

Social Institutions

DSOC102

L OVELY
P ROFESSIONAL
U NIVERSITY

ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ
SOCIAL INSTITUTIONS

Copyright © 2012 Laxmi Publications (P) Ltd.
All rights reserved

Produced & Printed by
LAXMI PUBLICATIONS (P) LTD.
113, Golden House, Daryaganj,
New Delhi-110002
for
Lovely Professional University
Phagwara

ਪਾਠਕ੍ਰਮ
(SYLLABUS)
ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ
SOCIAL INSTITUTIONS

ਉਦੇਸ਼

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਚਾਣ ਕਰਨੇ ਹਿਤ।
2. ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਚੰਰਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਰੋਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ।

Objectives

1. To introduce the students to the important social institutions.
2. To familiarize the students with the general structure and function of major social institutions.

Sr. No.	TOPICS
1	Economic & Society: Man, nature and social production, Economic system of simple and Complex Societies–barter and ceremonial exchange
2	Economic & Society (Part-2): Market economy and control economy, Jajmani system
3	Family and Marriage: Different forms of family and marriage
4	Family and Marriage (Part-2): Changes in family pattern worldwide, Alternatives to family; Divorce and Separation
5	Kinship : Importance of Kinship
6	Politics in Society: Sociological Theories of Power and Bureaucracy
7	Politics in Society (Part-2): Political Parties and Pressure Groups, Nation State and Citizen ship, Democracy
8	Religion: Types of religious practices: Animism, monism, Pluralism, Sects, Cults
9	Religion in Modern Society: Religion and Science and Secularization
10	Religious revivalism and fundamentalism

ਇਕਾਈ (Units)	ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (CONTENTS)	ਪੰਨਾਂ ਨੰਬਰ (Page No.)
1.	ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Human)	1
2.	ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ (Economic System)	14
3.	ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ (Modern Economic System)	23
4.	ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ (Jajmani System)	33
5.	ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ (Family and Marriage)	45
6.	ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changes in Form of Family at World Level)	65
7.	ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਿਕਲਪ : ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ (ਤਲਾਕ ਅਤੇ ਅਲਗਾਅ) (Option of Family : Divorce and Separation)	79
8.	ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ (Kinship System)	93
9.	ਸ਼ੱਤਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ (Sociological Theory of Authority)	104
10.	ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ (Bureaucracy)	115
11.	ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਅਤੇ ਦਬਾਅ-ਸਮੂਹ (Political Parties and Pressure Groups)	126
12.	ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ, ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ (Nation-State, Citizenship and Democracy)	140
13.	ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ : ਆਤਮਵਾਦ, ਮਾਨਾਵਾਦ, ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ, ਪੰਥ (Types of Religious Practices : Animatism, Manatism, Pluralism, Sects, Cults)	157
14.	ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ (Religion in Modern Society)	165

ਇਕਾਈ-1: ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ

Concept of Human

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 1.1 ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Social Sciences)
- 1.2 ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Sociology)
- 1.3 ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਨ (Social Production)
- 1.4 'ਸਮਾਜ' ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ (General Meaning of Society)
- 1.5 ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Society in Sociology)
- 1.6 ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਪਾਗਮ (Concept of Man and Sociological Theories and Approaches)
- 1.7 ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Positivist Sociological Theory)
- 1.8 ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Functional Sociology)
- 1.9 ਦੰਦਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਚਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Dialectical and Interpretative Sociology)
- 1.10 ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਘਟਨਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Critical and Phenomenological Sociology)
- 1.11 ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Indian Ideology)
- 1.12 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 1.13 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 1.14 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 1.15 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਜੀਵਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ (ਮਨੁੱਖ) ਇਕ ਅਨੂਠਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਖੁਦ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ

ਨੋਟ

ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੀ ਹੈ- ਉਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾੜਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਸਵਾਰਥੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨਾ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਧਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਂਦੀਆਂ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰਚਨਾ ਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਆਂਦੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ।

ਧਾਰਮਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ- ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਸਾਧਨ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਧਿਆਨ, ਤਪੱਸਿਆ, ਯੋਗ ਸਾਧਨ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਖੁਦ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਤਾਤਤਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ- ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਸ ਲਈ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗੁਣ-ਔਗੁਣ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ-ਬੁਰਾਈ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਵੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ-ਬੁਰਾਈ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੋਵੇਂ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਿਰਪੱਖ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਰਵ ਭੌਮਿਕ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰੀਖਣ- ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਰਚਨਾ, ਖੂਨ ਦਾ ਦੌਰਾ, ਹਿਰਦੇ, ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਜੜੀ-ਬੂਟੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੋਗਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦਾ ਲਾਭ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.1 ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Social Sciences)

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੈਵਿਕ ਚਾਲਕਾਂ (Biological Drives) ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨ: ਸਥਿਤੀ, ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ, ਸੰਵੇਗਾਂ, ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ, ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ, ਚਾਲਕਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੇਤਨ-ਅਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਧਰਚੇਤਨ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਵਿਕ ਚਾਲਕਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੰਟਰੋਲ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੂਲ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ, ਉਪਭੋਗ, ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇੱਥੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸੱਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਜ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਭਾਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਉਸ ਦੇ ਆਦਿਮ ਜੀਵਨ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ, ਕਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2 ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Sociology)

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਦਾਸ ਜਾਂ ਅਤਾਤਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ (Instincts) ਨੂੰ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਪਾਲਤੂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼

ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਮੀਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜੀ ਮਾਨਦੰਡਾਂ (Norms) ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਆਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ੁਲਮ, ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੁਰਮ, ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਲਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਜਾਏ ਉਸ ਦੀ ਗੈਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ।

ਨੋਟ

ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਦ ਦਰਸਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਕਾਸਟ, ਵੇਬਰ ਅਤੇ ਦੁਰਖਿਮ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- (i) ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਅਤੇ (ii) ਸਿਧਾਂਤਕ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਦਲਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਮੁੱਲਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ, ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (World View) ਸਰਵ ਭੌਮਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ (Concept) ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮਝ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਬੰਧ (ਧਾਰਨਾ) ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨੋਟ

ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਤੱਤ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.3 ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਨ (Social Production)

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ, ਜਨਜਾਤੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਐੱਲ. ਪੀ. ਵਿੰਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਇਕ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਜ਼ਮਾਏ ਹੋਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤਿਕ ਉਦਗਮ (ਕਲਚਰਲ-ਇਕੋਲਾਜੀਕਲ ਅਪਰੋਚ) 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਰਮਿਆਨ ਨਿਰੰਤਰ ਅੰਤ: ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਿਧ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਮਿਤ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਗਮ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ (ਮਾਡਲ ਆਫ ਕਲਚਰਲ ਇਕੋਲਾਜੀਕਲ ਅਡੈਪਟੇਸ਼ਨ) ਹੀ ਵਿਵਿਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ

ਨੋਟ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਯਤਨ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ 'ਜਨਤਾਜੀ ਭਾਰਤ' ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅੰਤ; ਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤਿਕ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਇਕ ਆਦਿਮ ਜਨਜਾਤੀ ਮਾਲੇਰ (ਮਲ ਪਹਾੜੀਆ) ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਮਾਲੇਰ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਰਾਜਮਹੱਲ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਖੇਤੀ (ਸ਼ਿਫਟਿੰਗ ਕਲਟੀਵੇਸ਼ਨ) ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੱਛੜੀ ਜਨਜਾਤੀ ਹੈ। ਮਾਲੇਰ ਲੋਕ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਵਾਂ (ਸਿਪਰਿਟਸ) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਚੋਰੀ-ਮਾੜੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਚੋਰੀਆਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਵਾਂ (ਬੈਨੀਵੋਲੈਂਟ ਸਿਪਰਿਟਸ) ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁਰੀਆਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਵਾਂ (ਬੈਨੀਵੋਲੈਂਟ ਸਿਪਰਿਟਸ) ਬਿਮਾਰੀ ਦੁੱਖ, ਭੁੱਖ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪ੍ਰਕੋਪਾਂ, ਗਰਭਪਾਤ ਹੋਣ ਆਦਿ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਾਲੇਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੀਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ 'ਗੋਸਾਈਂ' ਜਾਂ 'ਗੋਸਈਆਂ' ਹੈ ਜੋ ਅਧਿ-ਅ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਅਧਿ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਜਗਤ (ਸੁਪਰ ਹਿਊਮਨ ਅਤੇ ਸੁਪਰ ਨੈਚੂਰਲ ਵਰਲਡ) ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਪੁੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਸਾਈਂ ਦੀ 'ਆਗਿਆ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲੇਰ ਦੀਆਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਵਾਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਅਸਥਾਈ ਖੇਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ 'ਖੋਲੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਰੋਚਕ ਕੰਪਲੈਕਸ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲੇਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਅੰਤ: ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਿਵਹਾਰਕ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਗਿਆਨ (ਅਪਲਾਈਡ ਐਨਥਰੋਪੋਲਾਜੀ) ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਦਿਮ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਵਿਕਾਸਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਿਆਉਣ ਲਈ। ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਆਦਿਮ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਵਿਕਾਸ' ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਜਾਂ ਸਾਮਯ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਇਕ ਵਿਵਹਾਰਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿਮ ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਯੋਜਨਾ 'ਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਤਨ ਇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਗਰ ਰੁਕਾਵਟ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਕਸਮਾਤ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਬੇਕਾਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਘੂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਵਧੇਰੇ ਦਬਾਅ ਆਉਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਕਾਰ ਵੀ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

1.4 'ਸਮਾਜ' ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ (General Meaning of Society)

ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ ਵਿੱਚ 'ਸਮਾਜ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਗਠਿਤ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਮਾਜ, ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ, ਜੈਨ ਸਮਾਜ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਾਜ, ਮਹਿਲਾ ਸਮਾਜ ਆਦਿ। ਇਹ 'ਸਮਾਜ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ 'ਸਮਾਜ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਰਥ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਆਦਿਮ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.5 ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Society in Sociology)

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ 'ਸਮਾਜ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਅਕਤੀ ਦਰਮਿਆਨ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਰਜ ਸੀਮੇਲ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤ: ਕਿਰਿਆ (Interaction) ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਰਾਲਫ ਲਿੰਟਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਾਈ (Social Unit) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ

ਨੋਟ

ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਫੇਅਰਚਾਈਲਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ (ਉਦੇਸ਼ਾਂ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਪਾਲਣਾ-ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਥਾਈਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੋਰਿਸ ਗਿੰਸਵਰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਸਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਢੰਗਾਂ (Modes of Behaviour) ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਾਂ ਜੋ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੱਖ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਰਿਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਮਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਰਥ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਮਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ 'ਸਮਾਜ' ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ 'ਇਕ ਸਮਾਜ' (A Society), ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਸਮਾਜ' (Society) ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਤੇ ਇੱਥੇ 'ਸਮਾਜ' ਨਾਮਕ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤ: ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਿਰੰਤਰ ਉਮੀਦਾਂ (Mutual Expectations) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਤੇ ਪੇਜ਼ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਜਾਂ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਹੀ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨਾਮਕ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ (ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ) ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ- ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ-ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਗਰੂਕਤਾ (Mutual Awareness)। ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਲੈਪ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਡਾਇਰੀ, ਪੈਨ, ਪੈਨਸਲ ਆਦਿ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ (Psychical Condition) ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਜ਼, ਉਸ 'ਤੇ ਰੱਖੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ, ਪੈਨ, ਪੈਨਸਲ ਆਦਿ ਮੇਜ਼ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਅਤੇ ਅੱਗ ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਬੰਧ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਗਰੂਕਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ (ਵਿਅਕਤੀ) ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਗਰੂਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਸਮਾਜ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ, ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ, ਭਰਾ ਅਤੇ ਭੈਣ ਦਾ, ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਦਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ, ਗ੍ਰਾਹਕ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦਾ, ਨੌਕਰ ਅਤੇ ਮਾਲਿਕ ਦਾ, ਵੋਟ ਅਤੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਆਰਥਿਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਪ੍ਰਤੱਖ, ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਕੁਝ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਪੂਰਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਇਕੱਠੇ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਤੱਤ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : (1) ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਜਾਂ (2) ਸਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨਿਰੰਤਰ ਉਮੀਦਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਪੇਕਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ, ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ, ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਸੇਵਕ ਦਾ, ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦਾ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਤੇ ਮਰੀਜ਼ ਦਾ, ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਰਾਬਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਉਮੀਦਾਂ (Reciprocal Expectations) ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆ (Human Interaction) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਾਂ ਅਸੰਖਿਆ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ

ਨੋਟ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਔਖੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਮਾਜ' ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ, ਗੁਆਂਢੀਆਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ, ਸੰਮਤੀਆਂ, ਸੰਗਠਨਾਂ, ਇਕੱਠ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਕੇ ਉਹ ਹਰੇਕ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਸੈਕੜੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਲੱਖਾਂ-ਕਰੋੜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਸੰਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰੰਤਰ ਉਮੀਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਜੋ ਔਖੀ ਹਾਲਤ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਦਾ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਔਖੀ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂ ਛੂਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਬੰਧ ਅਮੂਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ 'ਸਮਾਜ' ਵੀ ਅਮੂਰਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਕੇਂਦਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜਦ ਅਸੰਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਮੈਕਾਈਵਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਹੁਣ ਅਸੀਂ 'ਸਮਾਜ' ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪਾਰਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਔਖਿਆਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਨ-ਸਾਧਯ ਸਬੰਧਾਂ (Means-End Relationship) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਚਾਹੇ ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ।” ਪਾਰਸੋ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਪੂਰਨ ਔਖਿਆਈ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗਿਡਿੰਗਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਮਾਜ ਸਵੈ-ਸੰਘ ਹੈ, ਸੰਗਠਨ ਹੈ, ਉਪਚਾਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਸਬੰਧ ਹਨ।” ਇਸ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

ਰਯੂਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “(ਸਮਾਜ) ਇਕ ਅਮੂਰਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਔਖਿਆਈ (ਸੰਪੂਰਨਤਾ) ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਮੂਰਤ ਹੈ।

1.6 ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਪਾਗਮ (Concept of Man and Sociological Theories and Approaches)

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ	ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰੂਪ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ (Model of Society) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਉਪਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨਵੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਹੀ ਹੈ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਚ ਕੁਝ ਜੀਵਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਪਰਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਚਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

1.7 ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Positivistic Sociological Theory)

ਕਾਮਟ ਅਤੇ ਸਪੋਂਸਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਸਪੋਂਸਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਾਮਟ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਸਪੋਂਸਰ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਭਵਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇੱਟ, ਪੱਥਰ, ਚੂਨਾ, ਲੋਕੜੀ ਆਦਿ ਇਕਾਈਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪਹਿਲੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਮੌਖਿਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ 'ਚ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੈਕਿਤਕਤਾ ਹੈ।

ਸਪੋਂਸਰ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਉਪਯੋਗਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ।

ਆਗਸਟ ਕਾਮਟ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਪੈਕਸ਼ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਾਮਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ-Philosophic Positive ਅਤੇ Polity ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਪਾਲਿਟੀ' ਵਿੱਚ ਕਾਮਟ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਵਯਵ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਮਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ (ਸਰੀਰਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ) ਬਦਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤੁਲਨਾ 'ਚ ਬਹੁਤ ਗੱਟ ਹੀ ਫਰਕ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਿਯਮ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਕਾਮਟ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਵਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਰਾਜ, ਨਗਰ ਅਤੇ ਚਰਚ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਕਾਮਟ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗੀ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦਿਮਾਗੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਹਨ-ਭਾਵਨਾ, ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ (Feeling, Action and Intellect)। ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰਵੋਪਰੀ ਰੂਪ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਟ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਮੰਨੇ ਹਨ-ਜਿਊਂਦਾ, ਸੱਤਾਵਾਦ, ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਅਤੇ ਏਕਦੇਵਵਾਦ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਗਿਆ। ਕਾਮਟ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਾਮਟ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਪੋਂਸਰ ਅਤੇ ਕਾਮਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੈਰੋਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸਬੰਧੀ ਪੈਰੋਟੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ (Sentiments) ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਗਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੈਰੋਟੇ ਦੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਚਾਲਕਾਂ ਜਾਂ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ (Residues) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚਾਲਕਾਂ (Drives) 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਲਕ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੈਰੋਟੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ (Residues) ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦੁਰਖੀਮ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਬੰਧੀ ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ-ਸਮਾਜਿਕ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ, 'ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ' ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਦੁਰਖੀਮ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ ਏਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਵਯਵੀ ਏਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਮੋੜਦਾ ਹੈ। ਸਰਲ ਆਦਿਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ ਏਕਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਵਿਅਕਤੀ ਔਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਨਾਲ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਯੰਤਰਵਤ ਸੋਚਦਾ, ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਅਪਰਾਧ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਸਮੂਹ ਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਅਤੇ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਵਯਵੀ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਆਧੁਨਿਕ ਔਖਾ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਸਾਵਯਵੀ ਏਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਾਵਯਵੀ ਏਕਤਾ ਸਰੀਰਿਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਗ ਤਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਵਯਵੀ ਏਕਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਏਕਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ

ਨੋਟ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਰਖੀਮ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਰਖੀਮ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਵ (Alienation) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟਸ

ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ' ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਬੰਧੀ ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੁਰਖੀਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ (Symbols) ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਈਸ਼ਵਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਗਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਭੋਂਟ, ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਬਲਿਦਾਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੁਰਖੀਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਨ, ਉਹ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੰਨ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਤਾਂ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਤਮ (Self) ਖੁਦ ਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਬੰਧੀ ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਕੇਤਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਦ, ਪ੍ਰਘਟਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਐਥਨੋਮੈਥਡੋਲਾਜੀ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਦੰਦਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹਨ।

**1.8 ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ
(Concept of Man in Functional Sociology)**

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਔਖਿਆਈ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਲਗਾਵ ਆਦਿ। ਪਾਰਸੰਸ, ਮਰਟਨ ਅਤੇ ਹੋਮਨਸ ਆਦਿ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਾਰਸੰਸ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'Social System' ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਲਚਕੀਲੇ ਚੇਤੰਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਲਚਕੀਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੇਤੰਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ 'ਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਖਲਾਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਕਰਣ ਦੋਵੇਂ ਨਿਰੰਤਰ ਬੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਰਸੰਸ ਅਲਗਾਵ ਅਤੇ ਨਿਯਮਹੀਣਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਸ਼ੇਦਪੂਰਨ ਹੋਣਾ ਅਲਗਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਕੁਝ ਏਕੀਕਰਨ ਨਿਯਮਹੀਣਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਪਾਰਸੰਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਾਵਯਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜਨਿਤ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਸੰਸ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਾਰਟਨ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਮਾਰਟਨ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਥਗਾਮੀ ਅਨੁਕੂਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਮਾਰਟਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਥਗਮ (Deviation) ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇੱਛਾ (Impulses) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇੱਛਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਟਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਟਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਲਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

1.9 ਦੰਦਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿਰਵਚਨਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Dialectical and Interpretative Sociology)

ਨੋਟ

ਦੰਦਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਵੇਬਰ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਦੰਦਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿਰਵਚਨਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਬੰਧ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਲਗਾਵ (Alienation) ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵੇਬਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਾਤਕਾਲੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਸ਼ਿਕਰਨ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਈ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ ਹੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਲੇਗ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਹਨਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲਗਾਵ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ, ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤੂ ਨਾਲ, ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਅਲਗਾਵ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵੇਬਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਪਰਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਇਕੱਲੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਦੰਡਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਕੰਮ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਵੀਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.10 ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਘਟਨਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Man in Critical and Phenomenological Sociology)

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਵੇਬਰ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਜਰਗਨ ਹੇਬਰਮਾਸ (Jurgen Habermas), ਥਿਊਡੋਰ ਏਡੋਰੋਨੋ (Theodore Adorn) ਇਰਕ ਫਰਾਮ (Eric Fromm) ਅਤੇ ਹਾਰਵਰਟ ਮਾਰਕਿਊ (Herbert Marcuse), ਆਦਿ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਨਵੀਨ ਸਮ-ਨਵਯਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਨਵ-ਪਲੇਟੋਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਨਵ-ਫਰਾਇਡਵਾਦ ਅਤੇ ਹਮਾਸਰਲ, ਮੈਕਸ ਸ਼ੈਲਰ ਅਤੇ ਮਾਨਹੀਮ ਦੇ ਘਟਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੰਦਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਇਰਕ ਫਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ Man for Himself (1964) ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੰਦਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਰਕ ਫਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੇਵਲ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਸ਼ੂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੋਂਦ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਮ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੈ, ਅਨੁਠਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਛੋਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲੇਪਣ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਫਰਾਮ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤੰਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'The Sane Society' ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਣਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਿਊਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖੇਡ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ (Play Impluse) ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਘਟਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰਕ ਅਲਫ੍ਰੇਡ ਸ਼ੂਟਜ਼, ਬਰਜਰ, ਲਕਮੈਲ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ (Subjective) ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਆਯਾਮ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੇਤਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕੇਤਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਦੀਆਂ ਨੇ 'ਆਤਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ' (Self and Society) ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੀਡ ਅਤੇ ਕੂਲੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ 'ਆਤਮ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ 'ਆਤਮ' ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ਵਾਦੀ ਉਪਾਗਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜਨਿੱਤ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਚਾਹੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਭੁਗਤਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਲਗਾਵ, ਦਰਦ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਗਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ-

1. ਪਾਰਸੰਸ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲਚਕੀਲੇ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।
2. ਦੁਰਖਿਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।
3. ਸੈਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

**1.11 ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ
(Concept of Man in indian Ideology)**

ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਸਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਧਰਮ, ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ, ਵਰਨ, ਆਸ਼ਰਮ, ਸੰਸਕਾਰ, ਵਿਆਹ, ਪਰਿਵਾਰ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਗਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਮਾਜ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੱਸੇ ਹਨ- ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕੰਮ, ਮੁਕਤੀ। ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਰਥ ਕਮਾਏ, ਕੰਮ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰੇ, ਨਵੀਆਂ ਸੰਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਭਾਗ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਸ਼ਰਮ ਚਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ- ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਆਸ਼ਰਮ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਸ਼ਰਮ, ਵਾਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ। ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਤਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧੂਰਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਪੂਰਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਵਿਆਹ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜਿਉਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਾਧ ਅਤੇ ਤਰਪਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਾਡੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਹੱਲ- ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਨਾ ਨਿਧਾਤਮਕ (Diagnostic) ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਲਗਾਵ,

ਨੋਟ

ਨਿਯਮਗੀਣਤਾ, ਵਿਚਰਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੀ. ਰਾਈਟ ਮਿਲਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਟ, ਵਰਡ ਅਤੇ ਸਮਾਲ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਦੁਰਖਿਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਦੀਕਰਣ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਗੁਣ, ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਦੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ- ਪ੍ਰਕਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਰੁਚੀਆਂ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਅਤੇ ਲਿੰਗ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੇਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਗੁਰੂ, ਅਧਿਆਪਕ, ਜੱਜ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੁਚੀਆਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਹਿ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਮਰੀਕਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਦਿਮ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖੇਡ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਧਨ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉੱਚ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਹਨ-ਕਾਲੀ, ਗੋਰੀ ਅਤੇ ਪੀਤ। ਗੋਰੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਧਾਰਨਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ? ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਮੰਬਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੰਮ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਅਫਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਣਾ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਮਰ-ਭੇਦ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਾ, ਨੌਜਵਾਨ, ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੁਸ਼ਾਕ, ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ, ਜੱਜ, ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸੈਨਿਕ, ਸਾਧੂ, ਸੰਤ, ਕਿਸਾਨ, ਗਰੀਬ, ਵਿਆਹੁਤਾ, ਅਣ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਇਸਤਰੀ, ਸਕੂਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਜਾਂ ਮਾਸਾਹਾਰੀ, ਇਹ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਗਾਲੀ ਮੱਛੀ ਅਤੇ ਚਾਵਲ, ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਇਡਲੀ-ਡੋਸਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਜਵਾਰ, ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਮੱਕਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ-ਝੋਂਪੜੀ ਵਿੱਚ, ਕੱਚੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

1.12 ਸਾਰ-ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਜੀਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ (ਮਨੁੱਖ) ਅਤੇ ਅਨੂਠਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰਚਨਾ ਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਰਮਿਆਨ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਉਪਜ ਆਦਿ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ਸੰਪੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਪੰਨਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇੱਥੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸੱਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਜ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਬੀਤੇ ਚੁੱਕੇ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਉਦਭਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਉਸ

ਨੋਟ

ਦੇ ਆਦਿਮ ਜੀਵਨ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ, ਕਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਰਖਿਮ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ।
- ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- (i) ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਅਤੇ (ii) ਸਿਧਾਂਤਕ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਦਲਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਕਾਮਟ ਅਤੇ ਸਪੋਂਸਰ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਸਨ।
- ਸਪੋਂਸਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਾਮਟ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ।
- ਕਾਮਟ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਦਿਮਾਗ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਹਨ-ਭਾਵਨਾ, ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ। ਕਾਮਟ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।
- ਦੁਰਖਿਮ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਖਿਮ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ ਏਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਵਯਵੀ ਏਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਮੋੜਦਾ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਤਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਔਖਿਆਈ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਲਗਾਵ ਆਦਿ।
- ਪਾਰਸੰਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਲਚਕੀਲੇ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ-ਸਾਵਯਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਜਨਿਤ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
- ਦੰਦਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿਰਵਚਨਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਬੰਧ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।
- ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਲਗਾਵ (Alienation) ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵੇਬਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਨਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।
- ਵੇਬਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।
- ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ।

1.13 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸੈਨਿਕ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ 'ਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

1.14 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
2. ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
3. ਦੰਦਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

ਨੋਟ

1. ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਸਿਸਟਮ
2. ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ
3. ਰਾਜ

1.15 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸੋਸ਼ੋਲਜੀ-ਗੀਡੇਂਸ, ਐਂਥਨੀ 2008, ਵਿਲੋ-ਇੰਡੀਆ।
2. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ : ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨ ਐਂਡ ਚੇਂਜ ਸ਼ਰਮਾ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਕੇ. 2004
3. ਫੰਡਾਮੈਂਟਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ੋਲਜੀ-ਗਿਸਬਰਟ, ਪਾਸਕਲ 2006, ਓਰੀਐਂਟ ਲਾਂਗਮੈਨ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-2: ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ

Economic System

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 2.1 ਸਰਲ (ਆਦਿਮ) ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ (Economy of Simple [Primitive] Societies)
- 2.2 ਔਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Economy of Complex Societies)
- 2.3 ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਤਸਵੀ ਵੀਨਿਯਮ (Barter and Ceremonial Exchange)
- 2.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 2.5 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 2.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 2.7 ਸਬੰਧਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਔਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਤਸਵੀ ਵੀਨਿਯਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਰੀਰਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੂਲਭੂਤ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ (Karl Marx) ਜੀਵਨ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭੌਤਿਕ ਮੁੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲਭੂਤ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵੀ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤੂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਵਰਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਇਕ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤੂ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ 'ਚ ਦੂਸਰੀ ਵਸਤੂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀਨਿਯਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪਾਦਨ, ਇਸਤੇਮਾਲ, ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵੰਡ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਿੰਡੀਗਟਨ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਵੰਡ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਮਾਲਕਾਨਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।” ਬੀਲਸ ਅਤੇ ਹਾਈਜ਼ਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਹ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਵੰਡ ਅਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ।”

ਬੋਹਨਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰੋਤਾਂ, ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”

ਲੂਸੀ ਮੇਅਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਇਆ-ਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਭੌਤਿਕ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੀਮਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।”

ਨੋਟ

ਲਘੂ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਰੇਮੰਡ ਫਰਥ (Raymond Firth) ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਕਾਇਆ-ਕਲਪਾਂ ਦਾ ਉਹ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਤਾਰਤਮਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਮਾਜੂਮਦਾਰ ਅਤੇ ਮਦਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਮਨੁੱਖ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅੱਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ।

2.1 ਸਰਲ (ਆਦਿਮ) ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Economy of Simple (Primitive) Societies)

ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨਿਰਵਾਹ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Subsistence Economy) ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੋਜਿਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਆਦਿਮ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ-

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲ ਜਲਵਾਯੂ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੁਰਤਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਲਾਭ ਹੀ ਚੁੱਕ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਖੁਰਪੀ, ਖੇਤੀ, ਕੁਦਾਲ ਅਤੇ ਤੀਰ-ਕਮਾਨ, ਮੱਛੀ ਫੜਨ ਦੇ ਜਾਲ ਅਤੇ ਫੰਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਨਿਊਨਤਮ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਕਠਿਨਾਈ ਨਾਲ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਜਾਂ ਮੌਸਮ ਭਰ ਖਾਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ ਆਦਿਮ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ।
2. ਇਹ ਲੋਕ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਬਚਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਅਗਰ ਇਹ ਕੁਝ ਇਕੱਠਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਉੱਤਰੀ ਰੋਡੇਸ਼ੀਆ ਦੀ ਬੋਬਾ ਜਾਤੀ ਫਲ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗਰਮੀ, ਨਮੀ ਅਤੇ ਘੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਟੀਕੋਪੀਆ ਦੇ ਲੋਕ ਮੱਛੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਕ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੀਮਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਐਸਕੀਮੋ ਲੋਕ ਸੀਲ ਮੱਛੀ ਦਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਚਰਬੀ ਨਾਲ ਈਧਣ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਚਮੜੇ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਤੰਬੂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੀਲ ਮੱਛੀ ਦੀ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਧਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ। ਦੱਖਣੀ ਸੁਡਾਨ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਕ ਨਯੂਰ (Neur) ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਐਸਕੀਮੋ ਲੋਕ ਸੀਲ ਮੱਛੀ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚਰਬੀ ਤੋਂ ਈਧਣ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

3. ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ

ਨੋਟ

- ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਕਠਿਨਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਲਘੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਦਰਾ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਸਾਖ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀਨਿਯਮ ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀ, ਦਲਾਲ, ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 5. ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ।
 6. ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਾਲ ਵੀਨਿਯਮ 'ਤੇ ਘੱਟ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬੱਚਤ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯਮ ਵੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 7. ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲਿਕ ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤਿੱਠਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਤਸਵਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲੀ-ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 8. ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਜਾਦੂਈ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਾਦੂਈ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਟ੍ਰੇਬਿਆਂਡਾ, ਦੀਪ ਵਾਸੀ ਮੱਛੀ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਜਾਦੂਈ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਫਸਲ ਬੀਜਣ ਅਤੇ ਕੱਟਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।
 9. ਆਦਿਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਚਮਤਕਾਰ, ਨਵਾਚਾਰ (Innovation) ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਸਥਿਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੂਪਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
 10. ਆਦਿਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜਨਜਾਤੀ ਲੋਕ ਹਰਫਨਮੋਲਾ (Jack of All Trades) ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਅਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।
 11. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਤੀ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤੀਰ-ਕਮਾਨ, ਕਿਸ਼ਤੀ, ਫੰਦਾ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਚਾਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ, ਨਦੀ, ਤਾਲਾਬ ਆਦਿ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਪਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਯਾਪਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਵੀ ਹੈ।
 12. ਆਦਿਮ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫਾ (Gifts) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਵੀਨਿਯਮ ਦਾ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਜਦ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੋਹਫਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਹ ਕਰਵਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤੋਹਫੇ ਦੇਣ। ਤੋਹਫੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤੋਹਫੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਿਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਆਦਿਮ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕੋਈ ਬਾਹਰੀ ਮਹਿਮਾਨ ਆ ਕੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖਾ-ਪੀ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।
 13. ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੁਸ਼ਮੈਨ (Bushman) ਜਨਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਸ ਦੀ ਵੰਡ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਖੀ, ਵਿਆਹੁਤਾ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਿੱਸੇ ਤਹਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਇਨਾਮ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਉਨਤਮ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈ।
 14. ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰ-ਵਸੂਲੀ, ਬਾਜ਼ਾਰ, ਮੁਦਰਾ, ਆਵਾਜਾਈ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿਮ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ

ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਦਰਾ, ਬੈਂਕ, ਸਾਖ, ਬਾਜ਼ਾਰ, ਦਲਾਲ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

2.2 ਅੱਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Economy of Complex Societies)

ਅੱਖੇ (ਆਧੁਨਿਕ) ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ :

1. **ਸੰਪਤੀ (Property)**– ਸੰਪਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਰੇ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ-ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਸੀ। ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਇਕ ਜਾਇਜ਼ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਪਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਭੌਤਿਕ, ਚੱਲ ਅਤੇ ਅਚੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਮਾਲਕਾਨੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਦ੍ਰਵ ਅਤੇ ਸਾਖ (Money and Credit)**– ਦ੍ਰਵ ਅਤੇ ਸਾਖ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਰੋਮਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਬੜਾ ਸੀਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਲੈਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਸਾਖ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਪਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੰਮ ਅੱਜ ਸਾਖ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਸਾਰਾ ਵਪਾਰ ਧਾਤੂ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਾਖ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਦ੍ਰਵ ਅਤੇ ਸਾਖ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।
3. **ਫੈਕਟਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Factory System)**– ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਨ ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਸ਼ਕਤੀ (ਪੈਟਰੋਲ, ਕੋਲਾ, ਬਿਜਲੀ, ਅਨੁਸ਼ਕਤੀ) ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੇ ਭੀਮਕਾਏ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਸ਼ੀਨ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ 'ਚ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।
4. **ਨਿਗਮ (Corporation)**– ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਗਮਾਂ, ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਕੰਪਨੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਨੀਤੀ, ਆਮਦਨ ਦੀ ਵੰਡ, ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਆਦਿ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲਈ ਵੱਡੀ ਕੰਪਨੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਸਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
5. **ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Wage System)**– ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਮਾਲਿਕ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਖਾਈ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ- (i) 'ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਉੱਨਾ ਮੁੱਲ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜਾਂ (ii) ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ (Time Wages)। ਹਰੇਕ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸੁਵਿਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
6. **ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਮਾਲਿਕ ਸੰਘ (Labour Unions and Associations of Employers)**– ਆਧੁਨਿਕ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਦ ਮਾਲਿਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਟਕਰਾਉਣ ਲੱਗਣ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਏ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟੇ ਤੈਅ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਬੋਨਸ, ਭੱਤਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਨਲਕਾ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿਹਨਤੀ ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮਾਲਿਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਲਿਕ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਕਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।
7. **ਠੇਕਾ (Contract)**– ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਸੜਕ ਨਿਰਮਾਣ, ਪੁੱਲ ਨਿਰਮਾਣ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਠੇਕੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਠੇਕੇ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਟੈਂਡਰ ਮੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਅੱਜ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ।
8. **ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ (Competition)**– ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ, ਨਿਰਮਾਤਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਪਾਈ

ਨੋਟ

- ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਗਲਾ ਕੱਟ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ’ (Cut Throat Competition) ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹਨ।
9. ਏਕਾਧਿਕਾਰ (Monopoly)-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ‘ਚ ਵਸਤੂਆਂ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਰੱਖਣ ‘ਤੇ ਰੋਕ ਸੀ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਕੰਪਨੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਭਾਅ ‘ਤੇ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖਰੀਦਦਾਰ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 10. ਸਹਿਯੋਗ (Co-operation)-ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਮਾਲਿਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਦਲਾਲਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਮਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ‘ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਮਤੀਆਂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਭਾਅ ‘ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ (Shareholders) ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।
 11. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ (Specialization)-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਅੱਜ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅੱਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹੀ ਕੰਮ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ।
 12. ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ (Division of Labour)-ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫੈਕਟਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਤਪਾਦਨ ਕੰਮ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 13. ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Distribution System)-ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫੈਕਟਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹੀ ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
 14. ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯਮ (Market and Exchange)-ਬਾਜ਼ਾਰ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਖਰੀਦ-ਵੇਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਤੈਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਥਾਈ, ਅਸਥਾਈ, ਬਰਾਬਰ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਵੀਨਿਯਮ ਵਸਤੂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜਾਂ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਧ, ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.3 ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਤਸਵੀ ਵੀਨਿਯਮ (Barter and Ceremonial Exchange)

ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫਾ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੋਹਫਿਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਡਮਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤੋਹਫਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੋਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਤੋਹਫੇ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕੀਮਤੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਵਸਤੂਆਂ, ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗੀ ਵਸਤੂਆਂ ਪਰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁੱਲ, ਬਿਨਾਂ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੱਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਦਿਨ ਆਦਿ ਮੌਕਿਆਂ ‘ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤੋਹਫਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵਿਕਲਪੀ। ਤੋਹਫਾ ਦੇਣਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੇ ਕਿਸ ਮੌਕੇ ‘ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਤੋਹਫਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸ ਪੱਖ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤਵ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਤੋਹਫਾ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੋਹਫਾ ਨਾ ਦੇਣ ‘ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਘੂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੋਲ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾਪੂਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੋਹਫੇ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਮੰਨ ਵਿੱਚ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਹਫੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਤੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਤੋਹਫਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੀ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫਾ

ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤੋਹਫ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਹ, ਜਨਮ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣਾ ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਚਾਰਿਕ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਰਖਿਮ ਦੇ ਅਨੁਗਾਮੀ ਮਾਰਸਲ ਮੋਸ ਨੇ ਸਰਲ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ 'ਪਾਟਲੈਚ' ਅਤੇ 'ਕੁਲਾ' (Kula and Potlach) ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਉਤਸਵੀ ਵੀਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਉਤਸਵੀ ਵੀਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨੋਟ

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ-

1. ਲਾਲ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਹਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਲੋਕ ਸੀਲ ਮੱਛੀ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।
3. ਆਦਿਮ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਪਾਟਲੈਚ (Potlach)-ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੀਆਂ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਲਾਸਕਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚਾਰ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ-ਹੈਦਾ (Haida), ਲਿੰਗਿਤ (Tlingit), ਸ਼ਿਮਸ਼ੀਅਨ (Tsimshian), ਅਤੇ ਕਵਾਕੀਵਟਲ (Kwakiutal)। ਪਾਟਲੈਚ ਇਕ ਭੋਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੋਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਬ ਖਵਾਇਆ-ਪਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਟ ਲੈਚ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਢੋਲ ਦੇ ਡਰੇ 'ਤੇ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਜਾਂ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੈਡਾ ਜਨਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਟਲੈਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਪਾਟਲੈਚ (Funeral Potlach), ਗ੍ਰਹਿ ਨਿਰਮਾਣ ਪਾਟਲੈਚ (House Building Potlach), ਮੂੰਹ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਾਟਲੈਚ (Face Saving Potlach), ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਪਾਟਲੈਚ (Vengeance Potlach)। ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਪਾਟਲੈਚ ਦਾ ਮੁਖੀ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਟਲੈਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਮਸ਼ੀਅਨ ਜਨਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਗੋਤ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਭਤੀਜਾ ਮੁਖੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਨੱਚਣ-ਗਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸਮਾਰੋਹ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਉਤਸਵੀ ਵੀਨਿਯਮ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

ਕੁਲਾ (Kula)-ਕੁਲਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਵੀਨਿਯਮ ਦੀ ਵਿਖਿਆਤ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਮੈਲੀਨੋਵਸਕੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਨਿਯੂਗਨੀ, ਟਰੋਵਰੀਆਂਡਾ, ਦੀਪ, ਐਨਫਲੇਟ ਦੀਪ (Amphlett Island) ਅਤੇ ਡੋਬੂ (Dobu) ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕੁਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਾ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਕੁਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਜਾਦੂਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ, ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕੁਲ ਹੈ।

ਕੁਲਾ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀਨਿਯਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਹਿਣੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਲਾਲ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਹਾਰ ਜਿਵੇਂ 'ਸੋਲਵਾਂ' (Soulva) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਵੇਤ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਕੜਿਆਂ ਨਾਲ 'ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀਨਿਯਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਇਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਵੀਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਅਗਰ ਇਕ ਪੱਖ ਨੇ ਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਕੜਾ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕੜਾ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਦਾਨ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਅਗਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਂਝੇਦਾਰ

ਨੋਟ ਗੁਆਂਢੀ ਹਨ ਤਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਜਲਦੀ-ਜਲਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵੀਨਿਯਮ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਕ੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਸਦਾ ਘੜੀ ਦੀ ਸੂਈ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (Clockwise), ਜਦ ਕਿ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਠੀਕ ਉਲਟ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ (Anti-Clockwise) ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਅਗਰ ਕ, ਖ, ਗ, ਘ, ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਘ, ਗ, ਖ, ਕ, ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਨੋਟਸ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। 'ਕੁਲਾ' ਵੀ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫ਼ਾ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੀ ਜੋ ਨਿਯੁਗਨੀ ਆਦਿ ਦੀਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ।

ਕੁਲਾ ਵੀਨਿਯਮ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਇਕ ਹੀ ਕੁਲਾ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਚ ਨਿਰੰਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਦੋ ਗੁਆਂਢੀ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ, ਤੀਸਰਾ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਦੇ ਅਤੇ ਚੌਥਾ, ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਕੇ ਵੀਨਿਯਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਲਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ੇਖੀ ਵਗਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਤਿਓਹਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਨ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਸਾਂਝੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਕੁਲਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। (Once in Kula always in Kula)। ਇਹ ਸਥਾਈ ਸਬੰਧ ਹੈ।

ਕੁਲਾ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਕੋਈ ਕੀਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ 'ਤੇ ਇਕ ਇਕੱਠ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਗੌਰਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੜਾਕੂ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਮੌਕੇ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਾ ਸਾਂਝੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਰ ਦੀਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲਾ ਸਾਂਝੇਦਾਰ ਇਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲਾ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ, ਬੱਲ, ਧਰਮ, ਜਾਦੂ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਲਾ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਹ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Subsistence Economy) ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲ ਜਲਵਾਯੂ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੁਰਤਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੀਮਿਤਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਲਾਭ ਹੀ ਚੁੱਕ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਬਚਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਅਗਰ ਇਹ ਕੁਝ ਇਕੱਠਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।
- ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਰਨ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਦਰਾ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੈਂਕ ਤੇ ਸਾਖ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀਨਿਯਮ ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।
- ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲਿਕ ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਉੱਥੇ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਅਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।
- ਆਦਿਮ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫ਼ਾ (Gifts) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਵੀਨਿਯਮ ਦਾ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।
- ਸੰਪਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਰੇ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾ ਰਹੀ ਹੈ।

- ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਇਕ ਜਾਇਜ਼ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਦ੍ਰਵ ਅਤੇ ਸਾਖ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਰੋਮਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਬੜਾ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਲੈਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਨੋਟ
- ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਦ ਮਾਲਿਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਟਕਰਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਏ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ, ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫ਼ਾ, ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਘੂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾਪੂਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਾੜ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੈਨਿਕ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਪਾਟਲੈਚ ਪ੍ਰਥਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਦੀਆਂ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਪਾਟਲੈਚ ਇਕ ਭੋਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਕੁਲਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਵੀਨਿਯਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।
- ਕੁਲਾ ਵੀਨਿਯਮ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਇਕ ਹੀ ਕੁਲਾ, ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਦੋ ਗੁਆਂਢੀ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ, ਤੀਸਰਾ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਦੇ, ਚੌਥਾ, ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਕੇ ਵੀਨਿਯਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

2.5 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸਰਲ ਅਤੇ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
2. ਔਖਾ ਸਮਾਜ- ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
3. ਉਤਸਵੀ ਵੀਨਿਯਮ- ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਤੋਹਫ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਲੈਣ-ਦੇਣ।
4. ਪਾਟਲੈਚ- ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।
5. ਕੁਲਾ- ਇਹ ਵੀ ਤੋਹਫ਼ਾ ਵੀਨਿਯਮ ਦੀ ਇਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ਜੋ ਨਯੂਗਨੀ, ਟਰੋਵੀਆਂਡਾ, ਐਫਲੈਟ ਆਦਿ ਦੀਪਾਂ ਵਿੱਚ।

2.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਆਦਿਮ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
2. ਔਖੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
3. ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਤਸਵੀ ਵੀਨਿਯਮ ਨੂੰ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ।
4. ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ
2. ਐਸਕੀਮੋ
3. ਤੋਹਫ਼ਾ

ਨੋਟ **2.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)**

ਬੁਕਸ

1. ਡਾਇਮਿਕਸ ਆਫ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਅਜਹਰ ਸ਼ੇਖ, ਸਵਲਾਈਮ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, 2008
2. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-(ਦੋ ਵਾਲਿਊਮਸ ਸੈੱਟ) ਐੱਨ. ਜੈਪਾਲਨ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ।
3. ਮੈਰਿਜ਼, ਪਾਪੂਲੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸੁਸਾਇਟੀ : ਡੈਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਪ੍ਰਾਸਪੈਕਟਸ ਆਫ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨਸ- ਐੱਮ. ਐੱਮ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੈੱਡੀ, ਕਨਿਸ਼ਕਾ, 1998

ਇਕਾਈ-3: ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ

Modern Economic System

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 3.1 ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Economy)
- 3.2 ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Market Economy)
- 3.3 ਸੰਪਤੀ (Property)
- 3.4 ਪੂੰਜੀਵਾਦ : ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Capitalism : Capitalistic Economy)
- 3.5 ਸਮਾਜ (Socialism)
 - 3.5.1 ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Socialism)
 - 3.5.2 ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Socialism)
- 3.6 ਸਮਾਜਵਾਦ (Communism)
- 3.7 ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Distinction Between Capitalism and Communism)
- 3.8 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 3.9 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 3.10 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 3.11 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਸਮਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਉਦਯੋਗਿਕ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ, ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਔਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਵਾਦੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਵਾਦ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲਭੂਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਾਂਗੇ।

3.1 ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Economy)

1. ਭੋਜਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ- ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸੀ, ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਭੋਜਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ

ਨੋਟ

- ਕੰਧਮੂਲ ਫਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਪਤੀ, ਵਪਾਰ, ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਉੱਪ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਵੀਨਿਯਮ ਲਈ ਨਹੀਂ।
2. **ਚਾਰਾਗਾਹ ਵਿਵਸਥਾ-** ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਚਾਰਾਗਾਹ-ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਸ਼ੂ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸਰਵਜਨਕ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਉੱਪ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ ਸਨ।
 3. **ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਥਿਤੀ-** ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਜ਼ਮੀਨ, ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਲੱਗਾ। ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਧਿਆ। ਉਮਰ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਸੀਮਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ।
 4. **ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਥਿਤੀ-** ਨਵੇਂ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਅਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਮਾਲ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਨਵੀਂ ਸੰਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਆਸਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਮਿਲਿਆ। ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਸਾਖ, ਠੋਕਾ ਪੁਣਾਲੀ, ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਮਿਲਿਆ। ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਹਨਤ-ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ ਬਣੇ। ਵੰਡ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯਮ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਧਿਆ। ਨਵੀਨ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਆਦਿ ਨੂੰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਔਖੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

3.2 ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Market Economy)

ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹੈ। ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਔਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਵਿਧਤਾ ਲਏ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੋਧੇ ਅਤੇ ਔਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਬਾਜ਼ਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਸ ਥਾਂ ਜਾਂ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਸਤੂਆਂ ਖਰੀਦਣਾ-ਵੇਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਸੰਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਵਸਤੂ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਮੌਜੂਦਗੀ ਉੱਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਪਦਾ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਖਰੀਦਣਾ-ਵੇਚਣਾ ਨਮੂਨਿਆਂ (Sample) ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ (Agents) ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸੌਦਾ ਦੂਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਰ, ਟੈਲੀਫੋਨ, ਚਿੱਠੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰਾ ਖੇਤਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ-ਚੈਪਮਨ (Chapman) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬਾਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।" ਕੁਨਰੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਜਿੱਥੇ ਵਸਤੂਆਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਅਤੇ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਉਸ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾਪੂਰਣ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।" ਕੇਰਨਕਰਾਸ (Cairncross) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸਾਧਨ ਫੈਕਟਰ (Factor) ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦਾ ਜਾਲ ਹੈ। ਮਾਰਸ਼ਲ (Marshall) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਈ ਵਸਤੂ, ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਖਰੀਦ-ਵੇਚ ਜਾਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਹੋ ਸਕੇ।
2. ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
3. ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਪਦਾ ਵੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ।
4. ਇਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਭਾਅ (Single Price) ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

5. ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲਈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਟਾਸਕ

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹੋ?

ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ

1. ਥਾਂ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ- (i) ਸਥਾਨਕ ਬਾਜ਼ਾਰ, (ii) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਬਾਜ਼ਾਰ, (iii) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ, (iv) ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ
2. ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ- (i) ਅਤਿ-ਅਲਪਕਾਲੀਨ ਬਾਜ਼ਾਰ, (ii) ਅਲਪਕਾਲੀਨ ਬਾਜ਼ਾਰ, (iii) ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਬਾਜ਼ਾਰ, (iv) ਅਤਿ-ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਬਾਜ਼ਾਰ।
3. ਕੰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ- (i) ਸਧਾਰਣ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਬਾਜ਼ਾਰ, (ii) ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬਾਜ਼ਾਰ, (iii) ਨਮੂਨਿਆਂ ਨਾਲ, (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਮੂਨੇ (Samples) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ), (iv) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਗ੍ਰੇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਜ਼ਾਰ (Marketing by Grades)।
4. ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ- (i) ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, (ii) ਅਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, (iii) ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਬਾਜ਼ਾਰ।

ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ- (i) ਉਚਿਤ ਬਾਜ਼ਾਰ, (ii) ਕਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, (iii) ਉਪਜ ਬਾਜ਼ਾਰ, (iv) ਭੰਡਾਰ (Stock) ਬਾਜ਼ਾਰ, (v) ਧਾਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, (Bullion Market), (vi) ਵਸਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, (vii) ਪੂੰਜੀ ਬਾਜ਼ਾਰ, (viii) ਸੰਗਠਿਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਅਸੰਗਠਿਤ ਬਾਜ਼ਾਰ, (ix) ਸੁਪਰ ਬਾਜ਼ਾਰ।

ਆਧੁਨਿਕ ਅੱਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ

ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ, ਅੱਖੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਾਂਗ ਚਿੱਠੀ, ਟੈਲੀਫੋਨ, ਸੈਂਪਲ ਅਤੇ ਏਜੰਟ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉੱਥੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਰਬਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਸਬੰਧੀ। ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਰ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ, ਸੰਗਠਿਤ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ, ਬਰਾਬਰ ਕੀਮਤ ਵਾਲੇ, ਅਲਪਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ, ਮਿਸ਼ਰਤ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਤੈਅ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੌਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ 'ਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸੌਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੀ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਇਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਬਰਾਬਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅੰਕੜੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਦਿਮ ਅਤੇ ਸਰਲ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ

ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯਮ ਲਈ ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਜਨਜਾਤੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਕੀਨੀਆ ਦੀ ਲਗੂਆ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਅਨਾਜ, ਸਬਜ਼ੀ, ਮੁਰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਟੋਕਰੀਆਂ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਝੀਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਮੱਛੀ, ਮਵੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ਜ ਉੱਥੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਚੁੰਗੀ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਘਾਨਾ ਵਿੱਚ 4-6 ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਦੋ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦਿਨ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉੱਤਰੀ ਘਾਨਾ ਦੀ ਕੋਨਕੋਂਬਾ (Konkomba) ਜਨਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕੁਲ ਹਨ ਜੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਕੁਲ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ 6 ਬਾਜ਼ਾਰ 6 ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਕੁਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਉਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਮੰਦਿਰ

ਨੋਟ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਫੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚੋਰ ਨੂੰ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਮੁਰਗਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਚੋਰ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਵੀ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦਰੱਖਤਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੜ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਆਦਿਮ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕੇਵਲ ਵਪਾਰ ਦਾ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਥਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਊ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕੰਧ ਵੇਚਣ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਈਜ਼ੀਰੀਆ ਦੀ ਟਿਵ (Tiv) ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਫਰੀਕਨ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਜੱਜ ਉੱਥੇ ਕੋਰਟ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਈਬੋ (Ibo) ਅਤੇ ਟਿਵ (Tiv) ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਲੋਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਮੁੱਲ ਕਿਵੇਂ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਟੀ. ਐੱਸ. ਐਪਸਟੀਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਸਾਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖਾਦ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੰਮ 'ਚ ਲੈ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਲਈ ਲੋਕ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਅੱਖੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ, ਉਧਾਰ, ਕਰਜ਼ਾ, ਦਲਾਲ, ਬੈਂਕ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵਿਕਰੀ ਕਰ ਵੀ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.3 ਸੰਪਤੀ (Property)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂ 'ਤੇ ਮਾਲਕਾਨੇ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂ 'ਤੇ ਮਾਲਕਾਨੇ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਹਾਬਰਾਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾਲ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।” ਡੇਵਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸੰਪਤੀ ਵੰਡ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਸਥਾਈ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੀਮਿਤ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਮਿਚੇਲ (Mitchell) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਗਿਨਸਬਰਗ (Ginsberg) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੇ ਮੇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਸਬੰਧੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।” ਜਾਨਸਨ (Johnson) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੁਰਲੱਭ, ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।” ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

- (1) ਸੰਪਤੀ ਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (2) ਸੰਪਤੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲਿਜਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। (3) ਸੰਪਤੀ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ- ਸੰਪਤੀ ਉਹੀ ਵਸਤੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਪਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਖੁੱਪ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। (4) ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਸੰਪਤੀ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ, ਦਾਅਵੇ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰਤਵ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਪਤੀ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ- ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਸੰਪਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਅਖਵਾਏਗੀ, ਜਦ ਸਮਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਸਮਝੇ। (5) ਸੰਪਤੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ — ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਸੰਪਤੀ ਤਦ ਹੀ ਅਖਵਾਏਗੀ ਜਦ ਸਮਾਜ ਉਸਨੂੰ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਮਝੇ। (6) ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਵੀਨਿਯਮ ਸੰਭਵ ਹੈ। (7) ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਅਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ- ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Property)

1. ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਪਤੀ (Private, Public and Collective Property) – ਪ੍ਰੋ. ਡੇਵਿਸ ਨੇ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ – ਹਾਬਰਾਉਸ ਨੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੋ ਰੂਪਾਂ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਹਨ।

2. **ਚੱਲ ਅਤੇ ਅਚੱਲ ਸੰਪਤੀ (Movable and Immovable Property)**– ਚੱਲ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਲਈ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੋਟਰ, ਫਰਨੀਚਰ, ਪੱਖਾ, ਪੈਨ, ਘੜੀ, ਬਰਤਨ, ਗਹਿਣੇ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਚੱਲ ਸੰਪਤੀ ਹਨ। ਅਚੱਲ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜ਼ਮੀਨ, ਭਵਨ, ਉਧਾਨ ਆਦਿ ਅਚੱਲ ਸੰਪਤੀ ਹਨ।
3. **ਦ੍ਰਿਸ਼ (ਭੌਤਿਕ) ਅਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ (ਅਭੌਤਿਕ) ਸੰਪਤੀ (Tangible and Intangible Property)**– ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭੌਤਿਕ ਸੰਪਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਛੂਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮਾਪ-ਤੋਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮਕਾਨ, ਜ਼ਮੀਨ, ਕਾਰ, ਗਹਿਣੇ, ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਸੰਪਤੀ ਹਨ। ਅਭੌਤਿਕ ਸੰਪਤੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਅਮੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁੱਡਵਿਲ, ਕਾਪੀ ਰਾਇਟ, ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ (Patent Right) ਆਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮਾਨ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਨੋਟ

3.4 ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Capitalism : Capitalistic Economy)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ 18ਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਗਬਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਕਾਫ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਅਰਥ ਮੁਦਰਾ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।”

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ–

1. **ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ**- ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਤਰਾ 'ਚ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਲਾਭ**- ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਦੇਵੇ।
3. **ਏਕਾਧਿਕਾਰ**- ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਿਤ ਮਾਲ 'ਤੇ ਕੁਝ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਭਾਅ 'ਤੇ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ**- ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ, 'ਗਲਾ ਕੱਟ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਉਤਪਾਦਕ ਵੱਡੇ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਪਾਦਨ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।
5. **ਸ਼ੋਸ਼ਣ**- ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।
6. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ**- ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਹ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।
7. **ਬੈਂਕ**- ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਸਬੰਧੀ ਬੈਂਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
8. **ਦ੍ਰਵ ਅਤੇ ਸਾਖ**- ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵੀਨਿਯਮ ਲਈ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਵ ਅਤੇ ਸਾਖ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਦਰਾ ਧਾਤੂ ਦੀ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
9. **ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ**- ਫੈਕਟਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
10. **ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼**- ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ 'ਚ ਦੋ ਵਰਗ-ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਵਰਗ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲੋਕ ਤੋੜਭੰਨ, ਹੜਤਾਲ, ਘਿਰਾਓ ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ 'ਚ ਵਾਧਾ, ਬੋਨਸ, ਕੰਮ ਦੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਕਰਵਾਉਣੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਠੇਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਝੌਤਾ, ਮਿਹਨਤੀ ਸੰਘਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਲਡਿੰਗ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਪਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

3.5 ਸਮਾਜਵਾਦ (Socialism)

ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਲੇਟੋ, ਸੇਂਟ ਸਾਈਮਨ, ਥਾਮਸ ਮੂਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਤੱਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ 'ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਬ੍ਰੈਡਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਧੰਨ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਸਾਰੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

ਸੇਲਰਸ (Sellers)- ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਮਾਜਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਯੰਤਰਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਭਵ ਨਿਆ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ।”

ਰੇਮਜੇ ਮੈਕਡਾਨਲਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।”

ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਠਿਨਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੂਲਭੂਤ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਉਹ ਤੱਤ ਹਨ- (i) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅੰਤ, (ii) ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ, (iii) ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਅੰਤ, (iv) ਵਰਗ-ਭੇਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3.5.1 ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Socialism)

1. ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।
3. ਸਮਾਜਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਯੋਗ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
4. ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲਾਭ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਲਾਭ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

6. ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖਾਈ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੋਟ
7. ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਨ ਦੀ ਸਹੀ ਵੰਡ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3.5.2 ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Socialism)

ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਅੱਜ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਵਿਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਸੀ. ਐੱਮ. ਜੋੜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਟੋਪੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ (Socialism is like a hat, which has lost its shape, because everybody wears it)। ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਗਿਰਗਿਟ ਵਾਂਗ ਰੰਗ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੋਸ਼ਨਾਗ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਅੱਜ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਰਾਜ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਸਮਿਸ਼ਟਵਾਦੀ ਸਮਾਜ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਮਾਜ, ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਮਿਹਨਤੀ ਸੰਘਵਾਦ, ਫੇਬੀਅਨਵਾਦ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਘਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ-

1. **ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ (Co-operative Socialism)**- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਮਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਖੁਦ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਸਕੋਂਡੀਨੇਵੀਆ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਰਾਜ ਸਮਾਜਵਾਦ (State Socialism)**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉੱਤਮ ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਰਗ ਸਹਿਯੋਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
3. **ਫੇਬੀਅਨਵਾਦ (Fabianism)**- ਫੇਬੀਅਨਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੂਨ ਵਹਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਫੇਬੀਅਨਵਾਦ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦਾ ਲਾਭ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਫੇਬੀਅਨਵਾਦੀ ਕਈ ਢੰਗ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ- (i) ਕੰਮ ਦੇ ਘੱਟ, ਵਿਹਲਾ, ਬਿਮਾਰੀ, ਨਿਊਨਤਮ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ, (ii) ਸਰਵਜਨਕ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ, (iii) ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਕਰ ਲਗਾਉਣਾ ਆਦਿ।
4. **ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਮਾਜਵਾਦ (Democratic Socialism)**- ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਪੱਦਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
5. **ਮਿਹਨਤ-ਸੰਘਵਾਦ (Syndicalism)**- ਮਿਹਨਤ-ਸੰਘਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਾਬਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ-ਸੰਘਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਮਿਹਨਤ-ਸੰਘਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦਾ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।
6. **ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜਵਾਦ (Guild Socialism)**- ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਸ਼ਾਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਮਿਊਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਹੋਵੇ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ।

1. ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵੀਨਿਯਮ ਲਈ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

3.6 ਸਮਾਜਵਾਦ (Communism)

ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਕਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਸਾਧਨ, ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਪੱਦਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਖੁਦ ਮਾਰਕਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਸਮਾਜਵਾਦ ਸਾਮਵਾਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਅੱਧੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਹੈ।” ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਸਨ ਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪਾਂ 'ਚ ਫ਼ਰਕ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਲੇਨਿਨ, ਸਟਾਲਿਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਚੇਵ ਨੇ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਮਾਓਤੋਸੇ-ਤੁੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਮਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਸਥਾਨਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਮਵਾਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋਵੇ। ਸਾਮਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਊਨਤਮ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਮਿਲੇਗਾ। ‘ਸਾਮਵਾਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ’ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, “ਸਾਮਵਾਦ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ-ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।

ਸਾਮਵਾਦ ਉਤਪਾਦਨ, ਵੰਡ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਮਵਾਦ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨ। ਸਾਮਵਾਦ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਮਵਾਦ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਯੰਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਮਵਾਦ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਅਫ਼ੀਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਸਾਮਵਾਦ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਤੀਜਾ ਸਾਮਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਇਕ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਰੋਕਾਂ ਜਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮਵਾਦ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ, ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਨਿਯੋਜਨ, ਆਦਿ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਉੱਪਰਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਭੂਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸਾਮਵਾਦ ਜਿੱਥੇ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਾਮਵਾਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸਰਵਹਾਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

3.7 ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Distinction Between Capitalism and Communism)

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਦੋਨੋਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੰਤਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-

1. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ।
2. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ।

3. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਨੋਟ
4. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਧੰਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ।
5. ਪੂੰਜੀਵਾਦ 'ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ' ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਵਰਗ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ।
7. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਕਮਾਉਣਾ ਹੀ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਪਾਦਨ 'ਤੇ।
9. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰੋਕ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।
10. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।
11. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ।
12. ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਤੈਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ।
13. ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਸ਼ਿਸ਼ਟਵਾਦੀ।

3.8 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ 18ਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।
- ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਗਬਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਕਾਫ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਅਰਥ ਮੁਦਰਾ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮਵਾਦ ਹੈ। ਸਾਮਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।
- ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਤਲਬ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਹਰ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਸੀ. ਐੱਮ. ਜੋਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਟੋਪੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਾਬਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਤਲਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਸਾਧਨ, ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਪੱਦਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਖੁਦ ਮਾਰਕਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਸਮਾਜਵਾਦ ਸਾਮਵਾਦ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਜਾਗਰ ਅਤੇ ਔਗੇ ਹੈ।”
- ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਦੋਨੋਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ।”
- ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3.9 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸਾਮਵਾਦ- ਰੂਸੀ ਵਿਚਾਰਕ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸਰਵਹਾਰਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ।

- ਨੋਟ
2. ਮਿਹਨਤ ਵੰਡ- ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
 3. ਉਦਯੋਗਿਕ-ਬਾਅਦ- ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਮਾਜ।

3.10 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਬੈਂਕ
2. ਦ੍ਰਵ ਅਤੇ ਸਾਖ
3. ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤ

3.11 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਈਟੀ : ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ ਐਂਡ ਚੇਂਜ-ਸ਼ਰਮਾ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਕੇ. 2004.
2. ਫੰਡਾਮੈਂਟਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲਾਜੀ-ਗਿਸਬਰਟ, ਪਾਸਕਲ 2006, ਓਰੀਐਂਟ ਲਾਂਗਮੈਨ।
3. ਡਾਇਨਮਿਕਸ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਅਜ਼ਹਰ ਸ਼ੇਖ, ਸਬਲਾਇਮ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, 2008

ਇਕਾਈ-4: ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ

Jajmani System

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 4.1 ਆਦਿਮ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Primitive Economy)
 - 4.1.1 ਝੂਮ ਖੇਤੀ (Shifting Cultivation)
 - 4.1.2 ਵੀਨਿਯਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Exchange System)
- 4.2 ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ (The Jajmani System)
- 4.3 ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਜਬਰਦਸਤੀ ਅਤੇ ਸਰਬਸੰਮਤੀ (Forced and Concensus in Jajmani Relations)
- 4.4 ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ (Jajmani Relations)
- 4.5 ਕੰਮ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ (Functions and Roles)
- 4.6 ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲ (Norms and Values)
- 4.7 ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ : ਇਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣੀ ਵਿਵਸਥਾ (Jajmani System : An Exploitative System)
- 4.8 ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changes in Jajmani System)
- 4.9 ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪਤਨ (Decline of Jajmani System)
- 4.10 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 4.11 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 4.12 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 4.13 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਆਦਿਮ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਵਾਲੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੰਟੇ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਧਾਰਣ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਸੀ। ਔਰਤ ਦੇ ਬਜਾਏ ਪੁਰਸ਼ ਸਿਰਫ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਫਲ, ਕੇਂਦ-ਮੂਲ ਆਦਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਸਿਰਫ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਇਕਾਈ ਸੀ। ਪਤਨੀ-ਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਆਈ ਗਈ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਘਰ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕੱਠ ਦੇ ਸਿਰਫ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਵੱਡੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਯਾਨੀ ਮੱਝਾਂ, ਵਾਲਰਸ (ਇਕ ਦੁਧਾਰੂ ਜਾਨਵਰ ਜਿਸ ਦੇ ਦੰਦ ਹਾਥੀ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ) ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਇਕੱਠ ਹੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਇਕਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਇਕੱਠ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੀਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਦਿਮ ਬਸਤੀਆਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਨ ਅਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸੀਆਂ 'ਚ ਵੀਨਿਯਮ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀ ਰੁਕਾਵਟ ਵੀਨਿਯਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਧਾਰਣ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਗੁਆਂਢੀ ਜਨਜਾਤੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀਨਿਯਮ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਜਾਂ ਤੋਹਫਾ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਅੱਗੇ ਮਹਿਮਾਨ ਵੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਦਾਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੋਹਫੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਅੱਜ ਮੁਦਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਓਗਬਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਕਾਫ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਤੋਹਫੇ ਮੁਦਰਾਹੀਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧੰਨ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਾਨ ਹੈ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕਬੀਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕਾਨਾਂ ਹੱਕ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਉਪਭੋਗ ਦੋਨੋਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੱਪੜੇ, ਬਰਤਨ ਆਦਿ ਹੋਰ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਨਵਰ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਜਨਜਾਤੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਾਧਾ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਜੀਵਨ-ਯਾਪਾਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰਤਨ ਹੋਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਪਲਾਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਦੂਸਰੇ, ਭੋਜਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੁਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈਤਵ ਦੇ ਤੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਹੋਇਆ। ਤੀਸਰੇ, ਸਥਾਈਤਵ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਉੱਨ, ਉੱਨ ਦੀ ਬੁਣਾਈ, ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਿਲਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਨੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਦੂਸਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀਨਿਯਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਭੂਮੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਕਿਸਾਨ ਇਕੱਠ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਨਿੱਜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕਾਨਾ। ਸਮੇਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਧੰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਚਾਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।

4.1 ਆਦਿਮ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Primitive Economy)

ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਦਿਮ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

4.1.1 ਝੂਮ ਖੇਤੀ (Shifting Cultivation)

ਆਦਿਮ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਪ੍ਰਕਾਰ (ਸਬੀਸਟੈਂਸ ਟਾਈਪਸ) ਦੇ ਸਨ। ਮਤਲਬ ਉਹ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗ ਵਾਲੀਆਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਦੋਹਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਝੂਮ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਝੂਮ ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਟੁਕੜਾ ਖੇਤੀ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਇਕ ਪਲਾਟ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪਲਾਟ 'ਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਘੁਟਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਖਾਦ ਦੇ ਕੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਵਰਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਦਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਝੂਮ ਖੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕਮਾਤਰ ਵਿਕਲਪ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਰਤੀ ਜ਼ਮੀਨ (Virginland) ਦਾ ਅਨਵੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਬੇਕਾਰ, ਕੋਸ਼ਲਰ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਰਾਮਦਾਇਕ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਝੂਮ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਵਰਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਖਾਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

4.1.2 ਵੀਨਿਯਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Exchange System)

ਮੁੱਲ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਮਾਪਣ ਤੇ ਵੀਨਿਯਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵੀਨਿਯਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ -

ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ (ਵਾਟਰ)-ਇਹ ਵੀਨਿਯਮ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਨਾਪ-ਤੋਲ। ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਕ ਵੀਨਿਯਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ-(ਕ) ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸੇਵਾ (ਖ) ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ (ਗ) ਵਸਤੂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਸਤੂ ਵੀਨਿਯਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੁਕ ਵਪਾਰ/ਵੀਨਿਯਮ-ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀਨਿਯਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਜਾਂ ਮੁਕ ਵੀਨਿਯਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਵਸਤੂਆਂ ਵਪਾਰ ਦੇ ਲਈ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਵਸਤੂਆਂ ਜੇਕਰ ਅਸਮਾਨ ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ (ਵਸਤੂ) ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਮੁਕ ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਮੁਕ ਵੀਨਿਯਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਸਕੋਰਵਿਟਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-“ਸਾਈਬੇਰੀਆ ਦੇ ਰੂਕਚੀ ਅਤੇ ਅਲਾਸਕਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਮੁਕ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ।”

4.2 ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ (The Jajmani System)

ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀਨਿਯਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵੱਖੋਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵੀਨਿਯਮ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਜਜਮਾਨੀ’ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਸ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕੱਠ ਲਈ ਕੋਈ ਯੁੱਗ ਸੰਪਨ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜਜਮਾਨੀ ਆਰਥਿਕ ਸਬੰਧ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤੋਹਫੇ ਦਾ ਵੀਨਿਯਮ ਸੀ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਰਥ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਸੀਮਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਰੱਖਿਆ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਬਲਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚਮਾਰ, ਧੋਬੀ, ਨਾਈ, ਘੁਮਿਆਰ, ਲੁਹਾਰ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਾਪਨ ਲਈ ਭੋਜਨ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਯਾਨੀ ਅਨਾਜ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਾਗ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲੈਨਵਾਯ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-“ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਟਕੀ ਉਦੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਤੋਹਫੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਜਮਾਨੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਾਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਅੱਜਾਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਲੁਹਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਫਸਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸਾਨ ਕੋਲੋਂ ਅਨਾਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਜਮਾਨੀ- ਸਬੰਧੀ ਟਿਕਾਊ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਬਹੁਯਾਮੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਹਨ ਵੀ। ਇਹ ਸਬੰਧ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਊ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਲੁਹਾਰ ਉਸੇ ਕਰਸ਼ਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕਰਸ਼ਕ ਉਸੀ ਲੁਹਾਰ ਕੋਲੋਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਅੱਜਾਰ ਲਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦਾਦੇ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਗਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਬੇਅੱਲਾਦ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਲੁਹਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕਣ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੜਕੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲੜਕੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਲੁਹਾਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਵੇ, ਕੰਮ ਲੱਭਣਗੇ। ਕੁਝ ਦੂਸਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤ 'ਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਲੁਹਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਵਾਏਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਲੁਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਅੱਜਾਰ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਲੋਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਅੱਜਾਰ ਬਣਾਉਣ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਲੁਹਾਰਾਂ ਦੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨੋਟ ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਅਯਾਮੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਆਰਥਿਕ ਵੀਨਿਯਮ ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਆਪਾਤਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਆਪਸੀ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਗਰ ਪੂਰੀ ਜਾਤੀ ਲੜ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ।

ਡਾ. ਡੀ. ਐੱਨ. ਮਜੂਮਦਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ- “ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਕਸਰ ਉਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖਾਸਕਰ ਇਹੀ ਗੱਲ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਖਨਊ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਬੰਗ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਠਾਕੁਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੀ 14 ਵਿੱਚੋਂ 10 ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂਡੇਲ ਬਾਉਮ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-“ਨਾਈ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੌਕੇ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਈ ਦੀ ਪਤਨੀ ਘਰ ਦੀ ਸਾਫ-ਸਫਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਜਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਸਿਰ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਵਾਉਂਦੀ-ਧਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਆਹ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਮੋਹਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਰਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖੁਦ ਨਾਈ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾੜੇ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਲੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਸਾੜੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਵਿਧੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅਗਰ ਨਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵੀਨਿਯਮ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਪੇਸ਼ੇਵਾਰ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੇਂਡੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪੰਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਸੇਵਕ (Servicing) ਅਤੇ ਸੇਵਿਕਾ (Served) ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਸਬੰਧ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਗੈਰ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਅਸਥਾਈ ਜਾਂ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਜਾਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖੀ (Caste-Oriented), ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਹੀਣ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਬੰਧ ਦੀਰਘਕਾਲੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਾਰੋਲਡ ਗਾਉਲਡ (Harold Gould, 1987 : 138-39) ਇਹ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਰੱਖਿਅਕਾਂ (Patrons) ਅਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ (Suppliers of Services) ਦਰਮਿਆਨ ਅੰਤਰਪਰਿਵਾਰਿਕ (Interfamilial) ਅੰਤਰਜਾਗੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਧੀਨਗੀ (Superordinate) ਅਧੀਨਕਰਤਾ (Subordinate) ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰੱਖਿਅਕ ਲੋਕ ਸਵੱਛ (Clean) ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਸੇਵਾਦਾਰ ਅਸਵੱਛ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਜਾਤੀ ਦੇ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੰਡ (Distribution) ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਿਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਬੜਈ (ਖਾਤੀ), ਨਾਈ, ਘੁਮਿਆਰ, ਲੁਹਾਰ, ਧੋਬੀ, ਭੰਗੀ (ਚੂਹੜਾ), ਆਦਿ ਵੱਲੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੇਵਾਦਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕਮੀਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸੇਵਕਾਂ (Castes Served) ਨੂੰ 'ਜਜਮਾਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਦ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (ਅਨਾਜ, ਚਾਰਾ, ਕੱਪੜੇ, ਦੁੱਧ ਆਦਿ) ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਯੋਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ (1973 : 186) ਨੇ ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰਿਤ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰਨ (1966 : 41) ਨੇ ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ (ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਸੂਰ 'ਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਆਇਆ' ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਜਜਮਾਨ' ਉਸ ਗਾਹਕ (Client) ਸੰਨ੍ਹਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਕਰਮਕਾਂਡ (Rituals) ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਰੱਖਿਅਕ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਬੀਡਮੈਨ (Beidman, 1957 : 7) ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਕਮੀਨ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਪੁਰਜਨ', 'ਪ੍ਰਧਾਨ' ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4.3 ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਜਬਰਦਸਤੀ ਅਤੇ ਸਰਬਸੰਮਤੀ (Forced and Concensus in Jajmani Relations)

ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ (ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਡੇਲਮੈਨ) ਨੇ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ “ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਗਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ-ਜਬਰਦਸਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਯਤਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਜਮਾਨੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੇ ਤੱਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ “ਆਪਸੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ।” ਇਹ ਹੱਲ, ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਲਪੀ ਯਾਨੀ ਲੁਹਾਰ ਆਦਿ ਵਰਗੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਚਾਰ ਹਨ। ਜਜਮਾਨੀ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਕਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

4.4 ਯਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ (Jajmani Relations)

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਕੁਝ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣੇ ਸਬੰਧ ਸਵੀਦਾਤਮਕ (Contractual) ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਯਜਮਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਰਥ, ਬੁਨਕਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਅਤੇ ਵੇਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਲਈ ਨਕਦ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਸਲ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕਮੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲਾ ਉਸ ਦਾ ਯਜਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਯਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਉਤਪਾਦ ਜਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸੰਵਿਦਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੱਸੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਯਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧੀ ਕਰਮਕਾਂਡੀ (Ritual) ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੇਵਾਦਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਯਜਮਾਨ ਦੇ ਘਰ 'ਤੇ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵਰਗੇ ਅਵਸਰਾਂ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡੀ. ਐੱਨ. ਮਜੂਮਦਾਰ (1958) ਨੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਖਨਊ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਠਾਕੁਰ ਪਰਿਵਾਰ (ਰਾਜਪੂਤ ਜਾਤੀ ਦੇ) ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਲਈ 10 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ 'ਤੇ ਦਾਅਵਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ 'ਨਾਮਕਰਣ ਸੰਸਕਾਰ' ਸੰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਵਰਨਕਾਰ ਨਵਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਸਵਰਨ ਗਹਿਣੇ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧੋਬੀ ਗੰਦੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਖਾਤੀ ਅਤੇ ਪਟਲਾ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਮੌਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਾਮਕਰਣ ਸਮੇਂ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੁਹਾਰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਘੁਮਿਆਰ ਕੁਠਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਸੀ ਭੋਜਨ ਲਈ ਪੱਤਲਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਅਵਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੰਗੀ ਦਾਅਵਤ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ, ਭੋਜਨ, ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਯਜਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤਕਰਤਾ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਮੀਨ ਲੋਕ ਵੀ (ਹੇਠਲੀ ਜਾਤੀ ਦੇ) ਜੋ ਆਪਣੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਲਈ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੈਰੋਲਡ ਗੁਲਡ (Harold Gould, 1987 : 169-170), ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਠਲੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਹਨਤ ਵੀਨਿਯਮ ਨਾਲ ਜਾਂ ਨਕਦ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਯਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੱਧਮ ਜਾਤੀ ਲੋਕ ਵੀ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਕਦ ਭੁਗਤਾਨ ਜਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਵਾਈ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਕਮੀਨ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਸਤੂਆਂ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ (ਅਪਵਿੱਤਰ) ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੰਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਧੋਣਾ (ਧੋਬੀ ਵੱਲੋਂ), ਵਾਲ ਕੱਟਣਾ (ਨਾਈ ਵੱਲੋਂ), ਜੰਮਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਕਰਵਾਉਣਾ (ਨਾਈਨ ਵੱਲੋਂ), ਬਾਬਰੂਮ ਦੀ ਸਫਾਈ (ਭੰਗੀ ਵੱਲੋਂ) ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ। ਜਦ ਕਿ ਧੋਬੀ, ਨਾਈ, ਲੁਹਾਰ ਆਦਿ ਖੁਦ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਉਹ ਹਰੀਜਨਾਂ ਲਈ 'ਕਮੀਨਿਆਂ' ਵਾਂਗ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਯਜਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਜਦ ਹੇਠਲੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੂਸ਼ਿਤ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਅਤੇ ਸਫਲ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ)।

ਯਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੁਹਾਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਧਾਤ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਦੇ ਲੁਹਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ। ਲੁਹਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਫਸਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਪਾਏਗਾ ਨਾ ਕਿ ਸਾਰਾ ਲੁਹਾਰ ਪਰਿਵਾਰ। ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ (ਲੁਹਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤ) ਦਾ ਇਹ ਸਬੰਧ ਟਿਕਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੁਹਾਰ ਉਸੇ ਰਾਜਪੂਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਥਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਲੁਹਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਰਾਜਪੂਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਹਾਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਰੇਨਸਟੀਨ (Orenstein, 1962 : 310-14) ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ (ਜਿਵੇਂ ਚੌਕੀਦਾਰ) ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਉਮੀਦ 'ਚ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਯਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਰੇਕ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਿਕ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲੋਂ ਫਸਲ ਵਿੱਚੋਂ ਯੋਗਦਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ

ਨੋਟ ਦੇ ਨੌਕਰ ਲੋਕ (Servants) ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕਰ-ਮੁਕਤ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਯਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਹੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਯਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਲੋਂਡਾ (Kolenda, 1963 : 11-31) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ-“ਹਿੰਦੂ ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਰਾਬਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਯੋਗ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ : ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ? ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਪਿੱਛੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ?

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰੋ-

1. ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਢੰਗ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ-
(ਕ) ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤੀ (ਖ) ਆਧੁਨਿਕ ਖੇਤੀ (ਗ) ਝੂਮ ਖੇਤੀ
2. ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ-
(ਕ) ਨੌਕਰ ਅਤੇ ਮਾਲਿਕ ਦੀ (ਖ) ਯਜਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦੀ
(ਗ) ਉੱਚ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਜਾਤੀ ਦੀ
3. ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਜੋ ਭਾਗ ਖਾਲੀ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
(ਕ) ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਮੀਨ (ਖ) ਉਰਵਰ ਜ਼ਮੀਨ (ਗ) ਉਸਰ ਜ਼ਮੀਨ

4.5 ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ (Functions and Roles)

ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੀਚ (Leach, 1960) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਵਾਈਜ਼ਰ (Wiser, 1967 :35) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਇਕੱਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਾਡਲਡ (1987) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ (ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ) ਸੇਵਾ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਡਲਮੈਨ (Buidelman, 1959) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ (ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ) ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਯਜਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਕਮੀਨ ਜਾਤੀਆਂ ਯਜਮਾਨ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ੇਵਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਯਜਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੌਕਿਆਂ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਇਸ ਆਪਸੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਤੇਲੀ ਅਜਿਹੀ ਜਾਤੀ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀਨਿਯਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਮੀਨਿਆਂ ਦੇ ਯਜਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕਮੀਨ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਸੂਰੇ ਕਮੀਨ ਨੂੰ ਵੇਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ-ਮੁਫਤ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਲਗਾਨ ਮੁਫਤ ਜ਼ਮੀਨ, ਆਕਸੀਮਿਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਯਜਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ।

ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਨਿਰੰਤਰ (ਲਗਾਤਾਰ) (Reciprocal) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਲੋਂਡਾ (Kolenda, 1963 : 11-32) ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਾਤੀਆਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੋਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ (1976 : 187) ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਜ਼ਮੀਨ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ, ਕਿਰਾਏਦਾਰੀ ਸੁਧਾਰ (Tenancy Reforms), ਚੱਕਬੰਦੀ, ਜ਼ਮੀਨ, ਪੁਨਰ ਵੰਡ, ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਭੂ-ਧਾਨ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ, ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ।

4.6 ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲ (Norms and Values)

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਸਲ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

ਜਦ ਹਰੇਕ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਰੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਉਤਪਾਦਿਤ ਅਨਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਸਲੀ ਭੁਗਤਾਨ ਯਜਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਮੀਨ ਆਪਣੇ ਯਜਮਾਨ 'ਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਚਾਰਾਗਾਹ ਸਥਾਨ ਲਈ, ਲੱਕੜੀ ਤੇ ਪਾਥੀਆਂ ਲਈ, ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਆਦਿ ਲਈ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯਜਮਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ (Rituals) ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਭੋਟ ਆਦਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਵਾਈਜ਼ਰ (Wiser, 1956) ਨੇ 17 ਬਿੰਦੂ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜੋ ਕਮੀਨ ਆਪਣੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੈਰੋਲਡ ਗਾਊਲਡ (1985 : 140-141) ਨੇ ਵੀ 1954-55 ਵਿੱਚ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸ਼ੇਰੂਪੁਰ ਵਿੱਚ ਯਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯਜਮਾਨੀ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਣਯੋਗ ਬਿੰਦੂ ਹਨ : ਮੁਫਤ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਮੁਫਤ ਭੋਜਨ, ਮੁਫਤ ਪਾਥੀਆਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਰਾਏ ਤੋਂ ਮਕਾਨ, ਕਰਜ਼ਾ ਸੁਵਿਧਾ, ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ, ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਮੁਫਤ ਇਸਤੇਮਾਲ, ਮੁਫਤ ਖੱਲਾਂ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚ ਮਦਦ, ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਲੱਕੜੀ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦਾ ਮੁਫਤ ਇਸਤੇਮਾਲ ਆਦਿ। ਹੈਰੋਲਡ ਗਾਊਲਡ ਨੇ ਪੂਰਜਨ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੁਗਤਾਨ ਦੀ ਦਰ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, 1954-55 ਵਿੱਚ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਫਸਲ ਕੱਟਣ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲੋਂ 15 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਅਨਾਜ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਕੋਰੀ (ਜੁਲਾਹਾ) ਨੂੰ 15 ਕਿਲੋ ਅਨਾਜ ਅਤੇ 20 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਯਜਮਾਨ, ਘੁਮਿਆਰ, ਨਾਈ ਅਤੇ ਲੁਹਾਰ ਨੂੰ 8 ਕਿਲੋ ਅਨਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਫਸਲ ਅਤੇ ਧੌਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਫਸਲ 4 ਕਿਲੋ ਅਨਾਜ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਸੇਵਿਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕ ਕਮੀਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਨਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹੈਰੋਲਡ ਗਾਊਲਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ (1954-55) ਨਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ 312 ਕਿਲੋ ਅਨਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਅਨਾਜ ਉਸ ਨੂੰ 25 ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਾਲੇ 15 ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਯਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਾਊਲਡ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਸ਼ੇਰੂਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਨੇ 2,039 ਕਿਲੋ ਅਨਾਜ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ 'ਪੂਰਜਨ' ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ 228 ਲੋਕਾਂ ਦੇ 43 ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ 19 ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਯਜਮਾਨ ਸਨ (ਇਹ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ)। ਇਸ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਯਜਮਾਨ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅੰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਫਸਲ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਮੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਨਾਜ ਦੇਣਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ, ਕਮੀਨ ਯਜਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਾਪਵਾਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵਿੱਚ ਧੌਬੀ ਵਧੇਰੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾੜ ਲਿਆਏ, ਤਦ ਯਜਮਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮੀਨ ਵੀ ਉਸੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਗਤਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਐੱਮ. ਐੱਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ (1955 : 11-13) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਜੋ ਯਜਮਾਨ ਅਨਾਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਚੰਗੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਮੀਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਕਦ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ।

ਯਜਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵੰਡਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਚ, ਬਿਡਲਮੈਨ (Beidelman, 1959) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਜਾਂ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੇਠਲੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਯਜਮਾਨ ਹੋਵੇ, ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਮੀਨ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਕੋਲ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹੈਰੋਲਡ ਗਾਊਲਡ (1987: 173) ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਮੂਲਭੂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਿਸਾਨ ਜਾਤੀਆਂ (ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਹਨ) ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਜਾਤੀਆਂ (ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ) ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੋਕਾਕ (Pocock, 1963 : 79) ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਅਗਰ ਯਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਉਹ (ਸਬੰਧਿਤ) ਇਕ ਹੀ ਸੰਸਥਾ-ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਾਲੀ (Dominant) ਜਾਤੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਯਜਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਲਈ ਫਰਜ਼ਾਂ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਭੁਗਤਾਨ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਹਨ। ਯਜਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੱਖਿਅਕ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਮੀਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਮ-ਯਜਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯਜਮਾਨ ਦੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ? ਅਗਰ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ?

ਯਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਦਾਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਦੇਣ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੁੱਲ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਵਿੱਤਰ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ

ਨੋਟ ਯਜਮਾਨ-ਕਮੀਨ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਨਿਆਸੰਗਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੂੰ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਇਹ ਆਗਿਆ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਮੀਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਯਜਮਾਨ ਕਮੀਨ ਨੂੰ ਲਗਾਨ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਇਕ ਘੁਮਿਆਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁਸਪੈਠ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਖਿਰ ਘੁਮਿਆਰ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿੱਚ ਘੁਸਪੈਠੀਏ ਨੂੰ ਖਦੇੜਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਘੁਮਿਆਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯਜਮਾਨ ਕਿਸਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਣ ਹਨ ਤਾਂ ਘੁਮਿਆਰ ਲੋਕ ਯਜਮਾਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਯਜਮਾਨ ਆਪਣੇ ਮਾੜੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ।

ਨੋਟਸ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹਾਸ਼ੋਹੀਣਤਾ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ-ਮਿਹਨਤ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।

4.7 ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ : ਇਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ (Jajmani System : An Exploitative System)

ਕੀ ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ? ਕੀ ਯਜਮਾਨ ਕਮੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਅਨਾਜ ਜਾਂ ਨਕਦ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਿਡਲਮੈਨ (Beidelman, 1959) ਯਜਮਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੋਸ਼ਕ' ਅਤੇ ਕਮੀਨ ਨੂੰ 'ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਸਾਮੰਤੀ' ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਯਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੰਟਰੋਲ, ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਊਇਸ ਅਤੇ ਬਰਮੋ (Lewis and Barmouw, 1956) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਯਜਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਗਰੀਬ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਅੰਤਰ ਹੀ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਯਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਜਬੂਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ, ਕਮੀਨ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਯਜਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ, ਜਦ ਕਮੀਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਯਜਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਮੀਨ ਨੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕੁਤਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਯਜਮਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਸਵਾਭੀਮਾਨ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ ਜਾਂ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਯਜਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਰੋਕ ਕੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਸਿਓਂ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜਾਤੀ ਏਕਤਾ ਜਜਮਾਨੀ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਉੱਤੇ ਕਿਤੇ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ, ਯਜਮਾਨ ਆਪਣੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪੈਂਤਰੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਥਾ, ਯਜਮਾਨੀ ਨਿਯਮ ਇੰਨੇ ਲਚਕੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਯਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਨਿਊਨਤਮ ਮਾਨਦੰਡ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਖਰੀ, ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ। ਯਜਮਾਨੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜਾਇਜ਼ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਮੀਨ ਆਪਣੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦਬਾਅ ਸਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਭਰਪੂਰ ਸਮਝਣਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਵ (1961), ਕੋਲੇਂਡਾ (Kolenda, 1963 : 21-29), ਓਰੇਨਸਟੀਨ (Orenstein, 1962) ਅਤੇ ਹੈਰੋਲਡ ਗਾਊਲਡ (Harold Gould, 1985) ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਯਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰਦਈ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਭਰਪੂਰ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਲਦੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਸਮਾਨੀਕਰਣ ਹੈ। ਹੈਰੋਲਡ ਗਾਊਲਡ (1987 : 176-77) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਯਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਵੇ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਕਿਸੇ ਤੱਥ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰੇਕ (Motivations) ਦੇ ਕਾਰਣ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੋ ਕਿ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਹਿੰਦੂਵਾਦ ਦੇ ਸਫਲ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਯਜਮਾਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਮਰਸਤਾ ਵਾਲਾ (Homogeneous) ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਆਰਥਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਯਜਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਰਾਬਰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਰਥਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ।

ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਜਜਮਾਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੰਪਨ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ: ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਤਪਾਦਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਅਰ (1960), ਮਾਥਰ (1958) ਅਤੇ ਪੋਕਾਕ (1963) ਨੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਾਤੀ ਮੁਕਤ (Caste Free) ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਜਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕੁਝ ਬਰਾਬਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਸਾਧਨ ਲੜੀਵਾਰ (hierarchy) ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਪਲੱਬਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੈਰੋਲਡ ਗਾਊਲਡ (1987 : 177) ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਹੱਲ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਜਮਾਨਾਂ ਨੂੰ (ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ) ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਜਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਮੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਨਕਦ ਆਮਦਨ ਲੱਭਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ, ਜਜਮਾਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (ਪੁਰਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ) ਕੇਵਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਲੀਨਤਾ ਤੱਕ ਕਦੇ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਦੂਸਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਜਮਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਪਰ ਜਜਮਾਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣਾ ਸਵਾਯਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਜਜਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਾਧਨ (Exclusive Means) ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਜਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਇਕ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ (ਸੇਵਕ ਜਾਤੀਆਂ) ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਹੋਣਾ (Harold Gould, 1987 : 185)। ਜਜਮਾਨ ਕਮੀਨ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ 'ਪਹਿਰਾਵਾ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। 'ਜਜਮਾਨ' ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਣਾ 'ਸਮੱਤੀ ਸਥਿਤੀ' ਜਾਂ 'ਕਮਜ਼ੋਰ' ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਝੁਕਾਅ ਦਾ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਕੁਝ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

4.8 ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changes in Jajmani System)

ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਿਕ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ। ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਗਤ 5 ਜਾਂ 6 ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ, ਕਮੀਨਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ 'ਤੇ ਫੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣਾ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ, ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਣਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸੁਵਿਧਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸਖਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣਾ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ, ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਣਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸੁਵਿਧਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਦਲੇ ਨਕਦ ਮੁੱਲ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚੋਂ ਚੰਗੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਖਰੀਦਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਕਮੀਨਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਮਰਥਨ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣਾ ਚੰਗਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਹੋਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਇਰਾਵਤੀ ਕਰਵੇ ਅਤੇ ਵਾਈ. ਬੀ. ਡਾਂਵਲੇ (1963 : 151-152) ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੰਜ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ 1962 ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਰਵੇਖਣ 'ਚ 2 ਤਿਹਾਈ ਉੱਤਰਦਾਤਾ, (326 ਵਿੱਚੋਂ 222) ਅਤੇ ਬੋਸ ਅਤੇ ਯੋਧਾ (1965 : 118-123) ਨੇ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਉੱਤਰਦਾਤਾ (129 ਵਿੱਚੋਂ 111), (1963 ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਬਾਡਮੇਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਰਵੇਖਣ 'ਚ) ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣਾ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਜਜਮਾਨੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ। ਬੀਡਲਮੈਨ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਭਵਿੱਖ ਵੀ ਰਹੇਗੀ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਨੋਟ

4.9 ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ (Decline of Jajmani System)

ਹੁਣ ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗਾਊਲਡ (Gould) ਦੇ ਹੱਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੱਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। (ਐੱਚ. ਏ. ਗਾਊਲਡ, ਜਜਮਾਨੀ ਸਿਸਟਮ ਆਫ ਨਾਰਥ ਇੰਡੀਆ : ਇਟਸ ਸਟ੍ਰਕਚਰ, ਮੈਗਨੀਚਿਊਡ ਐਂਡ ਮੀਨਿੰਗ ਐਥੋਲਾਜੀ 1964)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ੇਰੂਪੁਰ ਅਤੇ ਨਾਕਟੀਪੁਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਨੁਸਾਰ 6 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੂਸਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ, ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਜਮਾਨੀ ਧੋਬੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ 77 ਹੈ ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਨਾਜ ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੜਈ ਅਤੇ ਲੁਹਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯਾਨੀ 69 ਅਤੇ 67 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 62 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜੋ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਈ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਠਾਕੁਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਹਨ। ਗਾਊਲਡ ਹੱਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਾਈ ਅਤੇ ਧੋਬੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ “ਸੰਸਕ੍ਰਾਗਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੜਈ ਅਤੇ ਲੁਹਾਰ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਣ, ਕਿਉਂਕਿ “ਬੜਈ ਅਤੇ ਲੁਹਾਰ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।”

ਮੈਂਡਲ ਬਾਉਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਜਮਾਨੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਖਿਆ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- “ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕ ਫਸਲ ਈਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਕਦੀ ਫਸਲ ਜਜਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਅਜਿਹੇ 70 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ, 1960 ਵਿੱਚ 221 ਟਨ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 3 ਟਨ ਜਜਮਾਨੀ ਮੁਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਅੱਜ ਵੀ ਯੱਗ-ਯਾਜਨੋਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਸ਼ੇਰੂਪੁਰ, ਨਕਟੀਪੁਰ ਅਤੇ ਜਜਮਾਨੀ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੂਸਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ “ਆਰਥਿਕ ਭੁਗਤਾਨ ਸਥਾਇਤਵ ਦਾ ਇਕ ਨਿਆਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੱਗ-ਯਾਜਨ ਸਬੰਧੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।” ਗਾਊਲਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਦੇਧ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਧ ਸ਼ੁੱਧ-ਅਸ਼ੁੱਧ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਆਯਾਮ ਨੂੰ ਸਮਾਹਿਕ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

4.10 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।
- ਸਾਡਾ ਅੱਜ ਦਾ ਔਖਾ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਇਕੱਠ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੀਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਆਦਿਮ ਬਸਤੀਆਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਨ ਅਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ।
- ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀਨਿਯਮ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਜਾਂ ਤੋਹਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਜਨਜਾਤੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਚ ਵਾਧਾ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਦਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਖ਼ੁਮ ਖੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਕਮਾਤਰ ਜ਼ਰੀਆ ਬਚਿਆ।
- ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਗੈਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਣ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵੀਨਿਯਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
- ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵੀਨਿਯਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।

- ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜਜਮਾਨੀ ਆਰਥਿਕ ਸਬੰਧ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਤੋਹਫਿਆਂ ਦਾ ਵੀਨਿਯਮ ਸੀ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਰਥ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ। ਜਜਮਾਨੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਾਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਧਾਤੂ ਦੇ ਅੱਜ਼ਾਰ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਲੁਹਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਹ ਫ਼ਸਲ ਸਮੇਂ ਕਿਸਾਨ ਕੋਲੋਂ ਅਨਾਜ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਕਰਮਕਾਂਡੀ (Ritual) ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੇਵਾਦਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਜਜਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਵਰਗੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਜਜਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਮੀਨ ਜਾਤੀਆਂ ਜਜਮਾਨ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ੇਵਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜਜਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੌਕਿਆਂ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ,
- ਇਕ ਕਮੀਨ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਕਮੀਨ ਨੂੰ ਵੇਚ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਜਜਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਲਈ ਕਰਤਵਾਂ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਭੁਗਤਾਨ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਹਨ। ਜਜਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੱਖਿਅਕ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਦਾਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ, ਈਸ਼ਵਰੀ ਦੇਣ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੁੱਲ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਜਜਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਕਿ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣਾ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੁਖੀਆਂ (ਸੇਵਕ ਜਾਤੀਆਂ) ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਹੋਣਾ (Harold Gould, 1987 : 185)। ਜਜਮਾਨ ਕਮੀਨ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ 'ਸ਼ੋਸ਼ਕ' ਨੂੰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। 'ਜਜਮਾਨ' ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਣਾ 'ਸਾਮੰਤੀ ਸਥਿਤੀ' ਜਾਂ 'ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ' ਦਾ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਕੁਝ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ।
- ਹਾਲ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਜਮਾਨੀ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਜਜਮਾਨੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ। ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਨੋਟ

4.11 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ- ਜਜਮਾਨ ਅਤੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸਵੈ-ਸੇਵਾਦਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
2. ਝੂਮ ਖੇਤੀ- ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਬਚਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸਤੇਮਾਲ 'ਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
3. ਕਮੀਨ- ਜਜਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਕਮੀਨ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

4.12 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
2. ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
3. ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
4. ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਸੋਹੀਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ਗ) ਝੂਮ ਖੇਤੀ
2. (ਖ) ਜਜਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦੀ
3. (ਕ) ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਮੀਨ

ਨੋਟ **4.13 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)**

ਬੁਕਸ

1. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ- (2 ਵਾਲਿਊਮ ਸੈੱਟ) ਐੱਨ. ਜੈਪਾਲਨ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ
2. ਮੈਰਿਜ਼, ਪਾਪੂਲੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸੁਸਾਇਟੀ ; ਡੈਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਪ੍ਰਾਸਪੈਕਟਿਸ ਆਫ ਏ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀ-ਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਐੱਮ. ਐੱਮ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੈੱਡੀ, ਕਨਿਸਕਾ, 1998.
3. ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਿਮ-ਐੱਨ. ਐਂਥਰੋਪੋਲਾਜੀਕਲ ਐਨਾਲਿਸੀਸ : ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਮਿਲ ਹੁਸੈਨ, ਕਲਾਸੀਕਲ, 1999.

ਇਕਾਈ-5: ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ

Family and Marriage

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 5.1 ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ (Joint Family)
- 5.2 ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ (Nuclear Family)
- 5.3 ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Distinction Between Joint and Nuclear Family)
- 5.4 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changing of Joint Families into Nuclear Families in India)
- 5.5 ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ (Modern Marriage Trends in Contemporary India)
- 5.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 5.7 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 5.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 5.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਅਤੇ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਦਰਭ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ
- ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ : ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ, ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਆਹ, ਇਸਾਈ ਵਿਆਹ, ਜਨਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਪਰਿਵਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਇਕਾਈ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਪਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਥੋਪਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਛੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।

5.1 ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ (Joint Family)

ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Family)

ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'ਫੈਮਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲੇਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'Famulus' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਸਲ 'ਚ ਲੇਟਿਨ ਸ਼ਬਦ 'Familiās' ਦੇ ਅਧੀਨ

ਨੋਟ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਬੱਚੇ, ਨੌਕਰ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗ੍ਰੀਕ ਲੋਕ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ 'Oikonomia' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੂਹ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘਰ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਸਲ ਅਰਥ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ-

- **ਸਰਵਸ਼੍ਰੀ ਆਗਬਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਕਾਫ**-“ਪਰਿਵਾਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਸਥਾਈ ਸੰਘ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲਾ ਸੰਘ ਹੈ।
- **ਸਰਵਸ਼੍ਰੀ ਮੇਕਾਈਵਰ ਅਤੇ ਪੇਜ਼**-“ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਰੀਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਹੋ ਸਕੇ।”
- **ਸਰਵਸ਼੍ਰੀ ਬਰਗੇਸ ਅਤੇ ਲਾਕ**-“ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਆਹ, ਰੁਧਿਰ ਜਾਂ ਦਤਕ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਹੋ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਕ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ-ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਭਰਾ-ਭੈਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।”
- **ਸਰਵਸ਼੍ਰੀ ਵੀਲਸ ਅਤੇ ਹਾਈਜਰ**-“ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਖੁਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ (Joint Families in India)

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਤੰਭ ਹੈ। ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ 'ਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਪੁੱਤਰ-ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕੱਠੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਤੱਥ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਤਾ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਹੁਦਾ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Meaning and Definition of Joint Family)

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਇਕ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ, ਚਾਚਾ ਚਾਚੀ, ਭਰਾ-ਭਰਜਾਈ, ਚਚਰੇ ਭਰਾ-ਭੈਣ ਅਤੇ ਅਣਵਿਆਹੁਤਾ ਭਰਾ-ਭੈਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਰਸੋਈ ਦਾ ਪੱਕਿਆ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਸੰਪਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕੇ. ਐਮ. ਕਪਾੜੀਆ ਨੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਲੱਛਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੱਤਾ ਮੁਖੀ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਹੀ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ-

- **ਕੁਰਬੇ**-“ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹੀ ਛੱਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਪੱਕਿਆ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਧਾਰਣ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਧਾਰਣ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਅਤੇ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।”
- **ਦੇਸਾਈ**-“ਅਸੀਂ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਉਮੀਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ (ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ) ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਸੰਪਤੀ, ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”
- **ਸ਼ੀਨਿਵਾਸ**-“ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਸਮੂਹ, ਜੋ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।”
- **ਵਾਟਮੋਰ**-“ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ (ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁਰਸ਼) ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂਬਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਰਸੋਈ ਦਾ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕ ਹੀ ਛੱਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿਣ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੈਤਰਕ ਘਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਸਮੂਹਿਕ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਵੱਡਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਮੈਂਬਰ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Joint Family)

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ-

1. **ਵੱਡਾ ਅਕਾਰ**- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਆਹੇ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਕਾਰ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 30-40 ਤੱਕ ਹੋਣਾ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲ ਹੈ।
2. **ਸਧਾਰਣ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ**- ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਜ਼ਹਬਦਾਰ ਅਤੇ ਮਦਾਨ, ਕਿੰਗਸਲੇ ਡੇਵਿਸ, ਇਰਾਵਤੀ ਕਰਵੇ ਆਦਿ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਈ. ਪੀ. ਦੇਸਾਈ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ।
3. **ਸਧਾਰਣ ਸੰਪਤੀ-ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।** ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚਾਹੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਘੱਟ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. **ਸਹਿਯੋਗੀ ਭਾਵਨਾ**- ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ 'ਸਾਨੂੰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ' ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂਬਰ ਚਾਹੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਜਾਂ ਅਲੱਗ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਸਬੰਧੀ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ।
5. **ਕਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ**- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਸਬੰਧੀ ਹਰੇਕ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਤਾ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਮਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਜਰਬਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੌਫ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਉਸ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਤਾ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. **ਸਧਾਰਣ ਪੂਜਾ-ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।** ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੈਨਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਤਾਬ, ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮ, ਉਤਸਵ ਅਤੇ ਤਿਓਹਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
7. **ਸਧਾਰਣ ਰਸੋਈ-ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕ ਹੀ ਰਸੋਈ ਦਾ ਪੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।** ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕੱਠੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣ।
8. **ਨਿਰੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਵ-ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।** ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਛੋਟੇ-ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ।
9. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ-ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਠੋਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।** ਕਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮੈਂਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਖੁਦ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Type of Joint Family)

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਨੋਟ (ਅ) ਸੱਤਾ, ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ
(On the basis of Familial Authority, Clan and Place)

1. ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਹੁਟੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ (ਜੋ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ) ਦੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਮਦਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤਾ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਹੈ।
2. ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ-ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਕੇਰਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਵਾੜ ਜਾਂ ਤਾਰਵਾੜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਾਰੋ ਅਤੇ ਖਾਸੀ ਲੋਕ ਵੀ ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸਤਰੀ, ਇਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ-ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਭਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ (ਭਾਣਜਿਆਂ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਘਰ ਦੀ ਵੱਡੀ-ਬੁੱਢੀ ਇਸਤਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਰਵਾੜ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ 'ਕਾਰਣਵਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟਸ ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੁਖੀਆ ਇਸਤਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ-ਭੈਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-

1. ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਸ਼ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਤ੍ਰਸਥਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿਤ੍ਰਸਥਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹਨ।
3. ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਭਾਣਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ।
4. ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸਧਾਰਣ ਭਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
5. ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਕਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਮੀਦ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਕਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਬ) ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ (On the basis of Property)

1. ਮਿਤਾਕਸ਼ਰਾ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ-ਮਿਤਾਕਸ਼ਰਾ ਦਾ ਨਿਯਮ ਵਿਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਾਰ 'ਯਾਗਵਲਕਯ ਸਮਿਤੀ' ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਤਾ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਰੱਖਿਅਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਿਊਂਦੇ ਜੀਅ ਪੁੱਤਰ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਪਿਤਾ ਦੁੱਖਦਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਗਲਤ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ- (1) ਪੁੱਤਰ (2) ਪੋਤਰਾ, (3) ਪੜਪੋਤਰਾ (4) ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਧਵਾ, (5) ਅਣਵਿਆਹੁਤਾ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ (6) ਵਿਆਹੁਤਾ ਪੁੱਤਰੀ ਵੇਚ ਜਾਂ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਅਧੀਨ ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਵੰਡ ਜਾਂ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਗਮ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਅਸਾਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

2. **ਦਾਯਭਾਗ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ**- ਦਾਯਭਾਗ ਨਿਯਮ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਕ ਜੀਮੁਤਵਾਹਨ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਤੱਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪਿਤ੍ਰ-ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਛੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ (ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਥੱਲੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਉੱਪਰ) ਤੱਕ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਖੂਨ ਸਬੰਧੀ ਜਿਉਂਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਜਿਉਂਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਪਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਪੱਖ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1956) ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੋਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਲਾਗੂ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਜਾਂ ਲਾਭ (Functions or Advantages of Joint Family)

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਣੇ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਮੁਲਭੂਤ ਕੰਮ ਜਾਂ ਲਾਭ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਜਾਂ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮ ਜਾਂ ਲਾਭ (Social Functions or Advantages)

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮ ਜਾਂ ਲਾਭ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

1. **ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ**- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਬੱਚਾ, ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਅਪਾਹਿਜਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਮੰਗਣੀ ਪੈਂਦੀ।
2. **ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ**- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਕਾਫੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਚੰਗਾ-ਮਾੜਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਅਨੇਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਮਤਾ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਫਲ ਨਾਗਰਿਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
3. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ**-ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜੋ ਨਿਯਮ, ਪ੍ਰਥਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਆਦਿ ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਅਣਸੁਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
4. **ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ**-ਵਿਅਕਤੀ ਜੇਕਰ ਇਕੱਲਾ ਰਹੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਾਯੂਸੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ, ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਥਕਾਵਟ ਅਤੇ ਮਾਯੂਸੀ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ, ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖੇਡ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਮੁਸਕਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਦਿ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. **ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਟਰੋਲ**- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੰਟਰੋਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਬੁੱਢਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਉਮਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਘਰ ਦਾ ਵਿਅਸਕ ਅਤੇ ਬੁੱਢੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਖਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਗਲਤ ਜਾਂ ਅਨੈਤਿਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।
6. **ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮੌਕਾ**- ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਤੇ ਔਲਾਦ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪੂਰਨ

ਨੋਟ

ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੰਮ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਗੈਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ।

(ਬ) ਆਰਥਿਕ ਕੰਮ ਜਾਂ ਲਾਭ (Economic Functions or Advantages)

ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮ ਜਾਂ ਲਾਭ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

1. **ਧੰਨ ਦਾ ਸਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ-** ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖਰਚ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਫਿਜ਼ੂਲਖਰਚੀ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਇਕ ਹੀ ਰਸੋਈ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਦ ਸਮੱਗਰੀ ਥੋਕ ਭਾਅ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬੱਚਤ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਦ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਸੰਪਤੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ-** ਜੇਕਰ ਸੰਪਤੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸੰਪਤੀ ਨਾਮਾਤਰ ਵੀ ਨਾ ਬਚੇ। ਮਿਤਾਕਸ਼ਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਵੇਚਣ ਜਾਂ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਧਾਰਨ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਪਤੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ-** ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਸਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੰਮ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਾਜਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ (Dysfunctions or Disadvantages of Joint Family)

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਾਭ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਅਕੰਮ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ-

(ਅ) ਸਮਾਜਿਕ ਗੈਰ-ਕੰਮ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ (Social Dysfunctions or Disadvantages)

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਗੈਰ-ਕੰਮ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

1. **ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ-** ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਜੋ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਵੇ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਹੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗਲਤ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਆਹ, ਵਪਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਰਾਏ ਹੀ ਅਖੀਰਲੀ ਰਾਏ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਵਾਤਾਵਰਣ-** ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਨੂੰ ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਹੜੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਧਾ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰੋ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਿਲਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਬਾਹਰ ਦਾ ਹੀ। ਨਾਲ ਹੀ, ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੇ ਵੀ ਹਨ।
3. **ਕਰਤਾ ਦੀ ਸਵੈ ਇੱਛਾ-** ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਨਾਇਕਵਾਦ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਰੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਕਰਤਾ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਸੰਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਹੈ।

4. **ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗੈਰ-ਦਸ਼ਾ- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ** (ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ) ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਾ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੇਠਲੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰੂੜੀਵਾਦਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
5. **ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਦਗਮ-** ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ-ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਰੋਕ, ਦਹੇਜ਼ ਪ੍ਰਥਾ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਦਸ਼ਾ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਨ ਕਰਤਾ ਦੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਧਵਾ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਰੋਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਧਵਾ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਵੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਫ਼ਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
6. **ਸੁਖੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ-** ਸੁਖੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਲੜਕਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਹੋਣ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਦਾਦ 'ਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੂਸਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਭੱਦਾ ਜਾਂ ਅਸਲੀਲਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਸੁਖੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਰੁਕਾਵਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।
7. **ਕੌੜਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ-** ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁਖੀਆ ਦਾ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂਬਰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕੌੜਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਡਾ ਆਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕੌੜੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਚਾਰਿਕਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
8. **ਔਲਾਦ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ-** ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸ਼ਣ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਧਾਰਣ ਕੋਸ਼ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਬ) ਆਰਥਿਕ ਗੈਰ-ਕੰਮ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ (Economic Dysfunctions or Disadvantages)

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਗੈਰ-ਕੰਮ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. **ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ-** ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਭਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਪਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਹਨਤੀ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. **ਸਧਾਰਣ ਗਰੀਬੀ-** ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਆਲਸੀ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਪਰ ਜ਼ਮਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਧਾਰਣ ਧੰਨ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੂਸਰੇ ਮੈਂਬਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧੰਨ ਉਪਾਜਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧੰਨ ਕਮਾ ਕੇ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਅਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਗਰੀਬੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਨਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ-** ਉਦਯੋਗਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂਬਰ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

- ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਸੰਪਤੀ, ਸਧਾਰਣ ਕੌਸ਼ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਵਲੰਬਨ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਣ ਹਨ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਕਈ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੋ ਗੁਣ ਸਨ, ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਗਾਇਬ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ (Recent Changes in Joint Family)

ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

- ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਹਿੰਦੂ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਧਿਨਿਯਮ 1956' ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜੋ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। 'ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ, 1939' ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਕਾਰ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ।
- ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਿੱਚ ਕਮੀ- ਪਹਿਲੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਨਗਰੀਕਰਨ, ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੁਣਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲੱਗੇ। ਲੋਕਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟਦੇ ਰਹੇ।
- ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ- ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ 'ਇਕ ਦੇ ਲਈ ਸਭ, ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇਕ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਿੰਗ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਹਾਸੇਹੀਣਾ- ਪਹਿਲੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੰਧਨ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਇਹ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਮਤਲਬ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਡ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਇਨਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ਕਰਤਾ ਦੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ' ਪ੍ਰਸ਼ਨਚਿੰਨ-ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਤਾ ਦੇ ਕੋਲ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕਾਰਨ ਕਰਤਾ ਦਾ ਅੱਜ ਉਹ ਅਹੁਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਥੋਪ ਸਕਦਾ।
- ਨੌਜਵਾਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ- ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਉਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੈਂਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਰਤਾ ਨੌਜਵਾਨ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਥੋਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਆਕਾਰ ਦਾ ਹਾਸੇਹੀਣਾ- ਅੱਜ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੀ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੈਂਬਰ ਇੱਛਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਕਮਾ ਰਹੇ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਪੂਰਨ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ, ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

8. ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਿੱਚ ਕਮੀ- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਲਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ, ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕੋਚਿੰਗ ਸੈਂਟਰ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਅਹੁਦਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਕੰਮ ਅਤੇ ਅਹੁਦਾ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਧਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
9. ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਨੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

**ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ
(Changes in the Structure and Functions of Joint Family)**

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

(ਅ) ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in Structure of Family)

ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

1. ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ- ਬਾਅਦ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਆਤਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਮੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਬੱਚੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
2. ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ- ਕਰਤਾ ਕੋਲ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ- ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜੋ ਅਣਉਪਚਾਰਿਕ ਸਬੰਧ ਸਨ, ਉਹ ਹੁਣ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।
4. ਵਿਆਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ- ਅੱਜ ਵਿਆਹ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਾਰ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਿਲੰਬ ਵਿਆਹ, ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ, ਗੈਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਬਦਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਚ ਵਾਧਾ- ਅੱਜ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਪਤਨੀ, ਪਤੀ ਦਾ ਦਾਸੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਘੱਟ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਖ. ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in the Functions of Family)

ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

1. ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ- ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ, ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕੰਮ ਅੱਜ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਏ ਹਨ।
2. ਆਰਥਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ- ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਆਰਥਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਇਕ ਇਕਾਈ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ (ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀ) ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ। ਉਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਚੁਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਉਸ

ਨੋਟ

ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਦਰਲੈੱਡ ਅਤੇ ਵੁੱਡਵਰਡ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ, “ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਉਪਭੋਗ ਦੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

3. ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਤਨ- ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਪੂਜਾ ਵਰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।
4. ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਤਨ- ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਬਦਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਾਰੋਬਾਰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਸਿਨੇਮਾ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਮੋਬਾਇਲ ਜਾ ਪਿਕਨਿਕ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਕਾਰਨ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਤਨ ਅਤੇ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਨ

(Causes Responsible for Changes or Disorganization in Joint Family)

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਘਾਟ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰਤਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

1. ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ- ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-
 - (ਅ) ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ- ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ- (1) ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, (2) ਨਕਦ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ (3) ਆਕਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਹੁਦਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੁਣ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਮਿਹਨਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕਾਰਖਾਨੇ ਅਤੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਮਿਲੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧੰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹੁਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਰਨ, ਇੱਛਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ।
 - (ਬ) ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ- ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਧੰਨ ਤਾਂ ਹੀ ਕਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਭੌਤਿਕ ਸੁੱਖ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਧੰਨ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
 - (ਸ) ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਅਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵਧੇਰੇ ਕਿਰਾਇਆ ਦੇਣ 'ਤੇ 2 ਕਮਰੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਰਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ, ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
 - (ਦ) ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਹਾਸੇਗੀਣਤਾ- ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਹਾਸੇਗੀਣਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
2. ਨਗਰੀਕਰਨ- ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨੇ ਨਗਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਗਰੀਕਰਨ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਗਰੀਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਗਰਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਨਵੇਂ

ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਰਨ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. **ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**- ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਸਬੰਧੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਹਨ।
4. **ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼** - ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅੱਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਗਵਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੈਂਬਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਘਾਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।
5. **ਮਹਿਲਾ ਸਿੱਖਿਆ, ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ**- ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੇ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ 'ਚ ਮਹਿਲਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਦਾਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਘਾਟਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
6. **ਨਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ**- ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਸਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ, ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ ਅਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਕੰਮ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।
7. **ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ**- ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਨਗਰੀਕਰਨ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ।
8. **ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ**- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਵੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਮਨੋਰੰਜਨ, ਹਸਪਤਾਲ, ਬੀਮਾ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।
9. **ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ**- ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਖੇਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਸ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।
10. **ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਕਲੇਸ਼**- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਖਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ 'ਚ ਕਲੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲੇਸ਼ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹੋ ਕੇ ਅਲੱਗ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
11. **ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ**- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ-ਹਿੰਦੂ ਵਿਧਵਾ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1856, ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ

ਨੋਟ

ਦਾ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ, 1937, ਸ਼ਾਰਦਾ ਐਕਟ, 1929 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਹ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1954, ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਨਿਯਮ 1956, ਹਿੰਦੂ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1956 (ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਿਤਾਕਸ਼ਰਾ ਅਤੇ ਦਾਏਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ), ਦਰੋਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1961 ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੋਧ, 1856 ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

5.2 ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ (Nuclear Family)

ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੱਜ ਪੱਛਮੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਭਿਕ, ਅਰੰਭਿਕ, ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਏਕਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਟੀ. ਬੀ. ਵਾਟਮੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਸਰਵ ਭੌਤਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ ਹੈ। ਲਾਬੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਪਤੀ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਏਕਾਕੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Meaning and Definitions of Nuclear Family)

ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਬੱਚਿਆਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅਣ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਆਪਣੇ ਅਣ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਕਹਾਂਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ)।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵਿਵਿਧ ਕੰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਗਵਾਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਕਾਫ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕੀ ਕੰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਟਮੋਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਰਵਭੌਮਿਕਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕੰਮ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ-

- ਲਾਬੀ- “ਪਤੀ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਮਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੀ ਇਕ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”
- ਸ਼ੀਨਿਵਾਸ- “ਵਿਅਕਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਅਣ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅਤੇ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਅਣ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਮਾਤਾ ਜਾਂ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਅਣ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁਕਾਵਟ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

5.3 ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Distinction between Joint and Nuclear Family)

ਅੰਤਰ ਦਾ ਬਿੰਦੂ	ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ
1. ਅਕਾਰ	ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਕਾਰ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਕਾਰ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

2. ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ	ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕੱਠੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. ਸੰਚਾਲਨ	ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੀ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
4. ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ	ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ।	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
5. ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ	ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਥਿਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. ਕੰਟਰੋਲ	ਮੈਂਬਰ ਸੰਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਵਧੇਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਸਮਾਜਿਕ	ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਥਾ, ਵਿਧਵਾ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਰੋਕ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਆਹ, ਦਹੇਜ਼ ਪ੍ਰਥਾ, ਪਰਦਾ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
8. ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ	ਕਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂਬਰ ਵਿਕਾਸ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ।	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
9. ਵਿਵਾਹਿਤ ਜੀਵਨ	ਮੈਂਬਰਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁੱਖੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਧਾਰ ਹੈ।
10. ਔਲਾਦ ਦੀ	ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਧੰਨ ਪੈਦਾਵਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਾਰਨ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5.4 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changing of Joint Families into Nuclear Families in India)

ਕੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ? ਇਹ ਇਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਨਗਰੀਕਰਨ, ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਲੈਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਟੀ. ਬੀ. ਵਾਟਸੋਨ, ਬਾਗਰਸ ਅਤੇ ਕੋਲੰਡਾ ਵਰਗੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਰਸ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਰਗੇ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਲੈਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ 'ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ (ਵਰਗੇ ਆਈ. ਪੀ. ਦੇਸਾਈ, ਕੇ. ਐੱਮ. ਕਪਾਡੀਆ, ਇਰਾਵਤੀ ਕਰਵੇ, ਐੱਮ. ਐੱਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਆਦਿ) ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ

ਨੋਟ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਲੈਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਖੇਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਕਾਰ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਜਾਂ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ' ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਘਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਅਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ (✓) ਅਤੇ (X) ਗਲਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਭਾਰਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ।
2. ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ।
3. ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
4. ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਖੇਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।

ਵਿਆਹ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Meaning and Definitions of Marriage)

ਵਿਆਹ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸਰੀਰਿਕ-ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ-

- ਵੇਸਟਰਮਾਰਕ- “ਵਿਆਹ ਇਕ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਸਮਾਂਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- ਲਾਵੀ-“ਵਿਆਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰੀ ਸਬੰਧੀ ਸੰਤੋਸ਼ (ਸਰੀਰਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ) ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
- ਬੋਗਾਰਡਸ-“ਵਿਆਹ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।”
- ਗਿਲਿਨ ਅਤੇ ਗਿਲਿਨ-“ਵਿਆਹ ਇਕ ਪ੍ਰਜਣਨ ਮੂਲਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਵਿਸ਼ਮਲਿੰਗੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਲਗਾਵ, ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ, ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ, ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Marriage)

ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਕਰਨ, ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ, ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ

ਹੈ-ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਚਾਹੇ ਉਹ ਅਤਿ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ, ਕਈ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਆਹ, ਚਾਹੇ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਹੇਗਾ ਵੀ।

ਨੋਟ

ਵਿਆਹ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

- (1) ਇਕ-ਵਿਆਹ
- (2) ਬਹੁ-ਵਿਆਹ

ਬਹੁ ਵਿਆਹ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

- (1) ਬਹੁਪਤੀ ਵਿਆਹ
- (2) ਬਹੁਪਤਨੀ ਵਿਆਹ
- (3) ਸਮੂਹ ਵਿਆਹ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

1. **ਇਕ ਵਿਆਹ-ਇਕ ਵਿਆਹ ਉਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਬੁਕੋਨੋਵਿਕ ਦਾ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਆਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਕ ਹੀ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਪਤੀ ਹੋਵੇ, ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ (ਦਹਾਜ਼ੂ ਜਾਂ ਵਿਧਵਾ) ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਦਿਨ ਹੋਏ ਦੂਸਰੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਆਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।**

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਆਦਰਸ਼ ਇਕ-ਵਿਆਹ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ 'ਪਤੀ-ਪਤਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਅਰਥ ਦੋ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ-ਵਿਆਹ, ਪ੍ਰਥਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਵਿਆਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਵ ਸਵੀਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

2. **ਬਹੁ-ਵਿਆਹ-ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਜਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।**

- (1) **ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ- ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਉਹ ਵਿਆਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਤੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਜਨ-ਜਾਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਹੁਪਤੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਕੇਰਲ ਦੇ ਟਿਆਨ, ਕੁਸਮਜ ਕੋਰਟ, ਲੜਾਖੀ ਬੋਟ, ਨੀਲਗਿਰੀ ਪਰਬਤ ਦੇ ਟੋਂਡਾ ਅਤੇ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਬਾਵਰ ਦੀ ਖਾਸ ਜਨ-ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।**

ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ-

- (ਕ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (ਖ) ਇਹ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਤੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇ ਗੋਲ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
- (ਗ) ਪਤਨੀ 'ਤੇ ਹਰੇਕ ਭਰਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ਘ) ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਚੁਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ 'ਤੇ ਹੋਰ ਪਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- (ਙ) ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਹਰੇਕ ਭਰਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (ਚ) ਔਲਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਜਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦੇ ਕਾਰਨ- ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ-

- (ਕ) ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਕਾਰਨ ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹਰੇਕ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
- (ਖ) ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਇੰਨਾ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

- (ਅ) ਭਾਰਤਕ ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ-ਜਦੋਂ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤਕ ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀ ਟੋਡੋਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਬਾਵਰ ਦੀਆਂ ਖਤਮ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- (ਬ) ਭਾਰਤਕ ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਕਈ ਪਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਲਿੰਗਿਕ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਭਰਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸਤਰੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੋਰ ਪਤੀਆਂ ਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਮਾਲਾਬਾਰ ਨਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਗੁਣ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਕੰਨਿਆ ਮੁੱਲ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- ਇਹ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕਈ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਔਗੁਣ-ਔਲਾਦ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਹੋਰ ਔਗੁਣ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਂਝਪਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਸਰੀਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਗਾ, ਗੋਂਡ, ਬੈਗਾ ਆਦਿ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਕੁਝ ਝਲਕ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(2) ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ-ਬਹੁਪਤੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

- (ਕ) ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਾਧਿਤ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੁਰਸ਼ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
- (ਖ) ਅਸੰਭਵ ਕਬੀਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੁੱਢੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
ਆਦਿਮ ਅਤੇ ਸਰਲ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਪਤੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਹੈ।
- (ਘ) ਬਹੁਪਤੀ-ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (ਙ) ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਤਨੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- (ਚ) ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਪਤਨੀਤਵ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਸਤੇ ਅਤੇ ਯਕੀਨ ਯੋਗ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (ਛ) ਬਹੁਪਤਨੀਤਵ ਸ਼ਾਦੀਸ਼ੁਦਾ ਧੌਖੇ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਪਤਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਪਤਨੀ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਗੁਣ

- ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਭਲੀਭਾਂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧੀ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਮੀ।
- ਸਿਹਤਮੰਦ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ।

ਬਹੁਪਤਨੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੋਸ਼

- ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਰਥਿਕ ਬੋਝ।
- ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ।
- ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਈਰਖਾ, ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(3) **ਸਮੂਹ ਵਿਆਹ-ਕੁਝ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ** ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਾਮਚਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਸਮੂਹ-ਵਿਆਹ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦੂਸਰੇ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ "ਸਰੀਰਿਕ-ਸਾਮਵਾਦ" ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਰਗਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦਰਵਿਕਾਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰਿਕ-ਸਾਮਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਬੋਸਟਰਮਾਰਕ ਨੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸਾਮਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਵਿਆਹ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਵਿਆਹ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਇਕ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੂਸਰੇ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਿਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

5.5 ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ
(Modern Marriage Trends in Contemporary India)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੇਦਾਂ ਨਾਲ ਡਿਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਨਗਰੀਕਰਨ, ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ-ਅੰਦੋਲਨ ਆਦਿ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ, ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਸੁਝਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. ਦੇਰੀ ਨਾਲ-ਵਿਆਹ (Late-marriage)-ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਘੱਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਪਤਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤੱਕ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ

ਨੋਟ

ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੁਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੁਣ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ 20 ਅਤੇ 25 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਮਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਔਲਾਦ, ਲੜਕਿਆਂ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਚੁਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

2. **ਵਿਧਵਾ-ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ (Widow-remarriage)**-ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਧਵਾ-ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ, ਅਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨਾਥ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਧਵਾ-ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ।
3. **ਵਿਆਹ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changes in the aims of marriage)**-ਮੁਰਛਾਕ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ 250 ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੱਲ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ-ਪਹਿਲਾ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਦੂਸਰਾ, ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਜੇਕਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਰਤੀ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ 'ਕਾਲ ਗਰਲ', 'ਸੁਸਾਈਟੀ ਗਰਲ' ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ 'ਨਰਸਰੀ' ਜਾਂ ਆਇਆ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਘੱਟਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਪੁੱਤਰੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।
4. **ਵਿਆਹ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changes in the forms of marriage)**-ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਵੈ-ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸਥਾਰ, ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਪੂਰਵਕ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਇਕੱਠਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਜਾਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।
5. **ਦਹੇਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ (Opposition of dowry)**-ਅੱਜ ਦਹੇਜ ਜਾਂ ਸਹੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਰ-ਮੁੱਲ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦਹੇਜ ਵਰਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਅੱਜ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
6. **ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਝੁਕਾਅ (Favourable attitude towards divorce)**-ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ, ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀ, ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੰਧਨ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅੱਜ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
7. **ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ (Inter-caste marriage)**-ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੇ ਚੋਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਜਾਂ ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਰ-ਅੰਸ਼ (Summary)

ਨੋਟ

- ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਤੰਭ ਹੈ।
- ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਪੁੱਤਰ-ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਤਾ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਹੁਦਾ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਘੱਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੋਚਦਾ ਅਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸਤਰੀ, ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ-ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ (ਭਾਣਜਿਆਂ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਘਰ ਵੱਡੀ-ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਸਤਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਨਿਗਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਾਮਦਾਇਕ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ।
- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।
- ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਰਤਾ ਜੋ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਵੇ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- ਅੱਜ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੱਜ ਪੱਛਮੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਘਰੇਲੂ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਜਾਂ ਅਣਵਿਆਹੁਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯੁੱਗ ਉਦਯੋਗਿਕ ਯੁੱਗ ਹੈ।

5.7 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਪਾਣੀਗ੍ਰਹਿਣ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੜਕਾ-ਲੜਕੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਛੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ, ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਜਿਉਂ, ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।
2. ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰ- ਪਿਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ
3. ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰ- ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਿਕ ਇਸਤਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।

5.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
2. ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
3. ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
4. ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ,

ਨੋਟ ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (X)
2. (✓)
3. (X)
4. (✓)

5.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਡਾਇਨਮਿਕਸ ਆਫ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਅਜ਼ਹਰ ਸ਼ੇਖ, ਸਬਲਾਈਸ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਸ, 2008.
2. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਈਟੀ ਐਂਡ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ- (2 ਵਾਲਿਊਮਸ ਸੈੱਟ) ਐੱਨ. ਜੈਪਾਲਨ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ।
3. ਮੈਰਿਜ਼, ਪਾਪੂਲੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸੁਸਾਈਟੀ : ਡੈਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਪ੍ਰੋਸਪੈਕਟਿਵਸ ਆਫ ਏ. ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਐੱਮ. ਐੱਮ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੈੱਡੀ, ਕਨਿਸ਼ਕਾ, 1998.

ਇਕਾਈ-6: ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changes in Form of Family at World Level)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 6.1 ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਿਧਤਾ (Diversities in Familiar Pattern)
- 6.2 ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ (Family based on Agriculture)
- 6.3 ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਭਯੁੱਧ (Origin of Modern Urban Family)
- 6.4 ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors of Impacting on Family)
- 6.5 ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ (Structure of Modern Family)
- 6.6 ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Function of Modern Family)
- 6.7 ਕੀ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉਦਯੋਗਵਾਦ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ?
(In Nuclear Family Result of Industrialism)
- 6.8 ਕੀ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਬੰਧ ਦਾ ਸਰਵ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਹੈ?
(Is Nuclear Family Universal form of Familiar Relations?)
- 6.9 ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changes in the Structure of Family)
- 6.10 ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮ (ਪ੍ਰਕਾਰ) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in the Functions of Family)
- 6.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 6.12 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 6.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 6.14 ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਿਵਿਧਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਤੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭੂ-ਭਾਗ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ।

6.1 ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਿਧਤਾ (Diversities in Familiar Pattern)

ਜਦ ਕਿ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ, ਉਹ ਲੱਗਭਗ ਸਰਵ-ਭੌਤਿਕ ਹਨ, ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮਾਜਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਿਧਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

(i) ਪਰਿਵਾਰ ਵ੍ਰੱਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵਿਧਤਾ

ਪਰਿਵਾਰ ਪਤੀ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ (ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਫੈਮਿਲੀ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੁਖਮ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਖੁਦ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕਾਈ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਪਤੀ-ਪਤਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਦੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਸਮੇਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦਯੋਗੀਕ੍ਰਿਤ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਅਧਿਐਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ 'ਨਾਭਕੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਰਕਤ ਜਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ

ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ "ਇੱਥੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਭਰਾ ਅਤੇ ਭੈਣ ਜਾਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਧਨ ਵਿਆਹੁਤਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ "ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨਾਭੀ ਜਾਂ ਨਿਆਸਿਠ" ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ 'ਸਮਰਕਤ ਪਰਿਵਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਮੂਹ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਰਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਕੁਝ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। "ਨੋਟਸ ਐਂਡ ਕਵੇਰੀਜ਼ ਆਨ ਸੋਸ਼ਿਓਲਾਜੀ" ਨਾਮਕ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ "ਇਕ ਹੀ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਤੇ ਰੈਖਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਬੰਧੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਇਕ ਹੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਇਕ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।" ਇਸ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਨੂੰਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸੰਕਲਨ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੱਖ ਸੰਸਕਰਣ ਹਨ। ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘੱਟ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕੱਠੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਲਈ 'ਪਰਿਵਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਲਘੂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ (ਲੀਨਿਏਜ਼) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ('ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਜਾਨਣ ਦੇ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇਖੋ) ਅਤੇ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੋ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਗੋਤਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਗੋਤਰ ਸਮੂਹ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਦੰਡ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਜਨਮ, ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ 'ਪਰਿਵਾਰਾਂ' ਵਿੱਚ, ਜੋ ਰੋਗਰੂਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਨਜ਼ਦੀਕੀ 'ਸਿੰਗਲੀ' ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕੇ।

ਨੋਟ

ਮਿਸ਼ਰ ਪਰਿਵਾਰ

ਜਦੋਂ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ-ਸੰਕਲਨ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਕ ਮੂਰਤ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਿਸ਼ਰ ਪਰਿਵਾਰ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਪਤਨੀ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਮਿਸ਼ਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਘਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹੁਤਾ ਵਿਧਵਾ ਜਾਂ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਮਿਸ਼ਰ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਿਸ਼ਰ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਸੇ ਸਹਿਵਾਸੀ (ਕੋ-ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸ਼ੀਅਲ) ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਇੰਗਤ ਕਰੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਤੰਭ ਪਰਿਵਾਰ

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਲੇਪਲੇ ਨੇ ਯੂਰਪੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਰਧਸਾਮੰਤੀ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਰਭੂਤ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੀ ਸਨ, ਅਰਧ-ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸਤੰਭ ਪਰਿਵਾਰ ਸਹਿਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਪਲੇ ਨੇ ਇਹ ਹੱਲ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕਰਣ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਕੇ ਸਤੰਭ ਪਰਿਵਾਰ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਮੈਂਬਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ, ਮੁੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਸਤੰਭ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸੀ।

(ii) ਵਿਆਹੋਤਰ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਵਿਧਤਾ

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਨਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਘਰੇਲੂ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵਸਥਾਨੀ (Neolocal ਨਿਆਲੋਕਲ) ਰਹਿਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਥਾ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਸਮਰਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕਾ/ਕੀ ਮੈਂਬਰ/ਮੈਂਬਰਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ/ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਾਤ੍ਰਸਥਾਨ ਰਹਿਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੇ ਖਾਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ 'ਪਿਤ੍ਰਸਥਾਨੀ ਆਵਾਸ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਪਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਪ੍ਰਿਥਾਨੀਕ' (Virilocal ਵਿਰੀਲੋਕਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਘਰੇਲੂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪਤੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਥਾਂ (Uxorilocal ਉਕਸੋਰੀਲੋਕਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਜੋੜਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਘਰੇਲੂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੁੜੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਦਾਅਵੇ ਪਤੀ ਦੇ ਬਜਾਏ ਪਤਨੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜਾ ਜਿਸ ਘਰੇਲੂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਟੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਪੁਪਿਤ੍ਰ ਸਥਾਨਕ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ' (ਵਿਰੀਪੈਟੀਲੋਕਲ) ਘਰੇਲੂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਧੋਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਵਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਇਸਤਰੀ ਮਾਤ੍ਰਸਥਾਨਕ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ' ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਘਰੇਲੂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਉਸ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀ ਦੀ ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਮਾਤੁਲ ਸਥਾਨਕ' (ਅਤੇ ਕਿਊਲੋਕਲ) ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਉਸ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਧੋਤਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਲੜਕੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(iii) ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵਿਧਤਾ

ਜਦੋਂ ਕੁਲ ਨਾਮ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਪਤੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮ-ਵਿਨਿਆਸ ਅਤੇ ਪਦਾਨੁਸ਼ੰਗ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਰਗ ਵੰਡ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ

ਨੋਟ ਚਾਰ ਵਰਗ ਹਨ—(ਕ) ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ (ਪੈਟੀਲੀਨੀਅਲ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਪੁਰਸ਼ ਪੱਖ ਦੇ ਕੁਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਖ) ਜਾਂ ਮਾਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਵੰਡ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਇਸਤਰੀ ਪੱਖ ਦੇ ਕੁਲ ਜਾਂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, (ਗ) ਪਿਤੁਨਾਮਾਧਾਰਿਤ (ਪੈਟਾਨਾਈਮਿਕ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਔਲਾਦ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ (ਘ) ਮਾਤੁਨਾਮਾਧਾਰਿਤ (ਮੈਟੋਨਾਈਮਿਕ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਔਲਾਦ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(iv) ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵਿਧਤਾ

ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—(ਕ) ਪਿਤੁਸਤਾਤਮਕ (ਪੈਟੀਆਕਰਲ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, (ਖ) ਮਾਤੁਸਤਾਤਮਕ (ਮੈਟੀਆਕਰਲ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਮਾਤਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਗ) ਮਾਤੁਲਸਤਾਤਮਕ (ਅਤੇ ਕਿਊਪੋਟੇਸਟ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਭਰਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(v) ਇਕ ਹੋਰ ਭੇਦ ਉਤਪਤੀ ਜਾਂ ਅਭਿਮੁਖਨ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪੁਜਣਨ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਤੀ ਜਾਂ ਅਭਿਮੁਖਨ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੁਜਣਨ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.2 ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ (Family based on Agriculture)

ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਅਦ 'ਚ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੀਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪੂਰਬ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਮਾਨਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ।

ਸਪਸ਼ਟ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਭੂ-ਸੰਪਦਾ, ਸਥਾਈ ਘਰ-ਬਾਰ, ਮਾਲ-ਮਵੇਸ਼ੀ, ਮੁਰਗੀਖਾਨਾ ਅਤੇ ਯਦਾਕਦਾ ਹਸਤਕਲਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੱਛਣ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਘਰ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਬੁਣਾਈ-ਕਤਾਈ, ਸਿਲਾਈ, ਫਰਨੀਚਰ ਬਣਾਉਣ, ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਹਸਤਕਲਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਕਸਰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੇ ਚੋਣ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਅਨੁਬੰਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥਣ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗੇ 'ਦਾਤਾ' ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਮੋਹ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਖੇਤ ਦੇ ਸੁਚਾਰੂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਮਿਹਨਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤਦਾਦ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਹੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਨਵਾਂ ਬੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਚੌਥੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਜਿਸ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਕ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ 'ਘਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਪਰਿਵਾਰ ਲੰਮੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫੈਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀਆਂ, ਮਾਂ-ਪਿਤਾ, ਬੱਚਿਆਂ, ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਇਕ ਹੀ ਛੱਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਲਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ "ਭੂਮੀ ਵਰਗੀ ਸਥਾਈ ਸੰਪਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ", ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਜੋ ਵੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੈਰ-ਮਰਿਯਾਦਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਝੱਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਨਿਮਕੋਫ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—"ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਇੰਨੀ

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੌਣ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੱਕ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਨੋਟ

ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲਘੂ ਇਕੱਠ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਿਅਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਨੋਰੰਜਨਾਤਮਕ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਰਿਆ ਕਲਪਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਬੱਚਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧਦਾ-ਫੁਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ, ਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਅਨੈਤਿਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਿਹਤਰ ਇਕੱਠ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਬਹੁਤ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਨਾਲ ਵਿਕਸੇਪ ਜਾਂ ਵਿਪਥਗਮਨ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-ਬਿਮਾਰੀਆਂ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ। ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਵੀ ਅਕਸਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਘੰਟੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਸਤੇ, ਵਪਾਰਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਸਮਾਰੋਹ ਜਾਂ ਆਯੋਜਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6.3 ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਭਯੁੱਧ (Origin of Modern Urban Family)

ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਸਥਾਪਿਤ ਅਤੇ ਮੂਰਤ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਰਿਆ ਕਲਪਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਔਲਾਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਦੇਖਭਾਲ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਸਿਰਫ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ “ਆਤਮ ਸੰਤੋਸ਼ ਦੇ ਕਠੋਰ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ” ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

6.4 ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors of Impacting on Family)

“ਪਰਿਵਾਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿੰਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਸ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਭਿਅਤਾ ਖੁਦ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ।”

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ (ਅਪਲਾਈਡ) ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੀਗਣੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। “ਘਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੋ ਗਿਆ” ਕਿਉਂਕਿ “ਵਾਸ਼ਪ ਕਵਥਨਿਤਰ (ਸਟੀਮ ਬਾਇਲਰ) ਘਰ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਡਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਥਾਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।” ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਉਤਪਾਦਨ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਬੀਜਾਰੋਪਣ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਦੇ ਇਕਦਮ ਉਲਟ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ “ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ” ਤੱਕ ਹੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਅਨੁਪ੍ਰਯੁਕਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਨਮ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਨਮ ਦਰ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਤਰੀਕੇ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਕਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਅਪੀਲ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਨਵਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਛਾਪ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਿਧ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਦੋ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇੱਥੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਦਬਾਅ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਮਨੋਰੰਜਨ, ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਕ੍ਰੱਚ, ਨਰਸਰੀ, ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸਕੂਲੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ 'ਏਜੰਸੀਆਂ' ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੱਚਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਸਾਨੂੰ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੇ ਰਾਜ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਬੋਝ ਲੱਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਸਨ। ਦਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ ਗਏ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਿਧ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹੀ ਜਤਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਜਾਂ ਘਰ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ।

6.5 ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ (Structure of Modern Family)

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਤੇ ਖਾਸਕਰ ਬਾਅਦ 'ਚ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਰਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਵ ਵਿੱਚ ਹਾਸੋਗਣਤਾ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੂਹ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੂਸਰੀ ਚੀਜ਼ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਬਦਲਾਅ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ “ਦਾਤਾ” ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਚੋਣ ਅਕਸਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਨੇਹ, ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਰੰਗ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਹੁਣ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਚੋਣ ਉਸ ਦੇ ਕੌਸ਼ਲ ਜਾਂ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰੈਤਕ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਇਕ ਅਲੱਗ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ, ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉੱਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤੀ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦੋਵੇਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤੀਸਰੀ ਚੀਜ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਉਮੀਦਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਹਾਸੋਹੀਣਤਾ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਚੌਥੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ 'ਤੇ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਲਈ ਦੋ ਕਾਰਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਬਦਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਹਨਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਨਮ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਗਤੀਆਂ ਨੇ ਪਿਤ੍ਰਤਵ ਦੇ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਨਿਯੋਜਨ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

6.6 ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮ (Function of Modern Family)

ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਣਾ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਰਸਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨਾਂ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਕਸ਼ਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਸਮੇਂ ਗਲੀਆਂ, ਸੜਕਾਂ, ਸਰਵਜਨਕ ਪਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ-ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਭਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੇ ਕਿ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮਾਂ ਵੀ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਕਾਫੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਬਿਮਾਰ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁਣ ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਸੇਵਾ ਸਦਨਾਂ ਅਤੇ ਕਲੀਨਿਕਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਪੈਨਸ਼ਨ, ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਭੱਤਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਰੋਜਨ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਜਦੋਂ ਸਿਰਫ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਕੁਆਟਰਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਅਕਾਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਸੰਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ, ਘਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਥੀਏਟਰ, ਫਿਲਮ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਸਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਮਨੋਰੋਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਆਧੁਨਿਕ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣਾ-ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜੋ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਰੋਜਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਲੱਭਣ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਮਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੀ ਮਨੋਰੋਜਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੋ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਤੇ ਪੇਜ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ-(i) ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਜਣਨ ਅਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ, 'ਤੇ ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸਿਰਫ ਸਦਨ, 'ਐਂਟੋ-ਨੇਟਲ ਕਲੀਨਿਕ' ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈਆਂ ਹਨ, (ii) ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਕ ਸਥਾਈ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਆਹ ਰੂਪੀ ਸੰਸਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਿਕ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਸਨਾ ਜਾਂ ਸਰੀਰਿਕ ਹਵਾਸ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (iii) ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕੱਠੇ ਇਕ ਛੱਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ, ਆਪਣਾਪਣ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ 'ਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਪੱਖ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

6.7 ਕੀ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉਦਯੋਗਵਾਦ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ? (Is Nuclear Family Result of Industrialism?)

ਉਪਰੋਕਤ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਇਹ ਯੂਰਪ ਦੇ ਪੂਰਬ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ, ਸਿੱਖਿਅਕ, ਮਨੋਵਿਨੋਦਪਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਚੁੱਕੇ ਕੰਮਾਂ, ਬੁਢੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।" ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ "ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਜਾਂ ਮਿਹਨਤ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਅੱਗੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਨਮ ਦਰਾਂ, ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਘਰ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਉਣ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਵੱਧਦੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਵਿਚਾਰ ਪਾਰਸੰਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਧਾਰਣ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨੰਗਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਖੁਦ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕਾਫੀ ਵਿਭੇਦੀਕ੍ਰਿਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਦਾਯਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਉਪਲੱਬਧੀ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਸੰਸ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੀਕਾਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਦਰਭਵ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਪਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਦੀਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਦੀਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸਮੂਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਕੂਲ, ਹਸਪਤਾਲ, ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸਥਾਨਾਂ ਆਦਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਪਾਰਸੰਸ ਅੱਗੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਲਗਿਤ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਬੰਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਉਮੀਦਯੋਗ ਅਲਗਵਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲਘੂਤਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਨ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸੰਸ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਉੱਨਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਰਸੰਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੰਦ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਰੋਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਪਿਤਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮਕੈਨਿਕ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੂਲ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਲਗਿਤ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਨ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੈਟਰ ਲੈਸਲੇਟ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਾਰਸੰਸ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਤ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਿਰਸਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (ਦਾ ਵਰਲਡ ਵੀ ਹੈਵ ਲਾਸਟ, ਲੰਦਨ, ਮੈਥਵੇਨ, 1965)। ਲੈਸਲੇਟ ਦੀ ਪੁਸ਼ਤਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ-ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਇਕ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਲੈਸਲੇਟ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ 1664 ਈ. ਤੋਂ 1821 ਈ. ਦੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ 100 ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਸਬੰਧੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। 1966 ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਰਕਰਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਰੂਪ ਨਾਲ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਮਰ ਹੱਦ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜੇ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਕਾਲ-ਕਵਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਰਨ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਲੈਸਲੇਟ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਪੂਰਵ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਛੋਟੇ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੱਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਦਰਭ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੱਚ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਯੂਰਪੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਵਰੋਧਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਂਝੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸਿਰਫ ਨਿਰੰਤਰ ਵੀ ਹੋ ਕੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

6.8 ਕੀ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਬੰਧ ਦਾ ਸਰਵ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਹੈ? (Is nuclear Family Universal form of Familial Relations?)

ਮੋਰਡੋਕ ਨੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਬੰਧ ਦਾ ਸਰਵਤਰਿਕ ਜਾਂ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ “ਸਰੀਰਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਪੁਜਣਨ-ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—“ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮੂਹ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕਮਾਤਰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸੰਗਠਿਤ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਇੱਕ ਵਸਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਮੋਰਡੋਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕੋਨਿਆਂ ਤੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਰਡੋਕ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ “ਬਹੁਮੁਖੀ, ਅਪਰਿਹਾਰਯ, ਬਾਲਚਰ ਚਾਕੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।” ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਰਿਹਾਰਯ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮੋਰਡੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਦੇ ਵਿਕਲਪਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਮਾਰਗ ਨਾ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੋਰਡੋਕ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਕਿ “ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕੰਮਾਂ ਅਪਰਿਹਾਰਯ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।”

ਮੋਰਡੋਕ ਦੇ ਹੱਲ ਨੇ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਉਪਰੀਹਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਭੌਮਿਕਤਾ 'ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰੋ-ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜਾਂ ਤੋਂ ਐਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਸ ਹੱਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ‘ਨਾਯਰੋਂ ਅਤੇ ਮੱਧ ਘਾਨਾ ਵਿੱਚ’ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਘਾਨਾ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ 'ਚੋਂ ਭੋਜਨ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਘਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੌਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵੰਡ ਘਰ ਅਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ਾਂਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ, ਪਦ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਆਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਧਾਰਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਫ ਵੰਸ਼ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਨਾ ਤਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਕ ਜੋ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸਕਰ ਮਾਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਤਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ਾਂਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲ ਹੈ ਜਾਂ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸਹਿ ਇਕਾਈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਯੂਰਪੀ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਜਾਂ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਸਿਰਫ ਵੰਸ਼ੀ ਅਨਵਯ (ਡੀਸੈਂਟ) ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਉਦਾਹਰਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਾਯਰ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਯਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਬੰਧ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੜਕੀ ਜਵਾਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਰੱਸੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਪਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ। ਨਾਯਰ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ

ਨੋਟ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਵੰਸ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਜਨਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਵੰਸ਼ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸੰਸਕਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਨਿਊਨੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੋ ਕੰਮ ਪਿਤਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਪਾਦਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਸਿਰਫ਼ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਨੋਟਸ

ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਭੂ-ਭਾਗ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੜਕਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੜਕੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨੇ ਰੇਡੀਕਲ-ਬਰਾਊਨ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਰਚਨਾਤਮਕ ਇਕਾਈ ਮਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਯੁਗਮਤ ਜਾਂ ਯੁਗਲ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਥਿਲ ਪੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਪਰਕ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੀ ਇਕਾਈ ਬਹੁਧਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਉਪਸਮੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਚਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬੰਧਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਟਾਲਕੋਟ ਪਾਰਸੋਨ ਨੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੀਤੀ 'ਮੁਖਰ' ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਉਲਟ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ 'ਸਹਾਇਕ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਨਜਾਤੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ “ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਨਵਰਤ ਪੈਦਾਵਾਰ ਲਈ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਕੈਨਿਜ਼ਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੈ।”

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ-

1. ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘਟਣ ਦੇ ਬਾਅਦਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।
2. ਬਹੁਸੰਖਿਆ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
3. ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ।

ਤੇਜ-ਤਰਾਰ ਮਿਹਨਤ ਵੰਡ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਭੇਦੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਵਰਗ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਫਿਰ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਇਕਾਈਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਇਕਦਮ ਉਲਟ ਹੈ। ਸੰਪਤੀ ਅਧਾਰ ਦੀ ਗੈਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਪਰਿਪੱਕਵ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। “ਵੱਡੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੀ ਭੌਤਿਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੈਕਟ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਨਵਯ ਸਮੂਹ (ਡੀਸੈਂਟ ਗਰੁੱਪਸ) ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਥਾਈ ਨਿਰਮਾਣਾਂ ਜਾਂ ਸੰਘਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : ਪਹਿਲਾ, ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਜਾਂ ਰਚਨਾ (Structure) ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਦੂਸਰਾ, ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਜਾਂ ਕੰਮਾਂ (Functions) ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ-

6.9 ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in the Structure of Family)

ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ

ਅਕਾਰ, ਪ੍ਰਕਾਰ, ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ-

ਨੋਟ

1. **ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਘਟਣਾ-ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਕਾਰ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰ ਸੰਖਿਆ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।** ਹੁਣ ਸੀਮਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਨਤਨੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘਟਾ ਕੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ 20 ਜਾਂ 25 ਮੈਂਬਰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਵਿਆਹੁਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਬਣਨ ਲੱਗੇ ਹਨ।
2. **ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਪਤਨੀ ਦੇ ਲਈ ਪਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੀ।** ਚਾਹੇ ਪਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਅੰਤਿਆਚਾਰੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹੀ-ਗਲਤ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਗਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਦਾਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਸਾਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ।
3. **ਪਿਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਧਣਾ-ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਅਧਿਨਾਇਕ ਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ।** ਹੁਣ ਪਿਤਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲਾ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬੋਝ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੁੱਟ ਕੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਿਆ ਹੈ।
4. **ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ।** ਹੁਣ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘਟਦੀ ਅਤੇ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੜਕੇ-ਲੜਕੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ, ਕੋਰਟ ਮੈਰਿਜ ਅਤੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਲੋਕ ਇਕ ਵਿਆਹ (Monogamy) ਨੂੰ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਤਾਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. **ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਧਣਾ-ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਧੇ ਹਨ।** ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਧੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦਇਆ ਉੱਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਵੱਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ, ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਸੰਘਰਸ਼ (Role Conflict) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
6. **ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਘਟਣਾ- ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।** ਹੁਣ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੌੜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਨਫਰਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. **ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਵਧਣਾ-ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।** ਇੱਥੇ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਦ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਤਣਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਤਲਾਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਗਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਇਕ ਖੇਤਰ ਹੈ।
8. **ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਆਧਾਰ ਵਿੱਚ ਕਮੀ- ਅੱਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦਤਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।** ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਭਰਾਵਾਂ-ਭੈਣਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਤਲਬ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਗਠਨ

ਨੋਟ

’ਤੇ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਨੀ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਜਿੰਨੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੰਟਰੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਘਟੀ ਹੈ।

6.10 ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ (ਕੰਮ) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in the Functions of Family)

ਪਰਿਵਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕੁਝ ਘਟਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਉੱਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. **ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ**- ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਮਿਲ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਥਾਨਾਂ ’ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਪਭੋਗ ਦੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅੱਜ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
2. **ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ**- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੀ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ’ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਦਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਜਾਂ ਭੋਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੈਂਬਰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀ-ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਉੱਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ, ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਧਰਮ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. **ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ**- ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਉੱਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ, ਜਿੰਨੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੋਚਦਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ’ਤੇ ਉਹ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂਬਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
4. **ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ**- ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿਹਤ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਮਿਲ ਕੇ ਗੱਪ-ਸ਼ੁੱਧ ਮਾਰਦੇ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ, ਕਹਾਣੀ-ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ। ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨੋਰੰਜਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਹੁਣ ਕਲੱਬਾਂ, ਨਾਟਕ-ਮੰਡਲੀਆਂ, ਸਿਨੇਮਾ, ਆਦਿ ਨੇ ਲੈ ਲਏ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਤਾਂ ਦੋ ਸਮੇਂ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ, ਰਿਕਾਰਡ ਪਲੇਅਰ, ਟੇਪਰਕਾਰਡਰ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, (ਟੀ. ਵੀ.) ਆਦਿ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਰੰਜਨਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕਲੱਬਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।
5. **ਮੋਹ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਵੱਧਣਾ**- ਅੱਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਗੁਆਂਢੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸਮੂਹਾਂ

ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੋਹ, ਪਿਆਰ, ਦਇਆ, ਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੋਹ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਦਇਆ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਈ ਕੰਮ ਹੋਰ ਸੰਮਤੀਆਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਏ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੰਟਰੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕੰਟਰੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਲੈ ਲਵੇਗੀ।

6.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ ਉਹ ਲੱਗਭਗ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਹਨ, ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮਾਜਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਈ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ।
- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਿੱਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਿੱਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ।
- ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਾਅਦ 'ਚ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ।
- ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਣਾ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।
- ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਕਾਰ, ਪ੍ਰਕਾਰ, ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ।

6.12 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ- ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ
2. ਨਾਤੇਦਾਰੀ- ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ, ਸੰਬੰਧ।

6.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
2. ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
4. ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਾਰਕ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
5. ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਉਭਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।

ਨੋਟ ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ
2. ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ
3. ਉਧੋਗਵਾਦ

6.14 ਸਬੰਧਕ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਈਟੀ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-(2 ਵਾਲਿਊਮਸ ਸੈੱਟ) ਐੱਨ. ਜੈ ਪਾਲਨ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ।
2. ਮੈਰਿਜ਼, ਪਾਪੂਲੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸੁਸਾਈਟੀ : ਡੈਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਪ੍ਰਾਸਪੈਕਟਸ ਆਫ ਏ ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਐੱਮ. ਐੱਮ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੈੱਡੀ, ਕਨਿਸ਼ਕਾ, 1998.
3. ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ ਆਫ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਿਮ-ਐੱਨ ਐਥੋਪੋਲਾਜੀਕਲ ਐਨਾਲੀਸਿਸ : ਸਈਦ ਕਾਮਿਲ ਹੁਸੈਨ, ਕਲਾਸੀਕਲ, 1999.

ਇਕਾਈ-7: ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਿਕਲਪ : ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ (ਤਲਾਕ ਅਤੇ ਅਲਗਾਅ) Option of Family : Divorce and Separation

ਨੋਟ

ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 7.1 ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭਵਿੱਖ (Future of Family)
- 7.2 ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of Divorce)
- 7.3 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ (Divorce Among Muslims)
- 7.4 ਇਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ (Divorce Among Christians)
- 7.5 ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ 1869 (The Indian Divorce Act, 1869)
- 7.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 7.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 7.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 7.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਇਸਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਪੱਦਤੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਤਲਾਕ ਅਧਿਨਿਯਮ 1869 ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਲੋਵਿਸ ਐੱਚ ਮਾਰਗਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਐੱਨ ਐਨੀਸ਼ੈਂਟ ਸੁਸਾਇਟੀ' 1877 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉਸ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1884 ਈ. ਵਿੱਚ ਐਂਗੇਲਸ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਟਿੱਪਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ 'ਦੀ ਓਰੀਜ਼ੀਨ ਆਫ ਦਾ ਫੈਮਿਲੀ, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਐਂਡ ਦਾ ਸਟੇਟ।' ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੋਰਗਨ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਐਂਗੇਲਸ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਉਧੀਕਾਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕਾਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਲਕਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਵਸੰਦ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੀ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੂਰਾ ਸਮਾਜ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤਨ ਕਾਰਨ ਐਂਗੇਲਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਕਿ ਐਂਗੇਲਸ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਬੰਧ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ

ਨੋਟ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕੈਥਲਿਨ ਗਾਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਂਗਲਸ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਚਿੰਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸਵੈਸ਼ਿਕ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਚਿੰਪੈਨਜ਼ੀ ਦਰਮਿਆਨ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਐਂਗਲਸ ਦੀ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਹੀ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਨੁਮੂਲਨ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ, ਅਸੰਗਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਐਂਗਲਸ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਜਤਾਇਆ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਧੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਵਰਹਾਗਾ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਕਰਸ਼ਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਤੋੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੁਰਜੂਆ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜਾ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਡੋਰ ਨਾਲ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਪਲੱਬਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਰਚਸਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਿਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕਾਨੇ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਐਂਗਲਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਆਯੋਜਨ ਨਿਰਵਾਦ ਪ੍ਰਿਤਤਵ ਸੰਗਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਿਤਤਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।"

ਐਂਗਲਸ ਵੱਲੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਧੀਕਾਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਯੋਜਨਾ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੋਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗਲਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਭੋਜਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਜਾਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ 99.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ। ਐਂਗਲਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜੋ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਆਹ ਲਘੂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਘਟਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬੋਝ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਰੋਚਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਉਤਰਾਧਰ ਵਿੱਚ ਅਵਿਭੂਤ ਹੋਇਆ। ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਲੱਛਣ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਿਨਸ ਵੱਡੇ ਸਸਤੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਸਸਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਜੋ ਨਤੀਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੀ ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮਾਲਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਅਟਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਮਾਰਗਰੇਟ ਬੋਸਟਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਇਕ ਆਰਥਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।" ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਫ੍ਰੇਨ ਏਂਸਲੀ, ਟਾਲਕੋਟ, ਪਾਰਸੋਸ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵਯਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਸਥਾਈਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਤਨੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਤ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਮਤਾਪੂਰਨ ਸਹਾਰੇ ਨੂੰ ਹਤਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਲਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹਤਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਮਲ, ਦਇਆ ਪੂਰਨ, ਅਰਾਮਦਾਇਕ ਅਤੇ ਮੋਹ ਪੂਰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹਤਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਂਸਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਕ੍ਰੋਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਇਕ ਮਕਸਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਾਲਿਕ ਖੁਦ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਕੁਝ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ

ਵਰਚਸਵ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਛੋਟੀ ਸੋਚ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਕਦੀ ਕੋਈ ਚੁਣੌਤੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।"

ਨੋਟ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਖੰਡ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਏਂਗਲਸ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੋਚ ਹੈ ਇਹ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਦੋਵੇਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲਾ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਏਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਪੁਰਸ਼-ਵਰਚਸਵ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰੇਗਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸਿਰਫ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਤਵ ਦੇ ਬੋਝਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਇਕੱਠ (ਕਮਿਊਨਿਟੀ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਗੇ।

ਏਂਗਲਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਰਵਜਨਕ ਮੁਦਰਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ।"

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਵਰਚਸਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੰਮਕਾਜੀ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਚੱਲ੍ਹਾ-ਚੌਕਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਝ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫੇ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਘਟਿਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਿਹਨਤ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ 'ਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। 1922 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਿਹਨਤ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ 22 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। 1973 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ 91 ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹੈ, ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁਣ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਡੇਵਿਡ ਲੇਨ ਨੇ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੁਣ ਵੀ ਬਦਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਡੇਵਿਡ ਸੇਨ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ "ਨਾਰੀ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਰ ਅਪ੍ਰਯਾਪਤ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।" ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੁੱਖ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਿਰਫ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਰੂਪਾਯਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਨ ਅੱਗੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਦਾ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਆਪਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਤਾ ਮੁਲਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।" 1948 ਤੋਂ 1973 ਤੱਕ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀ ਹਿਲਡਾ ਸਕਾਟ ਨੇ ਪੁਰਬੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕੰਮਕਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਲ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ—"ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅਗ੍ਰਦੂਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਮੀ ਇਕ ਕਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਣਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਜਾਂ ਅਸ਼ਵੇਤਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਤਸੀਹਿਆਂ ਜਨ-ਸਮੂਹਾਂ

ਨੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹੇਯਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚੀ ਆਬਾਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਉਹ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਸੁਲਾ ਸਿਮਥ ਫਾਇਰ ਸਟੋਨ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲਿੰਗਕ ਗੈਰ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਜੈਵਕੀ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਰਭਰਤਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੈਰ-ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਏਂਗਲਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਜਣਨ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਜੈਵਕੀ ਗਠਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾਸਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕੇਵਲ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਜਨ ਕੰਟਰੋਲ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕੁਤਿਰਮ-ਪ੍ਰਜਣਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਗਰਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇ।

7.1 ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭਵਿੱਖ (Future of Family)

ਜਾਰਜ ਪੀਟਰ ਮਰਡੋਕ ਨੇ 280 ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭੋਜਨ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਕ ਟੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਪਾਰਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਤੱਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਾਲਕੋਟ ਪਾਰਸੋਨਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਸਥਿਰ ਜਾਂ ਸਥਾਈ ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰੇ।

ਮਰਡੋਕ ਅਤੇ ਪਾਰਸੋਨਸ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਡੋਕ ਅਤੇ ਪਾਰਸੋਨਸ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੈਰਿਗਟਨ ਮੂਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਯ ਹੈ। “ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਇਕ ਖੁਦ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਰਗੀ ਧਾਰਨਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਇਹ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੇਗੀ।ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੱਡੀ ਬੇਚੈਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ-ਸਾਧਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ੋਧਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੇਖਕ ਇਕ ਅਪਵਰਤਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੱਧਵਰਗੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਧਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।” ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਦ ਕਮਿੰਗ ਟ੍ਰਾਂਸਫਾਰਮੇਸ਼ਨ’ ਵਿੱਚ ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਲੰਡਬਰਗ ਆਪਣਾ ਸ਼ਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਤਾਉਂਦੇ ਹਨ—“ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਕਗਾਰ 'ਤੇ ਹੈ।” ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਲੀਅਮ ਬੁਲਫ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ “ਪਰਿਵਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਫ ਕੰਮ ਹੈ।” ‘ਫਊਚਰ ਸ਼ਾਕ’ ਦੇ ਲੇਖਕ ਏਲਿਵਨ ਟਾਫਲਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਕ ਅਧਿਆਏ ਦਾ ਨਾਮ ਟੁੱਟਿਆ ਪਰਿਵਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਅਤੇ ਕਾਰਗਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅਧਿਉਧੋਗਵਾਦ ਦਾ (ਸੁਪਰਇੰਡਸਟਰੀਆਲਿਜ਼ਮ) ਦੇ ਖੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ “ਉਧੋਗਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਾਮੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ ਉਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜੋ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਊਨੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਚਲਾਏਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰਕ ਇਕਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜੋ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨਕ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਚਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਉਧੋਗਵਾਦ ਉਚਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬੇਅੋਲਾਦ ਰਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਘਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨਿਊਨੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਸਰਲੀਕਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਗੇ।” ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਾਰਗੇਟ ਮੀਡ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਤਾਈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਪਿਤ੍ਰਤਵ ਘੱਟ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇਗਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਬਾਕੀ ਭਾਗ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ।” ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਦਰਸ਼ਤਰਕ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਲੱਗਭਗ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ

ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਇਛੁਕ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਇਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ‘ਗਰਭ ਉਧਾਰ ਦੇਣ’ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਜ਼ਤਿਹਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। (ਸਰੋਗੇਟ) ਮਾਤ੍ਰਤਵ ਹੁਣ ਕਪੋਲ-ਕਲਪਿਤ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤ੍ਰਤਵ ਦੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਕੋਠ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ ਵੱਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੇ।

ਨੋਟ

ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਕਿਬੁਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਉਹ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਿਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਲੱਗਭਗ 4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਕਰੀਬਨ 240 ਕਿਬੁਜ਼ਮ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਕ ਕਿਬੁਜ਼ਮ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਿਬੁਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜਾ ਇਕ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਇਕੱਠੇ ਅਰਾਮ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸ਼ਯਨਸ਼ਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਭੇਟ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਮੌਕੇ ‘ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਇਕੱਠੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਬੁਜ਼ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਬੁਜ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਧੋਤਕ ਹੈ। ਕਿਬੁਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਿਬੁਜ਼ ਦੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਬੁਜ਼ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਭੋਜਨ ਘਰ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਇਕੱਠਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੂਰੇ ਕਿਬੁਜ਼ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਜ਼ਰਾਈਲੀ ਕਿਬੁਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਬੁਜ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ, ਕਿਬੁਜ਼-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਵਾਜਦਾ ਅਤੇ ਹੇਲਰ ਕਮਿਊਨ ਜਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਿਊਨ ਹੀ ਸਾਰੇ ਵਯਸਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਵਯਸਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਇਕ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਵੱਛ ਸਰੀਰਿਕਚਾਰ ਤੱਕ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਮਿਊਨ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੁੱਲ ਸੰਦਰਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਕਮਿਊਨ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਕਿਬੁਜ਼ ਤੋਂ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਬੰਧਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਪਾਰਕ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜੋ ਕਾਰੋਬਾਰ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਸਰੋਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਸੋਧਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਲਾਗ-ਲਪੇਟ ਦੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਜ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸਵਰਣਿਮ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। “ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਧਾਰ ‘ਤੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ, ਆਰਥਿਕ ਦਬਾਅ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇਛੁਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਊ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਗੇ।”

7.2 ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of Divorce)

ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੀ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇਪਣ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਅਤੇ ਮੋਹ ਭੰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਥੀ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਅਤੇ ਕੁਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਸੱਟ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਧਾਨਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਵ੍ਰਤ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਉਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਜਦਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਨੋਟ ਪਰ ਈਸਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਨੂੰ ਨਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਘਿਰਣਾ ਯੋਗ ਕੰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਲੱਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਈਸਾ ਦੇ 1000 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕੰਨਿਆ ਦਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤੀ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿਓ।

ਜਦਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਧੀਨਿਯਮ ਬਣਦੇ ਰਹੇ, ਲੇਕਿਨ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1954 ਵਿੱਚ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ' ਅਤੇ ਸੰਨ 1955 ਵਿੱਚ 'ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ' ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ 1955 ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਲਾਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ।

ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ 1955 (Hindu Marriage Act 1955)

18 ਮਈ 1955 ਤੋਂ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੈਨ, ਬੁੱਧ, ਸਿੱਕਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, 'ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ' ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਅਧੀਨਿਯਮ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਅਧੀਨਿਯਮ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਰੇ 'ਹਿੰਦੂਆਂ' 'ਤੇ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਤਲਾਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਨਿਆਇਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ, ਤਲਾਕ, ਵਿਆਹ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਆਦਿ ਦੇ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ 1976 ਅਤੇ 1981 ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੋਧਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

ਵਿਆਹ-ਸਬੰਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ (Void of Marriage)

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

- (i) ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਵੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤਲਾਕ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।
- (ii) ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪੱਖ ਨਪੁੰਸਕ ਹੋਵੇ।
- (iii) ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਪੱਖ ਜੜ-ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਪਾਗਲ ਹੋਵੇ।
- (iv) ਵਿਆਹ ਦੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪ੍ਰਾਰਥੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਾਲ ਲਈ ਗਈ ਸੀ।
- (v) ਵਿਆਹ ਦੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਤਨੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੈ।

ਨਿਆਇਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ (Judicial Separation)

ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਦੀ ਧਾਰਾ 10 ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਇਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

- (i) ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਪ੍ਰਾਰਥੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ 2 ਸਾਲ ਤੋਂ ਛੱਡਿਆ ਹੋਵੇ।
- (ii) ਪ੍ਰਾਰਥੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਵੱਲੋਂ ਮਾੜਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ।
- (iii) ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਕੁਸ਼ਟ ਰੋਗ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋਵੇ।
- (iv) ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕ੍ਰਾਮਕ ਗੁਪਤ ਰੋਗ ਹੋਵੇ ਜੋ ਪ੍ਰਾਰਥੀ ਦੇ ਸੰਸਰਗ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

- (v) ਅਗਰ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪਾਗਲ ਹੋਵੇ।
- (vi) ਅਗਰ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਅਗਰ ਨਿਆਇਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਤਲਾਕ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਧਾਰਾ 13 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ (Divorce)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ-

- (i) ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਵਿਭਚਾਰੀ ਹੋਵੇ।
- (ii) ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਨੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।
- (iii) ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਸ਼ਟ ਜਾਂ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਰੋਗ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੋਵੇ।
- (iv) ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।
- (v) 7 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਦੇ ਜਿਊਂਦੇ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਨਾ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।
- (vi) ਪੱਖ ਨੇ ਨਿਆਇਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਿਵਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।
- (vii) ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਨੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਉਸ 'ਤੇ ਅਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।
- (viii) ਪਤੀ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਗੁਦਮੈਥੂਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਇਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਗਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਧਾਰਾਵਾਂ- 1. ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 2. ਅਗਰ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਰਾਜਗਿਆ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। 3. ਅਦਾਲਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਦੀਕਸ਼ਾ, ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। 4. ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਲਈ ਨਿਰਵਾਸ ਪੰਨ (Alimony) ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਨਿਰਵਾਸ ਪੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ। 1976 ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧਾਨ 'ਚ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਤਲਾਕ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਤਲਾਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਖ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਵੀ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ (✓) ਅਤੇ (X) ਲੱਭੋ-

1. ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਨਿਸ਼ੇਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. 1955 ਈ. ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
3. ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਕਿਬੁਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ।
4. ਤਲਾਕ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਧਾਰਾ 13 ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?

(Should Divorce be Permitted in Hindu Society?)

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਸਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਤਲਾਕ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗਲਤ। ਕੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨੋਟ ਤਲਾਕ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਤਲਾਕ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜੇ
(Arguments Against Divorce or Disadvantages of Divorce)

ਅੱਜ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਲਾਕ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ-

1. **ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ-** ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਰਮਿਆਨ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਤਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਤਦ ਤੱਕ ਹਨ, ਜਦ ਤੱਕ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ, ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਨ। ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. **ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਘਾਟੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ-** ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਲਾਕ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਘਾਟੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਣ, ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਮਨ-ਮੁਟਾਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸਤਰੀ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਲਾਕ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਸਬੰਧੀ ਖਰਚਾ ਨਾ ਦੇਣਾ ਪਵੇ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਘਾਟੇ ਸਮਾਜਿਕ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਤਲਾਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨਿਰੰਤਰ ਤਣਾਅ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ-ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਹੋਣ, ਤਦ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਵੇਂ ਸੰਗਠਿਤ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਤਲਾਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਏਗਾ।
3. **ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ-** ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਪਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ, ਤਲਾਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਬੇਘਰ, ਬੇਸਹਾਰਾ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਊਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵੀ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।
4. **ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ-** ਤਲਾਕ ਕਾਰਨ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ, ਸਿੱਖਿਆ-ਦੀਕਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵੀ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀਪਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਗੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਲ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਨ-ਮੁਟਾਵ ਨਾਲ ਉਵੇਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਲਾਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਸਕਣਗੇ।
5. **ਤਲਾਕ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ-** ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇਣ ਨਾਲ ਲੋਕ ਇਸ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਤਲਾਕ ਦਿੰਦੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਲਾਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।
6. **ਤਲਾਕ ਦੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-** ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਲਾਕ ਨਾਲ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਠੋਸ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੇਸਵਾ ਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਤਲਾਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਲਾਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਪਰ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਤਲਾਕ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਤਲਾਕ ਦੇ ਲਾਭ

ਨੋਟ

(Justification of Divorce or Arguments in Favour of Divorce or Advantages of Divorce)

1. **ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ-** ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. **ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ-** ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਏਕਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ 'ਚ ਪਤੀ ਦਾ ਮਾੜਾ ਵਤੀਰਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾ ਨਿਭਾਉਣ 'ਤੇ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. **ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਣ ਲਈ-** ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਨਮਰਜ਼ੀ 'ਤੇ ਵੀ ਰੋਕ ਲੱਗੇਗੀ।
4. **ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ-** ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਬਿਨਾਂ ਮੇਲ ਵਿਆਹ, ਦਹੇਜ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਆਦਿ ਨਾਲ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. **ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ-** ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. **ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ।** ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਲਾਕ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।
7. **ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਕਿ ਉਹ ਇਕਤਰਫ਼ਾ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਮਿਟ ਜਾਵੇਗਾ।** ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਬਣਾਵੇਗਾ।

ਨੋਟਸ

1955 ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਆਇਕ ਦੇਰੀ ਕਾਰਨ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਪ੍ਰਤੀ ਬਦਲਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Changing Attitudes Towards Divorce)

ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਪਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਡਿਗਦੀ ਗਈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਲਾਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਪਤੀ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਦੁਸ਼ਟ ਸੁਭਾਅ ਦਾ, ਮਾੜਾ, ਵਿਭਚਾਰੀ, ਰੋਗੀ ਅਤੇ ਅਪੰਗ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਖੁਦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ 1955 ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਸਬੰਧੀ ਅਧੀਨਿਯਮ ਤਾਂ ਪਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਦਾ ਜਨਮ ਬਾਅਦ 'ਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ। ਕਈ ਪੁਰਸ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ।

ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਲਾਕ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ

ਨੋਟ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤਰੀਆਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਕਾਰਨ ਤਲਾਕ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਤਲਾਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਾ ਸਹਿਣਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਇਲਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਕ ਸਹਿਜ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣ ਕੇ ਰੱਖੋ-

5. ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ ਕਦੋਂ ਪਾਸ ਹੋਇਆ-
(ਕ) 1947 ਵਿੱਚ (ਖ) 1962 ਵਿੱਚ (ਗ) 1955 ਵਿੱਚ
6. ਸ਼ਰੀਅਤ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-
(ਕ) ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ (ਖ) ਵਿਆਹ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ (ਗ) ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ
7. ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਦ ਇਸਤਰੀ ਪਤੀ ਕੋਲੋਂ ਤਲਾਕ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-
(ਕ) ਤਲਾਕ-ਏ-ਹਸਨ (ਖ) ਖੁੱਲ੍ਹਾ (ਗ) ਮੁਬਾਰਤ

7.3 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ (Divorce Among Muslims)

ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਆਹ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੈ, ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਖ ਜਦ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਤਲਾਕ ਨਾਲ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰਬ ਵਿੱਚ 'ਬੇਲ' ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਕੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ 'ਦਿਲਾਸਾ' ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵਾਪਿਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ 'ਦਿਲਾਸਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ 'ਮਿਹਰ' ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਪਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਆ ਮਿਹਰ ਵਾਪਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਲਾਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਨੂੰਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਬੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੁਸਲਿਮ ਤਲਾਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜਦ ਚਾਹੇ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਇੰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਤਨੀ ਕੋਲੋਂ 4 ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਸਹਿਵਾਸ ਨਾ ਕਰੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਦੋਵਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਤੀ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਲਾਕਨਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ।

ਤਲਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

1. **ਤਲਾਕ (Talak)**- ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਬਾਲਿਗ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਆਪਣੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਖਿਕ ਤਲਾਕ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-
 - (ਕ) **ਤਲਾਕ-ਏ-ਹਸਨ (Talak-E-Ahasan)**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਤੁਹਰ (ਮਾਸਿਕ ਧਰਮ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵਾਰ ਤਲਾਕ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਇਛਤ' ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਕੋਲੋਂ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। 'ਇਛਤ' ਚਾਰ ਮਾਸਿਕ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਗਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤਲਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 - (ਖ) **ਤਲਾਕੇ ਹਸਨ (Talak-e-Hasan)**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਤਿੰਨ ਤੁਹਰਾਂ ਭਾਵ ਮਾਸਿਕ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਤਲਾਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਦ ਤਲਾਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 - (ਗ) **ਤਲਾਕ-ਉਲ-ਬਿਧਤ (Talak-UL-Biddat)**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਸਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਲਾਕ ਦਾ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਧਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤਲਾਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਇਲਾ (Illa or Vow of Continence)**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਖੁਦ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਗਰ ਉਹ ਸਹਿਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਜ਼ਿਹਰ (Zihar)**- ਜਦ ਪਤੀ ਆਪਣੇ ਪਤਨੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਸਬੰਧੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਹ ਕਰੇ ਕਿ ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈਂ ਤਾਂ ਪਤਨੀ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਤਨੀ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਤਲਾਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਅਜਿਹੀ ਸਬਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

4. **ਖੁਲਾ (Khula)**– ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਹਰ ਵਾਪਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤਲਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. **ਮੁਬਾਰਤ (Mubarat)**– ਇਹ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੁਲਾ ਵਾਂਗ ਪਤਨੀ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਧੰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਲਾਕ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਸ਼ਿਦਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਤੀ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
6. **ਲਿਆਨ (Lian)**– ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ 'ਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਤੀ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਵੇ ਜਾਂ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕਰੇ ਕਿ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸੱਚ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਝੂਠਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. **ਤਲਾਕ-ਏ-ਤਫਬੀਜ਼ (Talak-E-Thafabeej)**– ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਤਲਾਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਆਇਕ ਤਲਾਕ (Judicial Divorce)

ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਧੀਨ, 1937 ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਨਪੁੰਸਕ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪਤਨੀ 'ਤੇ ਝੂਠਾ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਥੋਪਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਲਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿਹਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਤਲਾਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਨ 1939 ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਅਧੀਨ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਇਸਤਰੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ–

1. ਜੇਕਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।
2. ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਦੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ।
3. ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸੱਤ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।
4. ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।
5. ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਨਪੁੰਸਕ ਹੋਵੇ।
6. ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਪਾਗਲ ਹੋਵੇ।
7. ਜੇਕਰ ਪਤਨੀ ਸੰਕ੍ਰਮਣਕ ਗੁਪਤ ਰੋਗ ਅਤੇ ਕੋਹੜ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੋਵੇ।
8. ਜੇਕਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ 15 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਪਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾ ਹੋਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਲੜਕੇ ਦੀ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਵੇਦਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।
9. ਜੇਕਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।
10. ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਚਰਿਤਰਹੀਣ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ।
11. ਜੇਕਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਭਚਾਰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।
12. ਜੇਕਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਵੇਚਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।
13. ਜੇਕਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।
14. ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਤਨੀਆਂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਤੀ ਬਰਾਬਰ ਵਤੀਰਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।
15. ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜੋ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਲਾਕ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ।

7.4 ਇਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ (Divorce Among Christians)

ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਚਰਚ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ

ਨੋਟ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਚਰਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪੱਖ ਤਲਾਕ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚਰਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਂਝਪਣ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਆਹ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਜਿਸਮ (ਸਰੀਰ) ਹੋਣਗੇ, ਬਸ ਉਹ ਦੋ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਜਿਸਮ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੁਦਾ ਨੇ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਅਲੱਗ ਨਾ ਕਰਨ।” ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਭਚਾਰਣੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਛੱਡੇਗਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਵਿਭਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੋ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਭਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਰਤੀ ਇਸਾਈ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸਾਈ ਬਣੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਦਰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਸਾਈਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੀ ਹੈ।

7.5 ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਅਧੀਨਿਯਮ, 1869 (The Indian Divorce Act, 1869)

ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਧਾਰਾ 10 ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਿਭਚਾਰਣੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਤੀ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ-

1. ਪਤੀ ਨੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਧਰਮ ਸਵੀਕਾਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।
2. ਪਤੀ ਨੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।
3. ਪਤੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।
4. ਪਤੀ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਗੈਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਗੈਰ-ਵਿਭਚਾਰ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂਤਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਵੇ।
5. ਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਅਣਉਚਿਤ ਮੈਥੂਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।
6. ਪਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਹ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਵੇ।
7. ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਨਿਰਦਈ ਵਤੀਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਦੀ ਧਾਰਾ 19 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਾਈ ਵਿਆਹ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਪੱਖ ਨਪੁੰਸਕ ਹੋਵੇ।
2. ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਦਾਤਮਕ ਖੂਨ ਸਬੰਧੀ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਹੋਣ।
3. ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਪਾਗਲ ਹੋਵੇ।
4. ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹੋਣ।

ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਐਲਾਨਣ ਲਈ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰਾਜਗਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਚਲਾਕੀ ਜਾਂ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਹਾਈਕੋਰਟ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਨਜਾਇਜ਼ ਐਲਾਨ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਧਾਰਾ 22 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਚਾਰੀ, ਕਰੂਰਤਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਆਇਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਾ 23 ਦੇ ਅਧੀਨ ਧਾਰਾ 19 ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਆਇਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਾ 23 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਵਿਆਹ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਨਾ (Restitution of Conjugal Rights) ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਾ 34 ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਵੀ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਵਿਭਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲੋਂ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਾ 36 ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ

ਤੋਂ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਦੀ ਧਾਰਾ 50 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਰਾਜਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ 6 ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਖ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਪੀਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਨੋਟ

7.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਹੈ।
- ‘ਫਿਊਚਰ ਸ਼ਾਕ’ ਦੇ ਲੇਖਕ ਐਲੀਵਨ ਟਾਫਲਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਖੰਡਿਤ ਪਰਿਵਾਰ’ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ “ਉਧੋਗਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਾਮੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਜਦ ਕਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ‘ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰ ਨੂੰ ਘਟਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾਭਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜੋ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਊਨੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਚਲਾਏਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਇਕਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜੋ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨਕ ਹੋ ਗਿਆ।
- ਦੁਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਅਸੀਂ ਲਾਗ-ਲਪੇਟ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੀ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।
- ਇਸਾਈ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਲੱਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਈਸਾ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕੰਨਿਆ ਦਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤੀ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਰਿਤਰਹੀਣ ਅਤੇ ਅੰਤਿਆਚਾਰੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।
- ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1954 ਵਿੱਚ ‘ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ’ ਅਤੇ ਸੰਨ 1955 ਵਿੱਚ ‘ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨਿਯਮ’ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਨਿਆਇਕ ਪਹਿਲਕਦਮੀ, ਤਲਾਕ, ਵਿਆਹ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਦੇ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ 1976 ਅਤੇ 1981 ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੋਧਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।
- ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ-ਵਿਆਸਕਾਂ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਗ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ “ਖੈਰੁਲ, ਬਾਲਗ” ਜਾਂ ‘ਖਿਆਰ-ਉਲ-ਬੁਲੂਗ’ (Option of Puberty) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਗ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਨਬਾਲਗ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਆਪਸੀ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਰੱਦ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਕੋਈ ਸਮਾਂ-ਸੀਮਾ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਯੁਕਤਸੰਗਤ (Reasonable) ਸਮੇਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰੋਮਨ, ਕੈਥੋਲਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7.7 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਤਲਾਕ- ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਵਿਚਲੇਦ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
2. ਸ਼ਰੀਅਤ- ਇਸਲਾਮਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹਨ।

ਨੋਟ **7.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)**

1. ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਭਵਿੱਖ 'ਤੇ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
3. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ (ਤਲਾਕ) ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
4. ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਹ-ਤਲਾਕ ਅਧੀਨਿਯਮ, 1869 'ਤੇ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (X)	2. (✓)	3. (✓)	4. (✓)
5. (ਗ)	6. (ਗ)	7. (ਖ)	

7.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸੋਸ਼ੋਲਾਜੀ-ਗਿੰਡੇਸ, ਐਨਥਨੀ 2008, ਵਿਲੇ-ਇੰਡੀਆ।
2. ਇੰਡੀਆ ਸੁਸਾਇਟੀ : ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ ਐਂਡ ਚੇਂਜ-ਸ਼ਰਮਾ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਕੇ. 2004.
3. ਫੰਡਾਮੈਂਟਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ੋਲਾਜੀ-ਗਿਸਬਰਟ, ਪਾਸਕਲ 2006, ਓਰੀਐਂਟ ਲਾਂਗਮੈਨ।

ਇਕਾਈ-8: ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ

Kinship System

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 8.1 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਰਥ (Definition and Meaning of Kinship)
- 8.2 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Kinship)
- 8.3 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ (Categories of Kinship)
- 8.4 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ-ਸੰਘਿਆ (Kinship Terms)
- 8.5 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ (Kinship Usages)
 - 8.5.1 ਪਰਿਹਾਰ (Avoidance)
 - 8.5.2 ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ (Joking Relationship)
 - 8.5.3 ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਬੋਧਨ (Teknonymy)
 - 8.5.4 ਮਾਤੁਲਿਆ (Avunculate)
 - 8.5.5 ਪਿਤ੍ਰਸ਼ਵਸਤ੍ਰਾ (Amitate)
 - 8.5.6 ਸਹਿ-ਪ੍ਰਸਵੀਤਾ ਜਾਂ ਸਹਿ-ਕਸ਼ਟੀ (Cauvade)
- 8.6 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ
(Regional Variations in Kinship System in India)
- 8.7 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮ (Social Functions of Kinship System)
- 8.8 ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Kinship in Contemporary India)
- 8.9 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 8.10 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 8.11 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 8.12 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ

ਨੌਟ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਖੂਨ-ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਅਤੇ ਮੱਧਮ, ਨਰਮ ਅਤੇ ਸਖਤ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਤ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜੋ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਿਤੀ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ 'ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ' ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ- "ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਹ ਸਬੰਧ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਅਤੇ ਖੂਨ-ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣ।" ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਬੰਧ ਦੀ ਨੇੜਤਾ, ਗਹਿਰਾ, ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

8.1 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਰਥ (Definition and Meaning of Kinship)

ਰੈਡੀਕਲਿਫ ਬਰਾਊਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।"

ਚਾਰਲਸ ਵਿਨਿਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੇਸ਼ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਵੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਬੰਧਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੋਚ ਲਿਆ ਬੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8.2 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Kinship)

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ (Affinal Kinship) ਜਾਂ
 2. ਖੂਨ- ਸਬੰਧੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ (Consanguineous-Kinship)।
1. ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ- ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਨਾਮਕ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦੋ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦਰਮਿਆਨ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਬਲਕਿ ਭਣੋਈਆ, ਜਵਾਈ, ਜੀਜਾ, ਫੁੱਫੜ, ਨਣਦੋਈ, ਮਾਸੜ, ਸਾਂਢੂ ਆਦਿ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤਨੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੂੰਹ, ਭਾਬੀ, ਦੇਵਰਾਣੀ, ਜੇਠਾਣੀ, ਚਾਚੀ, ਮਾਮੀ ਆਦਿ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਸਬੰਧ ਦੇ ਅਧਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਲਾ, ਭਣੋਈਆ, ਸੌਸ, ਜਵਾਈ, ਸਾਲੀ-ਜੀਜਾ, ਦਿਓਰ-ਭਾਬੀ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਸੌਸ-ਨੂੰਹ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
 2. ਖੂਨ ਸਬੰਧੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ- ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਹ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਰਾਬਰ ਖੂਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਅਤੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦੋ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਖੂਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਖੂਨ ਸਬੰਧੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਸਬੰਧ ਅਸਲ 'ਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵੀ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਪਤੀ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਕਿਸ ਪਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪਿਤਾ (Biological Fatherhood) ਨੂੰ ਗੌਣ ਮੰਨ ਕੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਿਤਾ (Sociological Fatherhood) ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਤੀ ਵਿਆਹ ਟੋਡਾ ਜਨਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਰਸ਼ਤਪਿਮੀ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਵਿੱਚ ਧਨੁਸ਼ਵਾਣ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਲਾਦਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤਦ ਤੱਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਪਤੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਸਾਈ ਮੱਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰਮਨ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਬੱਚਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਜਦ ਤੱਕ ਪਿਤਾ ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੂਸਰੇ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, “ਪਿਤਾ” ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਗੋਦ ਲਏ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਾਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਖੂਨ ਸਬੰਧ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

8.3 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ (Categories of Kinship)

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਗਹਿਰੇ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਖੂਨ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਗਹਿਰੀ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਪਤੀ-ਪੁੱਤਰ, ਭਰਾ-ਭੈਣ ਆਦਿ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀ (Primary Kins) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਦੂਬੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ, ਮਾਤਾ-ਪੁੱਤਰੀ, ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰੀ, ਮਾਤਾ-ਪੁੱਤਰ, ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਭਰਾ, ਛੋਟੀ-ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ-ਭੈਣ-ਇਹ 8 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਬੰਧਿਤ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦੂਸਰੇ ਸਬੰਧੀ (Secondary Kins) ਉਹ ਸਬੰਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੂਸਰੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੈਣ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਭੈਣ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਭੈਣ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧ ਹੈ ਪਰ ਭੈਣ ਦੇ ਉਸ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਭਣੋਈਏ ਦਾ ਸਬੰਧ ਭੈਣ ਵੱਲੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਨੀ ਦਾ ਭਰਾ ਦੂਸਰਾ ਸਬੰਧੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਸਰੇ ਸਬੰਧੀ (Tertiary Kins) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤੀਸਰੇ ਸਬੰਧੀ ਉਹ ਸਬੰਧੀ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਦੂਸਰੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਲਹਜ ਤੀਸਰੇ ਸਬੰਧੀ ਹੋਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਭਰਾ (ਜਾਂ ਸਾਲਾ) ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਬੰਧੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੂਸਰੇ ਸਬੰਧੀ (ਸਾਲੇ) ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਦੀ (ਸਾਲੇ ਦੀ) ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ (ਸਾਲੇ) ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਦੀ (ਸਾਲੇ ਦੀ) ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਬੰਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬੰਧੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਤੀਸਰੇ ਸਬੰਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਆਦਿ ਸਬੰਧ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਮੁਰਡਾਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੱਲ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲੱਗਭਗ 33 ਦੂਸਰੇ ਅਤੇ 151 ਤੀਸਰੇ ਸਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

8.4 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ-ਸੰਘਿਆ (Kinship Terms)

ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਤੀਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਰਗਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਬੰਧ ਸੰਘਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਹੱਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ ਕਿ ਸਬੰਧ ਸੰਘਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਸਬੰਧ ਸੰਘਿਆਵਾਂ (Classificatory Kinship Terms) ਅਤੇ
2. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਸਬੰਧ ਸੰਘਿਆਵਾਂ (Particularizing or Descriptive Kinship Terms)
1. ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਸੰਘਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਧੀਨ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਾਡਜੇਰੀ (Karadjeri) ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤਾਬਲੂ' (Tabulu) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਪਿਤਾ ਦੇ ਭਰਾ (ਚਾਚਾ ਅਤੇ ਤਾਇਆ) ਦੇ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਮਾ (ਨਾਗਾ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ) 'ਚ 'ਆਜਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ

ਨੋਟ

ਮਾਂ, ਚਾਚੀ, ਤਾਈ ਅਤੇ ਮਾਸੀ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ 'ਹੋਪੂ' ਸੰਘਿਆ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਮਾਤਾ ਦੇ ਭਰਾ, ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਪਤਨੀ ਦੇ ਭਰਾ, ਸਾਲੇ ਦੇ ਲੜਕੇ ਆਦਿ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਸੰਘਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅੰਕਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਚਾਚਾ, ਮਾਮਾ, ਤਾਇਆ, ਫੁੱਫੜ, ਮਾਸੜ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀਆਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਜ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਚਚੇਰੇ, ਮਮੇਰੇ, ਫਫੇਰੇ ਅਤੇ ਮਸੇਰੇ ਭਰਾ-ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਸਬੰਧ ਸੰਘਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸੰਘਿਆ ਨਾਲ ਇਕ ਹੀ ਸਬੰਧੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ 'ਮਾਂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਬੰਧੀ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਚਾ, ਮਾਮਾ ਆਦਿ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਬੰਧ ਸੰਘਿਆਵਾਂ ਹਨ।

8.5 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ (Kinship Usages)

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ (Behaviour Patterns) ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਗੱਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਂ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਅ' ਅਤੇ 'ਬ' ਨਿਰੰਤਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਜੋ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਹੈ, ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਛੋਟੇ ਭਰਾ-ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ। ਸਾਲੇ-ਭਣੇਈਏ ਜਾਂ ਜੀਜਾ-ਸਾਲੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਸਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ, 'ਮਧੁਰ ਸਬੰਧ' ਹੈ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸਬੰਧ ਜਾਂ ਵਤੀਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਰੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਕਰਾਂਗੇ।

8.5.1 ਪਰਿਹਾਰ (Avoidance)

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਹਾਰ ਦਾ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਰੀਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। 'ਪਰਿਹਾਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹਨ ਜੋ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਬੰਧ ਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅੰਤ-ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਭਾਗ ਨਾ ਲੈਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ-ਨੂੰਹ ਅਤੇ ਸੌਸ-ਸਹੁਰਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਧਾਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਈ ਅਤੇ ਸੌਸ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਹਾਰ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਪਰਿਹਾਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨਾ ਜੋ ਸਬੰਧੀ ਤਾਂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਟਾਇਲਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਸਿਰਫ ਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਲੜਕੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਉਹ (ਲੜਕਾ) ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਜਨਬੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੌਸ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਜਨਬੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਅਜਨਬੀ ਲੜਕੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀ ਨਿਸ਼ੇਦ ਉਪਜੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਥਾਨਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੁਰੇ ਅਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਨਿਸ਼ੇਦਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੋਪੀ ਅਤੇ ਜੂਨੀ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਜੋ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀਆਂ। ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੀਆਂ ਉਹ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਜੋ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਹਨ, ਜਵਾਈ ਦਾ ਪਰਿਹਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਲੜਕੀ ਦਾ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਫਰੇਜ਼ਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ੇਦਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ (Incest) ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਫਰੇਜ਼ਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇੰਨੀਆਂ ਤਟਸਥ ਹਨ ਕਿ ਭਰਾ-ਭੈਣ ਤੱਕ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੰਕਾ ਦੀ ਬੇਡਡਾ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਭਰਾ-ਭੈਣ

ਇਕ ਹੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਫੋਰਜ਼ਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੱਸ-ਜਵਾਈ ਦੇ ਪਰਿਹਾਰ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਹੁਰਾ-ਜਵਾਈ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਦ ਕਿਉਂ ਹਨ?

ਨੋਟ

ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪਰਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਦਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਜਵਾਈ ਅਤੇ ਸੱਸ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਤੇ ਸਹੁਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਸਬੰਧੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਲੋਈ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲੜਕਾਂ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਜਵਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਹਾਰ ਉਪਜਿਆ ਹੈ।

ਰੈਡੀਕਲਿਫ-ਬਰਾਉਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਬੰਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗਹਿਰੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸੇ ਜਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਹਤਮੰਦ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਸ, ਸਹੁਰਾ, ਜਵਾਈ, ਨੂੰਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਟਰਨੀ ਹਾਈ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸੱਸ ਨੂੰ ਜਵਾਈ ਤੋਂ ਅਤੇ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।

ਟਾਸਕ

ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋਗੇ?

8.5.2 ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ (Joking Relationship)

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ ਪਰਿਹਾਰ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਰੂਪ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਰਿਹਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਰਿਹਾਰ ਸਬੰਧ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਮਧੁਰ-ਸੰਪਰਕ' ਜਾਂ ਸਬੰਧ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੈਡੀਕਲਿਫ-ਬਰਾਉਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਲ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰੇ, ਛੱਡੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਕਰੇ, ਪਰ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮੰਨੇ।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਹਿੱਸਕ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਰਿਹਾਰ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧੀ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਉਨੀ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਓਰ-ਭਾਬੀ, ਜੀਜਾ-ਸਾਲੀ, ਸਾਲੇ-ਭਣੋਈਏ ਆਦਿ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਹਾਰ ਸਬੰਧ ਦੇ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ, ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਕਮੀ 'ਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹਾਸੇ-ਮਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸੇ-ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਦਾ ਤਿਓਹਾਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ ਦਾ ਖੇਤਰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਣ, ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਭੱਦੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਨ ਤੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਲੇਨੋਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਚਾਚੇ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਤੀਜੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮੰਨੇ।

ਰਿਵਰਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਫੁੱਫੜਾਂ, ਮਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਸਨ, ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਵੇਸਟਰਮਾਰਕ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ ਸਿਰਫ਼ ਨਿਰੰਤਰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਓਰ-ਭਾਬੀ ਅਤੇ ਜੀਜਾ-ਸਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਰੈਡੀਕਲਿਫ-ਬਰਾਉਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਸੇਗੀਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥ (Symbolic meaning) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਾਰਕੁੱਟ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜੇਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਨੋਟ ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ (✓) ਅਤੇ ਗਲਤ (X) ਲੱਭੋ-

1. ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ ਦਾਦਾ-ਪੋਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. ਜੀਜਾ-ਸਾਲੀ ਸਬੰਧ ਪਰਿਹਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
3. ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

8.5.3 ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਬੰਧਨ (Teknonymy)

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰੀਤ ਮੱਧਮਿਕ ਸੋਧ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ ਮੱਧ ਸੋਧ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰੀਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੰਬੰਧੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਰਫ ਸਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣਾ ਪਤਨੀ ਦੇ ਲਈ ਮਨ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜੇਕਰ ਲੜਕੇ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਜੂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ 'ਰਾਜੂ ਦੇ ਪਿਤਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

‘ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਬੰਧਨ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਟੇਕਨਾਨਿਮੀ (Teknonymy) ਗ੍ਰੀਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਟਾਇਲਰ ਨੂੰ ਹੈ, ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੱਦਤੀ (statistical method) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਟਾਇਲਰ ਦਾ ਹੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਬੰਧਨ ਦੀ ਰੀਤ ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਹਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ (primary kins) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਦੂਸਰੇ ਸੰਬੰਧੀ (secondary kins) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਜਦੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਬੰਧਨ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਟਾਇਲਰ ਦਾ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 30 ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਬੰਧਨ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀ ਬੇਚੂਆਨਾ, ਪੱਛਮੀ ਕਨਾਡਾ ਦੀ ਕਰੋ ਅਤੇ ਭਾਰਤ (ਅਸਮ) ਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਅਨੁਸੰਧਾਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਬੰਧਨ ਦੀ ਰੀਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਫ੍ਰੇਜ਼ਰ ਨੇ ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਗਿਨੀ, ਮਲਾਇਆ, ਚੀਨ, ਉੱਤਰੀ ਸਾਈਬੇਰੀਆ, ਅਫਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਾਂਟੂ (Bantu) ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ, ਉੱਤਰੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। (ਜਿਵੇਂ ਗੋਂਡ ਜਨ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ), ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੀਵੀਂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ (ਜਿਵੇਂ ਹੋਪੀ ਜਨ ਜਾਤੀ) ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ।

8.5.4 ਮਾਤੁਲਿਆ (Avunculate)

‘ਅਤੇ ਕੁਲੇਟ’ ਜਾਂ ਮਾਤੁਲਿਆ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਮਾ-ਭਾਣਜਾ ਜਾਂ ਭਾਣਜੀ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਭਰਾ (ਮਾਮਾ ਜਾਂ ਮਾਤੁਲ) ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮਾਮੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨਮਾਨ ਮਾਮੇ ਦਾ ਕਰੇ, ਜੇਕਰ ਮਾਮੇ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜੇ-ਭਾਣਜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਵ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮਾਮਾ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਭਾਣਜਾ ਵੀ ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਮੀਦ 'ਚ ਮਾਮੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਮੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਮਾਤੁਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਾਤੁਲਿਆ ਪ੍ਰਥਾ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟ੍ਰੋਬਿਯੰਡ ਪ੍ਰਾਯਦੀਪ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰਤਵ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭਾਣਜੇ ਅਤੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਣਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮੁਤਾਲਿਆ ਪ੍ਰਥਾ ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀ ਬੋਗਾ ਜਨ ਜਾਤੀ ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ

ਹੈ। ਇਥੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਮੇ ਦਾ ਘਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ 'ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ' (secondary haven) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਮਾਂਚੇ ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੋ ਪ੍ਰਿਤਸਤਾਤਮਕ ਹੈ, ਮੁਤਾਲਿਆ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ।

ਨੋਟ

8.5.5 ਪਿਤ੍ਰਸ਼ਵਸਤਰੇ (Amitate)

'ਮੁਤਾਲਿਆ' ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤਾ ਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਤ੍ਰਸ਼ਵਸਤਰੇ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੈਣ, ਭੂਆ ਜਾਂ ਪਿਤ੍ਰਸ਼ਵਸਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਵਾਜ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੈਕਸ ਪ੍ਰਾਏਦੀਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਭੂਆ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੂਆ ਦੀ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਰਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਦਾ ਕਾਫੀ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟੋਡਾ ਜਨਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਭੂਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਭੂਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੀ ਚੈਪਲ ਅਤੇ ਕੂਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤ੍ਰਸ਼ਵਸਤਰੇ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਅੰਤਕਿਰਿਆ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

8.5.6 ਸਹਿ-ਪ੍ਰਸਵੀਤਾ ਜਾਂ ਸਹਿ-ਕਸ਼ਟੀ (Cauvade)

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਲੀ ਪ੍ਰਥਾ 'ਸਹਿ ਪ੍ਰਸਵੀਤਾ' ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਸਵ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਸਵ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਉਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਵ ਬੱਚਾ ਪ੍ਰਸਵ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਵਾ ਨੂੰ ਛੂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਛੂਹਦਾ। ਕੁਝ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਪ੍ਰਸਵ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਦਰਦ ਪ੍ਰਸਵਾ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਚਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਚਿਲਾਉਣਾ-ਚੀਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਸਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਫੀ ਜਨਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਪਤੀ, ਪਤਨੀ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੱਕ ਕੋਈ ਨਦੀ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਧੋਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਮੈਲੀਨੋਵਸਕੀ ਦਾ ਕਥਨ "ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਪਾਲਣ ਵੱਲੋਂ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਡਾ. ਦੂਬੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਨੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਸੰਤਤੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਿਤਾ ਜੈਵਿਕ ਪਿਤਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਟੋਡਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਤੀਰ-ਕਮਾਨ ਦੀ ਭੇਟ ਦੇ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੋਡਾ ਜਨਜਾਤੀ ਧਨੁਸ਼ ਤੀਰ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਪਿਤ੍ਰਤਵ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿ-ਪ੍ਰਸਵੀਤਾ ਪਿਤ੍ਰਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

8.6 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ (Regional Variations in Kinship System in India)

ਇਰਾਵਤੀ ਕਰਬੇ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ' (Kinship Organization in India) ਵਿੱਚ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ- ਉੱਤਰੀ, ਮੱਧ, ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ। ਕਰਵੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ, ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਮਾਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ-

4.ਪ੍ਰਥਾ ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

- ਨੋਟ
5. ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ਸਤਰੇ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 6. 'ਸਹਿ ਪ੍ਰਵਿਸਵਤਾ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਤਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਕ ਦਰਦ ਨੂੰਵੀ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਵੇਚਨਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸਮੂਹ ਸਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ- ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਿਤ੍ਰਸਥਾਨੀ ਵੀ ਹਨ। ਇਕ ਵੰਸ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਹੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲੱਗਭਗ ਗਿਣਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ, ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ, ਪਿਤ੍ਰਸਥਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਾਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਸਥਾਨਕ (ਮਾਤ੍ਰਸਥਾਨੀ) ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੰਸ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਹੇ ਗੋਤਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਰਵਭੌਮਿਕਤਾ ਹੈ। ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਗੋਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਗੋਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ।
2. ਵਿਆਹ-ਨਿਯਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਪਿੰਡ ਵਿਆਹ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲੀਝਗ ਸਹੋਦਰਜ (ਮਤਲਬ ਮਾਮੇ ਦੇ ਜਾਂ ਫੁੱਫੜ ਦੇ ਭਰਾ-ਭੈਣ) ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਵੀਨਿਯਮ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਹੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਸਿਰਫ ਵਿਆਹ ਜਾਣੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਪਿੰਡ ਵਿਆਹ ਨਿਸ਼ੇਧ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਚਾਚਾ-ਭਤੀਜੀ ਵਿਆਹ ਗੈਰ-ਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਤੇ ਫੁੱਫੜ ਦੇ ਭਰਾ-ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਕੰਨਿਆ ਵੀਨਿਯਮ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਜਾਣਕਾਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦਾ ਚਲਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।
3. ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ-ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦਾ ਨਿਯਮ ਇਕ ਰੈਖਿਕ ਹੈ। ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਇਕੱਠ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਇਕੱਠ ਦੋਵੇਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਨ। ਪਿਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ (ਜਿਵੇਂ ਕੇਰਲ ਦੇ ਨਾਈਅਰਾਂ ਵਿੱਚ) ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਉਪਰੋਕਤ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਭੈਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਵੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫਰਕ ਬਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ, ਜੋ ਵੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇਗਾ।
4. ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਸਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ-ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰੀ ਪੁੱਤਰ-ਨੂੰਹ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤਰੀ ਦੀ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਾਣ 'ਤੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਥੋਂ ਕੋਈ ਉਪਹਾਰ ਲੈਣ 'ਤੇ ਰੋਕ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਪਤੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ-ਨੂੰਹ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਆਚਾਰ ਸਹਿਤਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਾਣ, ਖਾਣ ਜਾਂ ਕੁਝ ਲੈਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।
5. ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ-ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਸਬੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਬੋਧਨ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕ੍ਰਮ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੈ। ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੰਬੋਧਨ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਸਬੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਉਮਰ-ਕ੍ਰਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਸੀਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਵੇਗਾ-ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਜੋ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਦੇ ਲਈ ਦੂਸਰਾ, ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਹਨ ਜਾਂ ਛੋਟੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਅਥਿਲ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

8.7 ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮ (Social Functions of Kinship System)

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ—

1. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ— ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਅਜਿਹੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੌਕੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—(i) ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਕਾਰ ਵਰਗੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਵਿਆਹ ਵਪਾਰ, ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੌਤ ਆਦਿ, (ii) ਦਾਜ ਜਾਂ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ (iii) ਖੇਤੀ ਜਾਂ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਕੇ 'ਤੇ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਯਮਨ— ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤਰ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਚਰਿਤਰ 'ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਕਹੇਗੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਤੀਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣਾ—ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਤੀਰੇ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੁੱਲ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ—ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ। ਡਾ. ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।
4. ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ—ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਮੇ ਨੂੰ 'ਭਾਤ' ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਜਿਵੇਂ—ਬੁਢਾਪਾ ਵੈਧਵਯ, ਦੁਰਘਟਨਾ, ਬਿਮਾਰੀ, ਬੇਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਅਨਾਥ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਵੀ ਹਨ।
5. ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਲਗਾਅ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ— ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਏਕਾਕੀਪਨ ਜਾਂ ਅਲਗਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ 'ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ' ਵਿਆਪਕ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ 'ਤੇ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8.8 ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Kinship in Contemporary India)

ਅੱਜ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਬੰਧੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਸ ਦੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦਇਆ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ

ਨੋਟ ਦੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਉਸ ਦੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸੰਭਵ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਕਸਰ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧਸਥਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਬੰਧੀ ਲੜਕਾ-ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀ, ਵਰਗ, ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਾਂ ਭੂਮਿਕਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਹੈ।

8.9 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਉਹ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਖੂਨ ਸਬੰਧ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ।
- ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਨੇੜਤਾ, ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਖੂਨ ਸਬੰਧੀ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਹਿਰੀ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ, ਭਰਾ-ਭੈਣ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸਬੰਧ (Primary Kins) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਦੂਸਰਾ ਸਬੰਧ (Secondary kins) ਉਹ ਸਬੰਧੀ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਬੰਧੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਸਰੇ ਸਬੰਧੀ (Tertiary kins) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤੀਸਰੇ ਸਬੰਧੀ ਉਹ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਤੀਸਰੇ ਸਬੰਧੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਬੰਧੀ ਹਨ।
- ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ (behaviour patterns) ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਗੱਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਂ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਹਾਰ ਦਾ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਰੀਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। 'ਪਰਿਹਾਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹਨ ਜੋ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਬੰਧ ਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ। ਸੱਸ-ਸਹੁਰਾ ਅਤੇ ਜਵਾਈ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਸਬੰਧ ਪਰਿਹਾਰ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਰਿਹਾਰ ਦੋ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਰਿਹਾਰ ਸਬੰਧ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਮਧੁਰ ਸੰਪਰਕ' ਜਾਂ ਸਬੰਧ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ।
- ਅੱਜ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀ, ਵਰਗ, ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਾਂ ਭੂਮਿਕਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਹੈ।

8.10 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸੇਮਾ- ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਨਗਾ ਜਾਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬੋਲੀ।
2. ਪਰਿਹਾਰ- ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਿੱਠੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਨੂੰ ਪਰਿਹਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

8.11 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. 'ਪਰਿਵਾਰ' ਅਤੇ 'ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ' 'ਤੇ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
3. 'ਮੁਤਾਲਿਆ' ਅਤੇ 'ਪਿਤ੍ਰਸ਼ਵਸਤਰੇ' ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਸਮਝਾਓ।

4. ਸਹਿ ਪ੍ਰਸਿਵਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਸਮਝਾਓ।
5. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (✓)	2. (X)	3. (✓)
4. ਮੁਤਾਲਿਆ	5. ਭੂਆ	6. ਪਤੀ

8.12 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਡਾਇਨੀਮਿਕਸ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਅਜ਼ਹਰ ਸ਼ੇਖ, ਸਵਲਾਈਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2008।
2. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ- (2 ਵਾਲਿਊਮਸ ਸੈੱਟ) ਐੱਨ. ਜੈ ਪਾਲਨ ਐਟਲਾਂਟਿਕ।
3. ਮੈਰਿਜ਼, ਪਾਪੂਲੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸੁਸਾਇਟੀ: ਡੈਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਪ੍ਰਾਸਪੈਕਟਿਵਸ ਆਫ ਏ ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਐੱਮ. ਐੱਮ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੈੱਡੀ, ਕਨਿਸ਼ਕਾ, 1998।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-9: ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ Sociological Theory of Authority

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 9.1 ਸੱਤਾ (ਅਧਿਕਾਰ) (Authority)
- 9.2 ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Authority)
- 9.3 ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ (Sources or Types of Authority)
- 9.4 ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ
(Meaning or Power and its Relationship with Authority)
- 9.5 ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Thoughts of Max Weber about Power)
- 9.6 ਟਾਲਕੋਟ ਪਾਰਸਨਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ : ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਚਾਰ ਸਮਾਕਲਨ ਉਪਗਮ
(Thoughts of Talcoat Parsons : Integral Approach of Power)
- 9.7 ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ (Marxist Concept of Power)
- 9.8 ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ (Different Forms of Power)
- 9.9 ਅਭਿਜਾਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗ (ਈਲੀਟ) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Elite)
- 9.10 ਵਿਲਫਰੇਡੋ ਪੇਰੇਟੋ : ਕੁਲੀਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ (Vilfredo Pareto : Circulation of Elites)
- 9.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 9.12 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 9.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 9.14 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਮਗਰੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਵੰਡੇ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ-ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣਾ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ- 1. ਸ਼ਕਤੀ (Power) ਅਤੇ 2. ਸੱਤਾ (Authority)। ਜੇਕਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਿਕ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲ

ਨੋਟ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਤੱਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- 1. ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ, 2. ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੱਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।, 3. ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਾਸਕ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਤੱਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਇਕਮਾਤਰ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਬਦਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੱਥ ਹੈ। ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ 'ਚ ਇਕ ਸਥਿਰ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਦੇ ਵੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਵਰਗ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉੱਚ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

9.1 ਸੱਤਾ (ਅਧਿਕਾਰ) (Authority)

ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣਾ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ-(1) ਸ਼ਕਤੀ (Power) ਅਤੇ (2) ਸੱਤਾ (Authority)। ਜੇਕਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਿਕ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਰੇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਤੱਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- 1. ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ, 2. ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੱਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ, 3. ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਾਸਕ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਤੱਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਇਕਮਾਤਰ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੱਥ ਹੈ। ਸਾਰ ਅੰਸ਼ : ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਥਿਰ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਦੇ ਵੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਵਰਗ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉੱਚ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

9.2 ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Authority)

ਸੱਤਾ ਦੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਿਕ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੀਰਸਟੀਡ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦਾ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਹੁਦੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ। ਸੱਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸੰਸਥਾਕ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (Authority is Institutionalised), ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਵਿਧਾਨਿਕ

ਨੋਟ

ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ (Authority is Legitimate Power) ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਮੇਜਰ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਸੱਤਾ' ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਨਿਯਮਾਂ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਬੀਚ (Beach) ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਕੰਮ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ 'ਚ ਅਧਾਰ ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਸਧਾਰਣ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਾ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨਜ਼ੂਰੀ, ਸਨਮਾਨਿਤ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ।
2. ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਿਕ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਹੈ।
4. ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ (Status) ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਸੱਤਾ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
6. ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਆ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਾਈਵਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਜਾਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
8. ਸੱਤਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਪਚਾਰਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਧੀਨਗੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਜਦ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸੱਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

9.3 ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ (Sources or Types of Authority)

ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ- (1) ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ, (2) ਪ੍ਰੰਪਰਾਤਮਕ ਸੱਤਾ ਅਤੇ (3) ਕ੍ਰਿਸਮਾਈ ਜਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ।

1. **ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ (Legal Authority)**- ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਅਹੁਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੱਤਾ ਵੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੱਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸੱਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਕਿਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਇਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਰੂਪ

ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਕ ਨਿਯਮਿਤ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਜਾਂ ਚੋਣ ਵਿਧਾਨਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਯਮ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕਾਰਯਵੀਨਿਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਗੁਦੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਇਜ਼ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ।

2. **ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਤਾ (Traditional Authority)**– ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਅਗੁਦੇ 'ਤੇ ਅਸੀਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਅਗੁਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਗੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੋ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੂਤ ਕਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ, ਪੰਚਾਇਤ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਪੰਚਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਤਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ, ਪਤੀ, ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੋਤਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸਾਮਵਾਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮਾਂ ਤੇ ਮਾਲਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਤਾ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਪੰਚ, ਪਿਤਾ, ਮਾਲਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ, ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ, ਵਿਧਾਨਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਧਾਨਿਕ ਨਿਯਮ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ ਇੰਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਤਾ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਤਾ ਵਾਂਗ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਖੇਤਰ, ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਅੰਤ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਕੁਝ ਔਖਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।
3. **ਕ੍ਰਿਸਮਾਈ ਜਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੱਤਾ (Charismatic Authority)**– ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ-ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਵੱਖ (ਅਸਧਾਰਣ) ਕੁਝ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਗੁਣ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵੀ। ਕ੍ਰਿਸਮਾਈ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਅਸਧਾਰਣ ਗੁਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਸਧਾਰਣ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਕਦਰ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚਮਤਕਾਰੀ ਗੁਣ ਸਧਾਰਣ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਦੂਈ ਸ਼ਕਤੀ, ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਚਮਤਕਾਰ, ਜਿੱਤ, ਸਫਲਤਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਲਈ ਕੀਤੇ ਹੋਣ। ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੱਤਾ ਖਤਮ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

9.4 ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ (Meaning of Power and its Relationship with Authority)

ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਾਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੱਤਾ ਰਾਜ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਨੋਟ 9.5 ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Thoughts of Max Weber about Power)

ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ—“ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇਦਾਰ ਹਨ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਦੂਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਲਗਾਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। “ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਉਮਰ ਵਰਗ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵੱਲੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਕੋਲ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੋਟੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।”

ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ “ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਚਰ-ਯੋਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ” ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰਲੇ ਹਿੰਤ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਮਾਤਰਾ ਅਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਓ।

9.6 ਟਾਲਕੋਟ ਪਾਰਸੋਂਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ : ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਚਾਰ ਸਮਾਕਲਨ ਉਪਾਗਮ (Thoughts of Talcott Parsons : Integral Approach of Power)

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਟਾਲਕੋਟ ਪਾਰਸੋਂਸ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ “ਅਚਰ ਸਮਾਕਲਨ” ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਕੋਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਮਰੱਥਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਚਰ-ਸਮਾਕਲਨ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਘੱਟਦੀ ਜਾਂ ਵੱਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸੋਂਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜ ਸਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਸਮਾਜਸਯ ਨਾਲ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਚਰਨ ਸਧਾਰਣ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਹੱਦ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੇ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਲੋਕ ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜ ਕੋਲ ਉੱਨੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਸੋਂਸ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਿਸੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਹਿੰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਦੇ ਹਿੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸੋਂਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਜਿੱਤ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਬੈਂਕ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਕੱਠੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਰੁਪਏ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੈਂਕ 'ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਕਢਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਤਾ ਦੂਸਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਮ੍ਹਾਂ ਧੰਨ ਰਾਸ਼ੀ 'ਤੇ ਬੈਂਕ ਸੂਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਫਾਇਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸੋਂਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਪਾਰਸੋਂਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੁਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ, ਪਾਰਸ਼ਸ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

9.7 ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ (Marxist Concept of Power)

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਹ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖਾਰਿਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਕਿਨਾਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਰਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਹਥਿਆ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। “ਇਹ ਪਾਰਸ਼ਸ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਚਿੱਤਰ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਲੱਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਇਕੱਠੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।” ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਤਪਾਦਨ-ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਤੀਕਰਮਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

9.8 ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ (Different Forms of Power)

ਪਿਛਲੇ ਅਨੁਛੇਦ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵੇਬਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਟਾਲਕੋਟ-ਪਾਰਸ਼ਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਯਾਮ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਰਾਂਸਿਸ ਬੇਕਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇੱਜ਼ਤ, ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪ੍ਰਭੂਤਵ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਤਾਕਤ ਲਈ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਈ. ਏ. ਰਾਸ (E. A. Ross) ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦਰਮਿਆਨ ਗਹਿਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਕ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਰਗ ਕੋਲ ਜਿੰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਰਗ ਕੋਲ ਉੰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।” ਨਿਸ਼ਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰਾ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਿਤ ਸਮੂਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਅਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਇੱਜ਼ਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੂਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹ ਸਕਣ। ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਕੋਲ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਸਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੰਨਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ।

ਨੋਟ

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਈ. ਏ. ਰਾਸ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦਰਮਿਆਨ ਗਹਿਰੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ-“ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਕ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਰਗ ਕੋਲ ਜਿੰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਰਗ ਕੋਲ ਉੰਨੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਰਮਿਆਨ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵੰਡ ਦੀ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚਣਾ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੱਤਾਲਿਨ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਵਾਂਗ ਉਹ ਕਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਚੰਗਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ

ਨੋਟ

ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਖਿਲਾਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਨਹੀਂ।

‘ਪ੍ਰਭੂਤਵ’ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਰਮਿਆਨ ਫਰਕ ਕਰਨਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ। ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਜਾਂ ਮਿਜ਼ਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣ ਹੈ। “ਇਕ ਡਰਪੋਕ ਡਾਕੂ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਨਿਹੱਥੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ਰਕ ਦਾ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੰਪਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੱਬੂ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।” ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰਕ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਬਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਰਮਿਆਨ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ (✓) ਅਤੇ ਗਲਤ (X) ਲੱਭੋ।

1. ਸੱਤਾ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ।
2. ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਾ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨਜ਼ੂਰ, ਸਨਮਾਨਿਤ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ।
3. ‘ਸਟਾਲਿਨ’ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ।

ਜ਼ੋਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਇਕ ਡਾਕੂ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰਿਵਾਲਵਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣਾ ਪੈਸਾ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਹੀ ਰਸਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਿਵਾਲਵਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਡਾਕੂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਬੱਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖਿਲਾਫ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਇਕ ਪ੍ਰਗਟ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ, ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾਕੂ ਦੇ ਕੋਲ ਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਹ ਤਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਵੇ। ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਰਮਿਆਨ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਜਾਂ ਕਿੰਨੀ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਵਹਿਮ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਾਵਾਚਕ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੱਤਾ ਆਗਿਆਕਾਰ।

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਵਹਿਮ ਭਰਪੂਰ ਸੱਤਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਵਾਚਕ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਹਿਮ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ, ਵਿਵੇਕ ਸੰਮਤ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸੱਤਾ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਫੈਸਲਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਅਗਵਾਈ ਹੈ। “ਇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਈ ਜਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਨੇਤਾ ਦੂਸਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੈਵੀ ਨਾਲ ਵਰਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸਕਰ ਇਕ ਠੋਸ ਚੁੰਬਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਆ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਗਠਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਤੇ ਲੇਨਿਨ ਚਮਤਕਾਰੀ ਨੇਤਾ ਸਨ ਪਰ ਸਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਵਾਈ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਨੇਤਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ

ਨੂੰ ਮੰਨੇ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਹੈ। “ਇਕ ਨੇਤਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸੱਤਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਨੇਤਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਸੰਘਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।” ਯੋਗਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।

ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਸੱਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਗਠਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਸ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਸਥਾਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੱਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਤਦ ਤੱਕ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਉਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। “ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੰਗਠਨਿਕ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ।”

ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਗੈਰ-ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਣਉਪਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਘੁਲਣ-ਮਿਲਣ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੰਗਠਨ ਜਾਂ ਸੰਘ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਥਾਕਰਣ “ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਲਈ” ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇਕ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੱਤਾ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ? ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਤਾ (ਅਥਾਰਟੀ) ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮੂਹ ਦਾ ਏਜੰਟ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣਾ “ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਣਗਿਣਤ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਹੈ।” ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਕੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਸਹੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਉੱਤਰ ‘ਹਾਂ’ ਅਤੇ ‘ਨਹੀਂ’ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਬੰਧਿਤ ਹਾਂ। ਸਵੈ-ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗੈਰ ਸਵੈ-ਸੇਵੀ ਜਾਂ ਅਣ-ਇਛੁਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਅਜਿਹੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੈ-ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ “ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਗਵਾਈ” ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਵੈ-ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹ “ਸੰਸਥਾਗਤ ਸ਼ਕਤੀ” ਹੈ।

ਹੱਲ ਬਹੁਤ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਵੈ-ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਾ ਕਰਤਵ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਸੱਤਾ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਗਵਾਈ ਨਾਲ ਗੈਰ-ਗਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਘਟਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

9.9 ਵੰਡ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗ (ਇਲੀਟ) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Elite)

ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਟਲੀ ਦੇ ਦੋ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿਲਫਰੈਡੋ ਪੈਰੇਟੋ (Vilfredo Pareto) (1848-1923) ਅਤੇ ਗਟਾਨੋ ਮੋਸਕਾ (Gaetano Mosca) (1858-1941) ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਰਗੀਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਕਹਿ ਕੇ ਖਾਰਿਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ-ਸ਼ਾਸਕ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ। ਸਰਵਹਾਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ।

ਪੈਰੇਟੋ ਅਤੇ ਮੋਸਕਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭਿਜਾਤ ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਉੱਚਾ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੈਰੇਟੋ ਅਤੇ ਮੋਸਕਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੈਰੇਟੋ ਜਿੱਥੇ ਦੁਰਤਤਾ ਅਤੇ ਚਲਾਕ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਮੋਸਕਾ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸੰਸਕਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਰਣ ਮੂਲਕ ਢਾਂਚਾ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

9.10 ਵਿਲਫਰੇਡੋ ਪੇਰੇਟੋ : ਕੁਲੀਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ (Vilfredo Pareto : Circulation of Elites)

ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਲਫਰੇਡੋ ਪੇਰੇਟੋ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਅਵਸ਼ੇਸ਼’ (ਰੇਸੀਡਿਊ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ‘ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ’ ਦੇ ਛੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਸੰਯੋਜਨਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ (ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ) ਸਮੂਹ ਸਾਤਤਯ ਜਾਂ ਕੁੱਲ ਸਾਤਤਯ (ਅਨੁਦਾਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ), ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ, ਸਮਾਜਿਕਤਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਲਿੰਗ। ਪੇਰੇਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਊ ਉਤਪਤੀ (Derivation) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਊ ਉਤਪਤੀ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਗੈਰ-ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਪੇਰੇਟੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਤਵ, ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਗਤੀ ਵਰਗੇ ਉੱਚੇ ਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਲਕਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕੇ।”

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣ ਕੇ ਰੱਖੋ।

4. ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ-‘ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਕ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਹੈ।’
 (ਕ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ (ਖ) ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ (ਗ) ਈ. ਏ. ਰਾਸ
5. ਇਹ ਕਥਨ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ-ਇਤਿਹਾਸ ਸਦਾ ‘ਕੁਲੀਨ ਤੰਤਰਾਂ ਦੀ ਕਬਰ’ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।
 (ਕ) ਜਾਨ ਮਿਲਸ (ਖ) ਵਿਲਫਰੇਡੋ ਪੇਰੇਟੋ (ਗ) ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ
6. ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗ’ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ-
 (ਕ) ਵਿਲਫਰੇਡੋ ਪੇਰੇਟੋ (ਖ) ਰੇਮੰਡ ਏਰਾਨ (ਗ) ਸੀ ਰਾਈਟ

ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਊ ਉਤਪੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੇਰੇਟੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਉਹ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਸੰਯੋਜੀ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਕੋਟੀ ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਜਾਂ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਸਰੀ ਕੋਟੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਥਾਗਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੇਰੇਟੋ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅਭਿਜਾਤ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਤਿ ਸਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਅਭਿਜਾਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਫ਼ਰਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ’ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀ, ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਧਨ ਹੈ।

ਪੇਰੇਟੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਕੁਲੀਨ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਲੀਨ ਸ਼ਾਸਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਕਾਈਵੇਲੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ‘ਸ਼ੇਰ’ ਅਤੇ ‘ਲੂਬੜੀ’ (Foxes) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਰ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਕੁੱਲ ਸਾਤਯ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੂਰਤ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੇਰੇਟੋ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਫੌਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ‘ਲੂਬੜੀ’ ਸੰਯੋਜਨਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੂਬੜੀ ਦੇ ਲਚਕੀਲੇਪਣ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ’ਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੂਬੜ ਦੁਰਤਤਾ, ਬੇਇਮਾਨੀ ਅਤੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਰੇਟੋ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਤਾਸੀਨ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ੇਰ ਜਾਂ ਲੂਬੜ ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਤਦ ਉਹ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਜਾਤ ਵਰਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੱਕਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੇਰੇਟੋ ਕੁਲੀਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਅਭਿਜਾਤ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਸਾਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮਰਜ਼ੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਸਖਤ, ਨਾ ਬਦਲਣਯੋਗ ਬਣੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਕ ਅਭਿਜਾਤ ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਕੋਟੀ ਦੇ ਅਭਿਜਾਤ ਲੋਕ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਦੁਰਤਤਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲੁੰਬੜੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਲੁੰਬੜ ਪੂਰੇ ਅਭਿਜਾਤ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੁੰਬੜ ਜਦ ਕਿ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਜੋ ਕਿ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਜੋ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਭਿਜਾਤ ਗਿੱਦੜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੇਰੋਟੋ ਦਰਮਿਆਨ ਵਰਗ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਮਤਭੇਦ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਪੇਰੋਟੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਲੀਨਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿੱਚ ਹਾਸੇਹੀਣਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਧਾਰਣਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼-ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਤਿਹਾਸ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੇਰੋਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਭਿਜਾਤਾਂ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਕਰ ਹੈ। ਪੇਰੋਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਅਸਲ 'ਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਸਦਾ ‘ਕੁਲੀਨ ਤੰਤਰਾਂ ਦੀ ਕਬਰ’ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਪੇਰੋਟੋ ਨੇ ਅਭਿਜਾਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਰੋਟੋ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ “ਇਕ ਜਿਉਂਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਗਤੀ” 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ (ਪੱਛਮ ਵਾਂਗ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੋਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ) ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਉਤਪ੍ਰੇਸ਼ਕ-ਅਨੁਕੂਲਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ-ਪੱਛਮਗਾਮੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਵਰਚਸਵ ਰਿਹਾ।

9.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਜੇਕਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਿਕ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਤੱਤ ਮੂਲ ਰੂਪ 'ਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਿਕ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ‘ਪ੍ਰਭੂਤਵ’ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਰਮਿਆਨ ਫਰਕ ਕਰਨਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਜਦ ਅਸੀਂ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਰਮਿਆਨ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਜਾਂ ਕਿੰਨੀ ਸਥਾਈ ਹੈ।
- ਅਭਿਜਾਤ ਵਰਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਚੱਕਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੇਰੋਟੋ ‘ਕੁਲੀਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਾਹ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਅਭਿਜਾਤ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਸਾਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੇਰੋਟੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਲੀਨਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿੱਚ ਹਾਸੇਹੀਣਾ ਹੈ।
- ਅਭਿਜਾਤੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੌਸ਼ਿਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ, ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਮਝਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ **9.12 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)**

1. ਸੱਤਾ- ਸ਼ਕਤੀ, ਅਧਿਕਾਰ, ਪ੍ਰਭੂਤਵ, ਸਮਰੱਥਾ।
2. ਸ਼ਕਤੀ- ਤਾਕਤ, ਬੱਲ, ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ, ਜ਼ੋਰ।

9.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. 'ਸ਼ਕਤੀ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਵਿਲਫਰੇਡੋ ਪੇਰੇਟੋ ਦੀ ਅਭਿਜਾਤ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।
4. ਸੀ. ਰਾਈਟ ਦੇ 'ਦ ਪਾਵਰ ਇਲੀਟ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਅਭਿਜਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (✓)	2. (✓)	3. (X)
4. (ਗ)	5. (ਖ)	6. (ਗ)

9.14 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਸ ਆਫ ਸੋਸ਼ੋਲਾਜੀ-ਗਿਸਬਰਟ, ਪਾਸਕਲ 2006, ਓਰੀਏਟ ਲਾਗਮੈਨ।
2. ਡਾਈਮਿਕਸ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਅਜ਼ਹਰ ਸ਼ੇਖ, ਸਬਲਾਈਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਸ, 2008.
3. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ- (ਟੂ ਵਾਲਿਊਮਸ ਸੈੱਟ) ਐੱਨ. ਜੈ ਪਾਲਨ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ।

ਇਕਾਈ-10: ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ

Bureaucracy

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 10.1 ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ (An Introduction of Bureaucracy)
- 10.2 ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (The Concept of Bureaucracy)
- 10.3 ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਤੀ ਧਾਰਨਾ
(The Concept of Bureaucracy as Stated by Max Weber)
- 10.4 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Political Socialization)
- 10.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 10.6 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 10.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 10.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸ਼ੱਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ੱਤਾ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਹੈ, ਸ਼ੱਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ੱਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦੂਸਰੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੱਤਾ ਦੀ ਰੀਤੀ-ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਸਕੇ। ਸ਼ੱਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੱਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੱਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਰਾਜ ਸ਼ੱਤਾ ਦੇ ਤੰਤਰ ਅਰਥਾਤ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਉਹ ਗੱਡੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ੱਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਤੰਤਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੀਮੋਰ ਮਾਰਟਿਨ ਲਿਪਸੇਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ- 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲ, ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਦਾਰੇ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ।' ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਹ ਜਾਣਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉਤਸੁਕ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ੱਤਾ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

10.1 ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ : ਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ (An Introduction of Bureaucracy)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੱਤਾ ਦੇ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ

ਨੋਟ

ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮੂਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਗੈਰ-ਕੰਮਾਂ (Disfunctions) ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਵਧਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਹਿੱਤ ਆਦਿ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਐੱਸ. ਐੱਨ. ਆਈਜ਼ੈਂਡਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ- 'ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਮੇਸ਼ਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।'

ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਤੇ ਪੇਜ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ, ਉਪਚਾਰਿਕ ਨਿਯਮ, ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦੀ ਹੱਦ, ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ-ਵੰਡ, ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਵਧਾਨੀ ਪੂਰਵਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੂਪ ਹੈ-ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ।

ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰਿਕ (Official) ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਖੇਤਰ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
2. ਹਰੇਕ ਅਹੁਦਾ ਸੱਤਾ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ (Hierarchy) ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਹਰੇਕ ਅਹੁਦਾ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਿਖਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਚਯਨ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
5. ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਕਾਲੀਕ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਕੈਰੀਅਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਯੋਗਤਾ, ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ, ਇਕੱਠ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੇਬਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ (Rational), ਵਿਵਸਥਿਤ (Orderly) ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ (Objective) ਤੰਤਰ (Setup) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਨਖਾਹ, ਭਵਿੱਖ ਨਿਧੀ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦਾ ਲਾਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੰਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਵ ਨਿਰਵਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਤੰਤਰ, ਵਿਵਸਥਿਤ, ਨਿਯਮ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਕੁਝ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਗੈਰ-ਕੰਮ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਰ. ਕੇ. ਮਰਟਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਲਈ ਗੈਰ-ਕੰਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ-ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਹਿੱਤ, ਜਾਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਆਹਤ ਦੰਬ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ-ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ, ਉਹ ਸੱਤਾ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਨਾਇਕ ਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਸਾਰੇ ਕੇਂਦਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਨਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ (Democracy and Bureaucracy)- ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮਦਾਂਧ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਮੁੱਲਹੀਣ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਉੱਨਾ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਸੰਦਰਭ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੂਲ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮੂਲ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ

ਨੋਟ

ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ 'ਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਮੂਲ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ 'ਤੇ ਬਾਹਰਲਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤ-ਵਿਭਾਗ, ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਉਸ 'ਤੇ ਵੀ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਦ ਕਿ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਪਾਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ- (1) ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, (2) ਪਾਰਟੀ ਰਾਜ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, (3) ਸੈਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, (4) ਸ਼ਾਸਕ ਕੰਟਰੋਲ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, (5) ਸ਼ਾਸਕ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸੈਨਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਸੈਨਾ ਰਾਜ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਕ ਕੰਟਰੋਲ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਅਧਿਨਾਇਕਵਾਦ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਉਪ-ਨਿਵੇਸ਼ ਵਾਦ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਅਹੁਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਕੰਮ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਖਰਤਾ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਪਾਉਂਦਾ। ਮੱਧ ਵਰਗ ਲਈ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰੀ ਹੈ।

10.2 ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (The Concept of Bureaucracy)

ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੰਗੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਬਦਾ ਫ੍ਰੈਂਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਿਊਰੋ (Bureau) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੇਜ਼ ਜਾਂ ਡੈਸਕ। ਫਾਈਨਰ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਡੈਸਕ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਸਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਹੀ ਡੈਸਕ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ-

1. ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ- 'ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।'
"Bureaucracy is a system of administration characterised by expertness impartiality and absence of humanity."
2. ਲਾਸਕੀ (J. H. Laski)- "ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।"
"A system, the control of which is so completely in the hands officials that their powergeopedires the liberties of ordinary citizen."
3. ਆਰ. ਕੇ. ਮਾਰਟਨ (R. K. Merton)-"ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਕੁਝ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਦੂਸਰੀ ਸਮੂਹ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕੇ।"
"Bureaucracy is a secondary group structure designed to carry on certain activities with can not be satisfactorily performed on the basis of primary group criteria."
4. ਲੂਈਸ ਕੋਸਰ ਅਤੇ ਰੋਜੇਨਬਰਗ (Rosenberg and Coser)- "ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"
"Bureaucracy may be defined as that type of hierarchial organisation which is designed rationally to co-ordinate the work of many individuals in the persuit of larger scale administrative task."

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

1. ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

2. ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸਖਤ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਨਿਯਮ ਸਮੇਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ।
4. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਆਮ-ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।
5. ਇਹ ਦੂਸਰਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਹੁਦਾ ਸੌਂਪਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
8. ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਧਰਵ ਮੁਖੀ ਸੰਸਤਰਣ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ (Particular System)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਲਾਉਣਾ।
2. ਅਹੁਦਾ ਸੌਂਪਣਾ (Hierarchy)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਚਪੜਾਸੀ, ਕਾਮੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਰਵਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੱਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।
3. ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ (Defining Duties)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।
4. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ (Specialisation)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਹੁਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਅਹੁਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹਰੇਕ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਕਰਤਵ ਪਾਲਣਾ (Duty Fulfilment)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
6. ਅਹੁਦੇ 'ਚ ਤਰੱਕੀ (Promotion)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਅਹੁਦੇ 'ਚ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਵੀ ਅਹੁਦੇ 'ਚ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਹੁਦੇ 'ਚ ਤਰੱਕੀ, ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਖ ਹੈ।
7. ਲੇਖਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ (Based on Discrements)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਫਾਈਲ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
8. ਗੁਪਤ ਰੱਖਣਾ (Secracy)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ।
9. ਕੈਰੀਅਰ (Career)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕੈਰੀਅਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਖਤ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਕਰਤਵ, ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਕੈਰੀਅਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
10. ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference between Theory and Practice)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।
11. ਸਿੱਖਿਆ (Training)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
12. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ (Bureaucracy)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੋਹਰੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਤਣਾਅਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਲਾਭ (Merits of Bureaucracy)- ਬਿਊਰੋਕ੍ਰੇਸੀ, ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਲਾਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਵਿਵਸਥਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਦਤੀ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
2. ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵੀ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦੋਹਰਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਹੈ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਖਤੀ, ਇਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

3. ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕੰਟਰੋਲ- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕੰਟਰੋਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।
4. ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ (Demerits of Bureaucracy)- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਜਿੱਥੇ ਲਾਭ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਮੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਲਾਲਫੀਤਾ ਸ਼ਾਹੀ- ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਲਾਲ ਫੀਤਾਸ਼ਾਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਲਾਲ ਫੀਤਾਸ਼ਾਹੀ ਆਖਰੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. ਸੱਤਾ ਮਨੋਵਿਰਤੀ- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਮੱਧ 'ਚ ਵਤੀਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਖਤ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਦੈਨਿਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੇ ਢੰਗ 'ਤੇ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਨਾਪੂਰਤੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭਾਵਨਾ ਗ੍ਰੰਥੀ- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ 'ਚ ਸੀਨੀਓਰਟੀ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਵੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ।
5. ਨਿਰਭੈ ਸਬੰਧ- ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹੀ ਸਖਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਰੂੜੀਵਾਦਤਾ- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕਰਣ ਕਾਰਨ ਵਰਗ-ਭੇਦ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਵਤੀਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਈ. ਏ. ਐੱਸ. ਅਤੇ ਪੀ. ਸੀ. ਐੱਸ. ਇਸੇ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਇਹ ਦੋਸ਼, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਅਨੇਕਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

- (i) ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੰਤਰ 'ਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਕੰਟਰੋਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (ii) ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੁਕ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਬੰਧੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (iv) ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਿਲਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

10.3 ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਤੀ ਧਾਰਨਾ

(The Concept of Bureaucracy as Stated by Max Weber)

ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-“ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵੰਡ ਅਤੇ ਬਦਲਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਵੇਬਰ ਨੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ, ਬੁੱਧੀ ਸੰਗਤ, ਜਾਇਜ਼ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧੂਰੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਸੰਗਤ, ਜਾਇਜ਼ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੀ ਹੈ-

1. ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਇਜ਼ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਅਹੁਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਕੰਟਰੋਲਕਾਰੀ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
5. ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
6. ਭਾਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. ਕੰਮ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਨਿਯਮ, ਆਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵੇਬਰ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
2. ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
3. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦਾ ਬਦਲਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
6. ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤਨਖਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
7. ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
8. ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਦ ਕਿ ਵੇਬਰ ਦੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਏਟਯੋਨੀ ਨੇ ਵੇਬਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ-

1. ਵੇਬਰ ਨੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
2. ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
3. ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧੂਰੀ ਸੱਤਾ ਉੱਚੀ ਸੱਤਾ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਬਰ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ? ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

10.4 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Political Socialization)

ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਧਿਗਮ ਤੋਂ ਹੈ। ਅਧਿਗਮ ਜਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਆਤਤਯ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਾਮੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸਥਾਪਨਾ (Maintains) ਪਰਿਵਰਤਨ (Transforming) ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਰਜਨ (Creations) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਕੈਸਲਸ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਾਨਸੰਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ- ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਟੇਪੀ ਨੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਗਿਆਨ, ਨਿਪੁੰਨਤਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੂਲ, ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਿੰਬਾਲਯੰਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-“ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ (✓) ਅਤੇ ਗਲਤ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਜਗ ਅਤੇ ਤਾਤ੍ਰਿਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ, ਇਕੱਠ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਤੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Political Socialization)- ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਦੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਦਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁੱਖ ਉਪਾਧਿਆਏ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ-“ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟੀਅਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

1. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਦਲਣਾ**- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਲਿਊਸੀਅਨ ਡਬਲਯੂ ਆਈ.** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਤਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪੁਸ਼ਟ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਖਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ, ਬਦਲਣਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁੱਖ ਉਪਾਧਿਆਏ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਸਥਾਰ ਤੱਕ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।”
2. **ਬਹੁ-ਕਾਰਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ**- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਵਿਧਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। **ਆਲਮੰਡ** ਅਤੇ **ਪਾਵੇਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-“ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। **ਆਲਮੰਡ** ਅਤੇ **ਪਾਵੇਲ** ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ **ਰਾਬਰਟ ਸ਼ੀਗਲ (Robert Sigel)** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-“ਇਹ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਮਾਨਕਾਂ (Norms), ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਲੜੀਬੱਧ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ। **ਰਾਬਰਟ ਸ਼ੀਗਲ** ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ‘ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸਦਨ ਬਣ ਸਕਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਰਾਜ ਨਿਕਾਯ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਚੱਲ ਰਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸਾਮੰਜਸਯ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਖਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੀਜੀਵਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਜੀਵ ਦਾ।’
3. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ**- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ ਹੈ-
 - (i) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ ਹਨ-ਚੋਣ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਚੋਣ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪੱਖ ਹੈ।

- (ii) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
 - (iii) ਇਹ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ 'ਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਵਾਹ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੋਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ। ਪਿਛਲੇ (1977) ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੋਟਰ ਦਾ ਇਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੜੀ (Order) ਦੀ ਉਮੀਦ (Effect) ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 5. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-** ਪਰੋਟੋ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਹੈ। **ਰਾਬਰਟ ਲਾਅ (Robert Law)** ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ (To Educate our Masters) ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ (Agencies of Political Socialization)- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। **ਬਾਲ (Ball)** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।”

1. **ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀਕਰਨ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕੇਵਲ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ, ਸਕੂਲ ਧਰਮ, ਇਕੱਠ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਸਮੂਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਆਯੋਜਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਖਿੜਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਵੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਜਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। **ਡੇਵਿਡ (Davis)** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- ‘ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੰਗੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ 'ਚ ਪੂਰੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।’ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ।
2. **ਸਕੂਲ-** ਸਕੂਲ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਵਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੇਗੀ, ਉਸ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉੱਨਾ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਰਤਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯਾਮ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਕੇਰਲ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੂਰਵ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।
3. **ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ-** ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਨੇਪਾਲ, ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਖੇਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
4. **ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ-** ਸੰਚਾਰ ਪੱਤਰ, ਰੇਡੀਓ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ, ਫਿਲਮ, ਭਾਸ਼ਣ ਆਦਿ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ **ਆਲਮੰਡ** ਅਤੇ **ਪਾਵੇਲ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋਵੇ, ਜਦ ਦਲ, ਪੁਲਿਸ ਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।’

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Political Socialization : Development) ਰਾਬਰਟ ਸੀਗਲ (Robert Sigel) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-‘ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਣ।’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਾਈਕਲ ਰਸ਼ (Michael Rush) ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।’

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਅਕਤੀ' ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ, ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮੱਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇਕ ਵੱਡੀ (Link) ਹੈ। ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. **ਬੱਚਪਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਜਾਂ- ਫਰੈਂਪ (Framp) ਅਤੇ ਐਲੀਜ਼ਾਬੇਥ ਨੇ** The Child's World ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਗਲੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੀ ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਨਗਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਡੇਵਿਡ ਅਤੇ ਰਾਬਰਟ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਰਵੇਖਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਆਦਿ। ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੀ ਤੋਂ ਔਖ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਬੱਚੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ- ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ, ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ। ਈਸਟ ਅਤੇ ਡੈਨਿਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪਦ ਦੱਸੇ ਹਨ-
 - (i) ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਵਿਗਿਆਨ ਕਰਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਾਂਸਟੇਬਲ।
 - (ii) ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ, ਜਿਵੇਂ-ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ।
 - (iii) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ, ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
 - (iv) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਜੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ (✓) ਅਤੇ ਗਲਤ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ।

5. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਦਕਸ਼ਤਾ ਵਧਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
6. ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।
7. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।
8. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।

ਰਸ਼ (Rush)- ਅਤੇ ਐਲਥਾਫ (Althoff) ਨੇ ਬੱਚਪਨ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ- 'ਵੋਟਰ ਦੇ ਮੱਦ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਈ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਮੁੱਲਾਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਵਾਚਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਇਕਾਂ 'ਚ ਨਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਸ਼ਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਥੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅੰਦਰਲਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਿਆਨ,

ਨੋਟ

ਮੁੱਲ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਇਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਪ੍ਰੋੜ ਸਮਾਜੀਕਰਨ**- ਪ੍ਰੋੜ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬੱਚਪਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁੱਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ। ਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਲਬਾਫ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ- 'ਬੱਚਪਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਕ ਜੀਵ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ, ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬੱਚਪਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਾਤਰਾ, ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਕਾਰਨ ਅਨੁਦਾਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

10.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਰੰਗ ਭਾਗ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਹੈ, ਸੱਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਤੰਤਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਜਰਾ ਅਤੇ ਤਾੜਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ, ਇਕੱਠ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਭੂਮਿਕਾ, ਅਹੁਦਾ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਕੰਮ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵੰਡ ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਬਰ ਨੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ, ਬੁੱਧੀਸੰਗਤ, ਜਾਇਜ਼ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧੁਰੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਸੰਗਤ, ਜਾਇਜ਼ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਗਾਮੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸਥਾਪਨਾ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਰਜਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

10.6 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ- ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜੀਕਰਨ- ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।

10.7 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ।
4. ਸੀ. ਰਾਈਟ ਦੇ 'ਦ ਪਾਵਰ ਆਫ ਇਲੀਟ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਅਭਿਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

ਨੋਟ

1. (✓)	2. (✗)	3. (✗)	4. (✓)
5. (✗)	6. (✓)	7. (✗)	8. (✓)

10.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਈਟੀ ਐਂਡ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ- (2 ਵਾਲਿਊਮਸ ਸੈੱਟ) ਐੱਨ. ਜੈ ਪਾਲਨ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ।
2. ਮੈਰਿਜ਼, ਪਾਪੂਲੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸੁਸਾਈਟੀ : ਡੈਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਪ੍ਰਾਸਪੈਕਟਿਸ ਆਫ ਏ. ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਐੱਮ. ਐੱਮ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੌਡੀ, ਕਨਿਸ਼ਕਾ, 1998.
3. ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨਸ ਆਫ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਿਮ ਐਨਥੋਪੋਲਾਜੀਕਲ ਐਨਾਲਿਸਿਸ : ਸਈਯਦ ਕਾਮਿਲ ਹੁਸੈਨ, ਕਲਾਸੀਕਲ 1998.

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-11: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਅਤੇ ਦਬਾਅ-ਸਮੂਹ Political Parties and Pressure Groups

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 11.1 ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ : ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ (Pressure Groups : Meaning and Definitions)
- 11.2 ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance or Pressure Groups)
- 11.3 ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ (Pressure Groups and Political Parties)
- 11.4 ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (Pressure Group Techniques)
- 11.5 ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ (Pressure Groups in Indian Politics)
- 11.6 ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Kinds of Pressure Groups)
- 11.7 ਭਾਰਤੀ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
(The Specific Features of Indian Model of Pressure Groups)
- 11.8 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Political Party)
- 11.9 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ)
(Essential Elements (Characteristics) of Political Party)
- 11.10 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ (ਲੋਕਤੰਤਰ) ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਂ ਮਹੱਤਵ
(Role or Importance of Political Parties in Democracy)
- 11.11 ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਗੁਣ (Merites of Party System)
- 11.12 ਦਲ ਪੱਦਤੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ (Demerits of Party System)
- 11.13 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 11.14 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 11.15 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 11.16 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਨ ਸਬੰਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ 'ਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ-ਔਗੁਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਨੋਟ

ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

11.1 ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ (Pressure Groups : Meaning and Definitions)

‘ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ’ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ (Interest Groups), ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ (Private Organization), ਲਾਬੀਜ਼ (Lobbies), ਅਣ-ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੰਗਠਨ (Informal Groups), ਗੁੱਟ ਆਦਿ। ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੰਗਠਨ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਹੀ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ‘ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ’ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਓਡੀਗਾਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਧਾਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਵਾਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਣ।” ਮਾਈਰਨ ਬਿਨਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਇਛੁੱਕ ਪਰ ਸੰਗਠਨ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਸਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਧਾਰਣ ਹਿੱਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਵਜਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਦੀ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਕੋਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦਬਾਅ ਗੁੱਟ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣਗੇ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ‘ਅਗਿਆਤ ਸਾਮਰਾਜ’ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

- (1) ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (2) ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
- (4) ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਿਆਤ ਸਾਮਰਾਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਰਗਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

11.2 ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Pressure Groups)

1. ਜਨਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ- ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਲੋਕਮੱਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਨੋਟ

2. ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲਈ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ- ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਰੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।
3. ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ- ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਵਾਰਥ ਜਾਂ ਹਿੱਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ 'ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕੇ।
4. ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ- ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
5. ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ- ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਇਕ ਲਾਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਤਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕਮਾਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲ ਸੱਤਾ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
6. ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੱਧ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ- ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ-ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
7. ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਕੰਮ- ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵਿਧੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਧੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਮਤੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇੰਨੀਆਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।

11.3 ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ (Pressure Groups and Political Parties)

ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨਾ ਇਕ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁ ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦਲਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇੰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁੱਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਉਪਕਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰਭੂਤ ਅੰਤਰ ਹੈ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਨਿਰਵਾਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਨਿਰਵਾਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਮਨ ਫਾਈਨਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ “ਜਿੱਥੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣਗੇ, ਉੱਥੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ, ਜਿੱਥੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਗੇ, ਉੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਗੇ, ਉੱਥੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ।”

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰਭੂਤ ਅੰਤਰ ਹੈ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਨਿਰਵਾਚਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਨਿਰਵਾਚਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੇ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

11.4 ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (Pressure Group Techniques)

1. ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ- ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੱਖ 'ਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਅਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. ਅੰਕੜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ- ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅੰਕੜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾ ਸਕਣ।

3. ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨਾ- ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਲਈ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਸੈਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਲਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿਣਾ- ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਏਜੰਟਾਂ ਅਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਭਾ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
5. ਰਿਸ਼ਵਤ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਪਾਅ- ਆਪਣੇ ਹੌਂਸਲੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨੱਚਣ-ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।
6. ਲਾਬਿੰਗ- ਲਾਬਿੰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ 'ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ।' ਇਹ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਪਾਅ ਹੈ। ਲਾਬਿਸਟ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਮੱਧਸਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਬਿਸਟ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵਿਧੀ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨਚਾਹੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।
7. ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਨਯਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ- ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦਲ ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਐਲਾਨਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ।
8. ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ- ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵੱਡੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਦਬਾਅ ਗੁੱਟ ਹੜਤਾਲ, ਜਲੂਸ, ਰੈਲੀ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹਨ।

11.5 ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ (Pressure Groups in Indian Politics)

ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਧਿਆਇਆਂ (ਕਾਹਿਨ, ਪਾਰਕ, ਟਿਕਰ) ਦਾ ਇਹ ਹੱਲ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਗੈਰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।" ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਂਗ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਜਦ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਪਰ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਅਗਵਾਈ ਕਾਰਨ ਸਰਗਰਮ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਪਨਤਾ ਕਾਰਨ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕੀ ਸਮਰੱਥ ਦੇ ਮੱਧ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਅਸਕ ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਚੋਣ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਚ ਵਾਧਾ, ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

11.6 ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Kinds of Pressure Groups)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ 'ਮਾਡਲ' ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

- (1) ਸੰਸਥਾਨਾਤਮਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ (Institutional Pressure Groups)
- (2) ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ (Associational Pressure Groups)
- (3) ਗੈਰ-ਸਮੁਦਾਇਤਮਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ (Non-associational Pressure Groups)
- (4) ਪ੍ਰਦਸ਼ਨਾਤਮਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ (Anomic Pressure Groups)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ			
ਸੰਸਥਾਨਾਤਮਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ	ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ	ਗੈਰ-ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ	ਪ੍ਰਦਸ਼ਨਾਤਮਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ
1. ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜ ਸੰਮਤੀ	1. ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ	1. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ	1. ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ
2. ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਸਦੀ ਬੋਰਡ	2. ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸੰਘ	2. ਜਾਤੀਗਤ ਇਕੱਠ	2. ਨਕਸਲਵਾਦੀ

ਨੋਟ

3. ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਲੱਬ	3. ਕਿਸਾਨ ਸਮੂਹ	3. ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਇਕੱਠ	3. ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਮਤੀ
4. ਕੇਂਦਰੀ ਚੋਣ ਸੰਮਤੀ	4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮੂਹ	4. ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸੰਘ	4. ਸਵਰੋਧ ਅਤੇ ਤਰੁਣ ਸੈਨਾ
5. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ	5. ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੰਘ	5. ਨੌਜਵਾਨ ਤੁਰਕ	5. ਗਣ ਸੰਗਰਾਮ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ
6. ਸੈਨਾ	6. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੰਘ	6. ਸਿੰਡੀਕੇਟ	6. ਅਖਿਲ ਅਸਮ ਸੰਘ

ਟਾਸਕ

ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਜਾਟ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

1. **ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਨਾਤਮਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ-** ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ, ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ, ਸੈਨਾ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੰਗਠਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਵਾਯਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਪਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾਨਾਤਮਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰੂਪ ਦੇ ਸੰਸਥਾਨਾਤਮਕ ਚੋਣ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜ ਸੰਮਤੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਸਦੀ ਬੋਰਡ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਲੱਬ, ਕੇਂਦਰੀ ਚੋਣ ਸੰਮਤੀ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. **ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ-** ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਘ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰੀਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ- ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸੰਗਠਨ, ਕਿਸਾਨ ਸੰਗਠਨ ਆਦਿ।
3. **ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ-** ਗੈਰ-ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਣ-ਉਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸੰਘ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ, ਜਾਤੀ ਇਕੱਠ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਇਕੱਠ, ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਇਕੱਠ, ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਤੁਰਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਗਠਿਤ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਮਜਲਿਸ, ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (VHP), ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਐਕਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ (BMAC), ਜਮਾਇਤ-ਏ-ਇਸਲਾਮ-ਏ ਹਿੰਦੂ, ਜਮਾਇਤ-ਏ-ਇਸਲਾਮੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਅਯੁੱਧਿਆ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ, ਚਰਚ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਮਾਜ, ਨਈਅਰ ਸੇਵਾ ਸਮਾਜ, ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਆਦਿ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਸਕੂਲ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੰਗਠਨ ਇਸੇ ਰੂਪ ਦੇ ਹਨ।
ਅਨੇਕਾਂ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਸ਼ਾਸਕੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਵ ਸੇਵਾ ਸੰਘ, ਸਰਵੋਦਿਆ, ਭੁਧਾਨ, ਖਾਦੀ ਗ੍ਰਾਮ ਉਦਯੋਗ ਸੰਘ, ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਮੂਹ ਹਨ।
4. **ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ-** ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਨਵਾਗਤ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਗੁੱਟ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੈਰ-ਵਿਧਾਨਿਕ ਢੰਗ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਸਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੱਤਿਆ, ਦੰਗੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਮਲਾਵਰ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਰਵਾਈ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਨ ਸਭਾਵਾਂ, ਗਲ਼ੀ-ਗਲ਼ੀ, ਘਰ-ਘਰ ਬੈਠਕਾਂ, ਪਦ ਯਾਤਰਾ ਰੈਲੀ, ਵਿਰੋਧ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ, ਹੜਤਾਲ, ਧਰਨਾ, ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ, ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ, ਸਰਵਜਨਕ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਅੱਗ ਲਗਾਉਣਾ, ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਘੇਰਨਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਗੁੱਟ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ (Inputs) ਅਤੇ ਨਿਰਗਤ (Outputs) ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਯਮ-ਨਿਰਮਾਣ (Rule Making), ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਯੁਕਤ (Rule Application), ਅਤੇ ਨਿਯਮ-ਅਧੀਨਿਯਮ (Rule-Adjudication) ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਛੂਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁੱਟ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬਣਵਾਉਣ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਦਬਾਅ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਦ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵ ਮੰਗਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਦਬਾਅ ਗੁੱਟ ਵਿਧਾਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਚੋਣਵੀ, ਮੁੱਥਵੀ, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ। ਪੁਰਵਾਚਲ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੋ-ਵੱਧ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ। ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਸਾ, ਹੱਤਿਆ, ਲੁੱਟਮਾਰ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਭੂਮੀ-ਸੁਧਾਰ, ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਹੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਭੂ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਧਾਉਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

11.7 ਭਾਰਤੀ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (The Specific Features of Indian Model of Pressure Groups)

ਪ੍ਰੋ. ਮਾਇਰਨ ਵਿਨਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਪੋਲੀਟਿਕਸ ਆਫ ਸਕੈਰਿਸਟੀ’ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਵਿਨਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਟੇਨਲੀ ਕੋਚਨੀਕ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਬਿਜਨੈੱਸ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟਿਕਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ’ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਸੁਖਮ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਨਰ ਅਤੇ ਕੋਚਨੀਕ ਦੇ ਹੱਲ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਹਿੰਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਨਿਰਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ-

1. ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ : ਜਿਵੇਂ ਜਾਤੀ, ਇਕੱਠ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਗੁੱਟ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ‘ਬੇਤਾਜ ਦੇ ਸਰਤਾਜ’ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਦਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਲ ਸੱਤਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਪਾਰ-ਉਦਯੋਗ ਹਿੰਤ ਸਮੂਹ ਦਲ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾਲ ਸਵਾਯਤ ਹਨ।
3. ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੇ ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਗੁਪਤ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।
4. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।
5. ਬੀਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੰਗਠਿਤ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ।
6. ਜਦ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਿੱਦ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਗੁੱਟਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਇਸਪਾਤ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਤੇਲ ਸੋਧਕ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਸਰਵਜਨਕ ਉੱਦਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਆਦਿ ਲਈ ਜਦ ਕਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਇਆ।
7. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੰਸਥਾਗਤ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਨੇ ਦਲ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਗੁੱਟਾਂ ਨੇ ਬਹੁਮਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
8. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲਾਬੀ ਵੀ ਸਾਡੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।
9. ਸਮੁਦਾਇਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਹਿੰਸਾ, ਜਨ ਅੰਦੋਲਨ, ਹੜਤਾਲ, ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਅਤੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਰਗੇ ਗੈਰ-ਵਿਧਾਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਝਿਜਕਦੇ।
10. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ।
11. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹਨ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਹਿੰਤ ਸਮੂਹ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਕ

ਨੋਟ ਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦਬਾਅ ਗੁੱਟਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ।

ਹੱਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਗੁੱਟ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਜਾਤੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਥਾਨਾਤਮਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 'ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਚੈਂਬਰਸ ਆਫ ਕਾਮਰਸ ਐਂਡ ਇੰਡਸਟਰੀ' ਨੂੰ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ (✓) ਅਤੇ ਗਲਤ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵੱਡੇ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।	☐
2. ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਸੱਤਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	☐
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ।	☐
4. ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਰੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।	☐

**11.8 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ
(Meaning and Definition of Political Party)**

ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦਾ ਅਰਥ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼, ਸਿਧਾਂਤ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੌਂਸਲੇ 'ਤੇ ਮਤੈਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਐਡਮੰਡ ਬਰਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਅਜਿਹੇ ਦਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਹਨ।”

ਗੈਟਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗਠਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਵੋਟ ਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਧਾਰਣ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗਿਲਕ੍ਰਾਈਸਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ।”

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੀਕਾਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਮੈਤਕਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੱਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

**11.9 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ)
(Essential Elements (Characteristics) of Political Party)**

ਮੈਕਾਈਵਰ, ਗਿਲਕ੍ਰਾਈਸਟ, ਐਡਮੰਡ ਬਰਕ ਅਤੇ ਗੈਟਲ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੀਆਂ ਜੋ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

1. **ਸੰਗਠਨ**- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਬਰਾਬਰ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ, ਉਹ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

2. **ਸਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ। ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਬਿਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਗੁੱਟ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਨਿਰੰਤਰ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਦਲ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਲ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
 3. **ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਨੀਤੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਉਣ। ਵੋਟਰ ਅਤੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਉਪਾਅ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਰਗੇ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਉਪਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 4. **ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
 5. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਆਦਿ ਲਈ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਰਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕੱਠ ਹਨ।
- ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11.10 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਂ ਮਹੱਤਵ (Role of Importance of Political Parties in Democracy)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਟਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰੋ. ਮਰੀਅਮ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਤਾਲਮੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਪ੍ਰੋ. ਮੁਨਰੋ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਨਤਾ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਦਲ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਭਾਵਾਂ ਲਈ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਚੁਣ ਕੇ ਭੇਜੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੂਹਿਕ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ।

ਪਿਟਰਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਚ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”

ਲਾਬੇਲ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, (1) ਉਹ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ 'ਚ ਸਹਾਇਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (2) ਉਹ ਲੋਕ ਫੈਸਲੇ ਲਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਨਤੰਤਰਵਾਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਮਾਪ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਪ੍ਰਤੀਸੰਪ੍ਰਦਾ, ਵਿਆਪਕ ਜਨ ਸੰਪਰਕ, ਜਨਮਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਜਨਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਾਰਥਿਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਕ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦਲਹੀਣ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ ਪਰ ਦਲਹੀਣ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਾਂ ਭੂਮਿਕਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

1. ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ- ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੋਟ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਔਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਲੱਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਾਈਨਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਰਵਾਚਕ ਜਾਂ ਨਿਤਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਸੰਭਵ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਵਿਆਪਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵੋਟਰ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਅਤੇ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੱਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਾਅਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜੇਕਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਮੀਦਵਾਰ ਆਜ਼ਾਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਾਅਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਦਲ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਜ਼ਾਦ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ‘ਆਇਆ ਰਾਮ ਗਿਆ ਰਾਮ’ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਥਿਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

3. ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣਾ- ਨਿਰਵਾਚਨ ਵਿੱਚ ਜੇਤੂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨਮੱਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਪਣੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਗਵਾਈ ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੇ ਦਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਤਰੀ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦਲ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ (ਸੰਸਦ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ) ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਤੇ ਸੰਸਦੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ‘ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਡਫਲੀ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਰਾਗ’ ਵਾਲਾ ਰੁਖ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ।

4. ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ- ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਮੱਦ ਵਿੱਚ ਜਨਹਿੱਤ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲ ਜਾਣ। ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਅਧਿਨਾਇਕਵਾਦੀ ਰੁਖ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਜਨਮੱਤ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦਾ ਇਕ ਕੰਮ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਹੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਰਵਜਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵਧਾ ਕੇ ਸ਼ਾਸਨ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰੈੱਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਦਾਸੀਨ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਕਰਵਾ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਲਾਵੇਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦਲਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਨਮੱਤ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਨਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਈਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਜਨਮੱਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ, ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (Political parties go a great way in helping to educate, formulate and organize public opinion) ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਹਰਭਾਟਾ ਮਹਾਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਤਰੰਗਿਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਤਰੰਗਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।”

6. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਲ ਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਲਗਤ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਜਨਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਮੱਗਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੀ ਬੋਫੋਰਸ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਘੋਟਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕੰਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗੌਣ ਕੰਮ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
7. **ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਕਲਪ-** ਜਦ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵੋਟਾਂ ਸਮੇਂ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਆਦਿ ਸੰਸਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ-ਦਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੌਕਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ-ਸੂਤਰ ਸੰਭਾਲਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
8. **ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਰਮਿਆਨ ਸਬੰਧ-** ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੂਲਭੂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਲ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨਮੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਜਨਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।
9. **ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੀਯ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ-** ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੀਯ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੀਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਹੈ, ਦ੍ਰਿੜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਜਨਮੱਤ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ-

5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਪਾਅ ਨਾਲ ‘ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ’ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।
6. ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
7. ਆਲਮੰਡ ਪਾਵੇਲ ਨੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

11.11 ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਗੁਣ (Merits of Party System)

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ-

1. **ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ-** ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਅਨੁਦਾਰਵਾਦੀ, ਕੁਝ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. **ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ

ਨੋਟ

- ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹਨ।
3. **ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ-** ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਨਾ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਾਈਨਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਬਿਨਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਚਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੰਗੂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।
 - 4. **ਜਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਧਨ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ, ਭਾਸ਼ਣਾਂ, ਲੇਖਾਂ, ਸਭਾਵਾਂ, ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਗ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਈਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਦਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਵੋਟਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰੇਕ ਦਲ ਵਿੱਚ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਰਵਾਚਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੰਚ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਦਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਾਈਨਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ ਕਾਰਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।”
 - 5. **ਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ-** ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ 'ਤੇ ਪੁਸ਼ਟ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਬੇਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਇਕ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਸਥਾਈ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾਲ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦਰੋਹ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਦਰੋਹ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੂਸਰੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੱਤਾਰੂੜ ਦਲ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਉਹ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।”
 - 6. **ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ-** ਵਿਵਸਥਾ ਜੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਸੱਤਾਰੂੜ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਾਇਕ 'ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 - 7. **ਜਨਮੱਤ ਦਾ ਸੰਗਠਨ-** ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਨਮੱਤ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾਲ ਵਿਵਿਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਸਯ ਅਤੇ ਜਨਮੱਤ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 - 8. **ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ-** ਦਲ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਗਠਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਸੱਤਾਰੂੜ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਵੱਧਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦਲ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਲ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 - 9. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ-** ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਨ ਸਮਰਥਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਬੱਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੀਟਰਸਨ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਰਕ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕੱਠ ਕਿਹਾ ਹੈ।
 - 10. **ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰੀਜਨਾਂ ਦੇ ਉੱਥਾਨ-ਮੱਧਪਾਨ ਨੂੰ ਖਤਮ

ਕਰਨ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣ ਆਦਿ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਾਰਡ ਬ੍ਰਾਈਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਦਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੱਛ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਹਲਚਲ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦਾ ਜਲ ਸਵੱਛ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।” ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਕਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦਾ ਭੇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਅਧਿਨਾਇਕਵਾਦ ਦੇ ਪੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

11.12 ਦਲ ਪੱਦਤੀ ਦੇ ਔਗੁਣ (Demerits of Party System)

ਦਲ ਪੱਦਤੀ ਦੇ ਜਿੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਪੋਪ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਲਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੱਚੀ ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਾਬਕਾ ਅਮਰੀਕਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਸੱਚਾ ਲੋਕਮੱਤ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਾਂ ਵਰਗ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ-

1. **ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ**- ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਲ ਯੰਤਰ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਏ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੀਕਾਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕੰਮ ਸਬੰਧੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਸਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਦ, ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵੱਖ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਗਿਲਬਰਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਵੋਟ ਪਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ।”
2. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਹਾਨੀ**- ਦਲਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਜਨਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿੱਤ ਦੀ ਉਮੀਦ ਦਲ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦਲ ਹਿੱਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਰੀਅਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਦਲ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੋਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਧੰਦੇ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਨਾਲ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਟਾਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।”
3. **ਸ਼ਾਸਨ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ**- ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਉਣ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਦਲ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

11.13 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ‘ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ’ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ, ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ, ਲਾਬੀਜ਼ ਅਣ-ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੰਗਠਨ, ਗੁੱਟ ਆਦਿ।
- ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ‘ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ’ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਧਾਰਣ ਹਿੱਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਵਜਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਨਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਲੋਕਮੱਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਨੋਟ

- ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨਾ ਇਕ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰਭੂਤ ਅੰਤਰ ਹੈ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਨਿਰਵਾਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਨਿਰਵਾਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਗੈਰ-ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਂਗ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਜਦ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ।
- ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰੂਪ ਦੇ ਸੰਸਥਾਨਾਤਮਕ ਚੋਣ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਰਜ ਸੰਮਤੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਸਦੀ ਬੋਰਡ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਲੱਬ, ਕੇਂਦਰੀ ਚੋਣ ਸੰਮਤੀ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ। ਜਨਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਨਤੰਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਨਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ, ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦਾ ਅਰਥ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼, ਸਿਧਾਂਤ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੌਸਲੇ 'ਤੇ ਮਤਕਯਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਲਈ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਨਮੱਤ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਨਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਲ ਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਲਗਤ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੋਫੋਰਸ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਘੋਟਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਅਧਿਨਾਇਕਵਾਦ ਦੇ ਪੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

11.14 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ- ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਹੀ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।
2. ਲਾਬਿੰਗ- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਪਾਅ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਲਾਬਿੰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

11.15 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਸਮਝਾਓ।
3. ਭਾਰਤੀ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (✓)
2. (X)
3. (✓)
4. (✓)
5. ਲਾਬਿੰਗ
6. ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ
7. ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ

11.16 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਨੋਟ

ਬੁਕਸ

1. ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਸ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲਾਜੀ-ਗਿਸਬਰਟ, ਪਾਸਕਲ 2006, ਓਰੀਐਂਟ ਲਾਗਮੈਨ।
2. ਡਾਈਮਿਕਸ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਅਜ਼ਹਰ ਸ਼ੇਖ, ਸਬਲਾਈਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਸ, 2008
3. ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ ਆਫ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਿਮਸ-ਐੱਨ. ਐਂਥਰੋਪੋਲਾਜੀਕਲ ਏਨਾਲੀਸਿਸ : ਸਈਅਦ ਕਾਮਿਲ ਹੁਸੈਨ, ਕਲਾਸੀਕਲ, 1999

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-12: ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ, ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ Nation-State, Citizenship and Democracy

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 12.1 ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ (Modern State and Sovereignty)
- 12.2 ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ (Globalisation and Modern State)
- 12.3 ਚਰਮ ਭੂਮੰਡਲੀ ਸਿਧਾਂਤ (Hyper Globalist Thesis)
- 12.4 ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Organizational Theory)
- 12.5 ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Rejuvenation Theory)
- 12.6 ਵਿਕਸਿਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ (Trends of Developed Industrial State)
- 12.7 ਲੋਕਤੰਤਰ (Democracy)
- 12.8 ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ (Democracy in a Traditional Society)
- 12.9 ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Indian Democracy)
- 12.10 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ : ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ
(Democracy : Traditional Society's Challenges)
- 12.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 12.12 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 12.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 12.14 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਚਰਮ ਭੂਮੰਡਲੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਤੇ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਅੱਜ ਜਿਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਵਿਭਾਵ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੰਗਮੰਚ 'ਤੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੋਈ 350 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਸਟ ਵੇਲੀਆ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਰਾਜ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਿਸ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਾਸਕ ਜਾਂ ਵੰਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭੂ ਭਾਗ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ-ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭੂ-ਭਾਗ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੰਗਮੰਚ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਆਮ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਭੂਭਾਗ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਜੋੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਇਸ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਦਲਾਅ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹਾਰ-ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦਰੋਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। (ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਦੀਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਸੀ)। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਖ਼ਾਸ ਲਚਕੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਮਰੀਕੀ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਈ।

ਜਦ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉਪ-ਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਜੁਆ ਉਤਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਤਦ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਆਏ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਆਇਰਲੈਂਡ ਤੋਂ) ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਨ, ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਲੱਗ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਵਸਥਾ (ਐਨਸੀਐਨਰੀਜ਼ਮ) ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਵੀ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਿਆ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣਦੀ, ਖੁਦ ਫ੍ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਹੀ 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਔਲਾਦ' ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਨੇ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵੇਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਤਹਿਲਕਾ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਜੇਤੂ ਅਭਿਆਨਾਂ ਨੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਵਾਰਭਾਠਾ ਉੱਠਣ ਲੱਗਾ। ਖੁਦ ਸਮਰਾਟ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਇਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਵੱਲ ਪਰਤਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਰਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਫ੍ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਬਲਕਿ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਰ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀ ਸਹਿਤਾ' ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਪਹਿਚਾਣ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦਾ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ, ਉਹ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੱਗਭਗ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਨਾਦਾਨਗੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਿਥਿਆ ਭਾਵੇਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਯਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ, ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਖੇਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਵਰਗੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ 'ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਸ਼ਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇਗੀ ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਉਲਟ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੇ ਓਫ਼ਾਨ ਨੇ ਯੂਰਪੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ-ਅਫਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੈੱਸ ਅਤੇ ਉੱਘੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੇ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਖਤਰਨਾਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿੱਖਾ ਬਣਾਇਆ। ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਭਰਿਆ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਬੋਲਸ਼ੇਵਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਸ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਰਚਸਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਗਠਿਤ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਕਲਪ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਾੰਤ੍ਰਕ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪੱਛਮੀ ਨਮੂਨੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਜਨਤੰਤਰ ਅਤੇ ਗਣਰਾਜ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ੍ਰਾਂਸ ਵਾਂਗ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਨੂੰ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਿਗੂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾ

ਨੋਟ

ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਫਾਸੀਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਝਲਕਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਧਿਨਾਇਕਤਾ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਕਿੱਨੀਆਂ ਖਤਰਨਾਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਟਕਰਾਅ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜਿਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕੁੱਲ (ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨ) ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਵੈਛਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਭਯਾਵਹ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਾਜਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ।

ਵੈਸਟਫਾਲੀਆ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਦੈਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਸੀ। 'ਹੋਲੀਰੋਮਨ ਅੰਪਾਇਰ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਫਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਵੈਸਟਫਾਲੀਆ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੁਸ਼ਟ ਹੋਈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਯੂਰਪੀ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਯੂਰਪ ਗੈਰ ਯੂਰਪੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਇਸਾਈ ਅਸ਼ਵੇਤ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਆਇਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਪੈਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਬੈਰੀ ਜੁਆਨ ਨਾਮਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸਿਸਟਮ ਇਨ ਵਾਲਰਡ ਹਿਸਟਰੀ (2000) ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਘਰੇਲੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਰਗ ਦਾ ਅਸਰਦਾਰ ਹੋਣਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਬਦਲਾਅ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾਂਤਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵੰਸ਼ ਮੰਨਣਾ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

12.1 ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ (Modern State and Sovereignty)

ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਸ਼ਾਸਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਜਯਾ ਬੋਂਦਾ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁਜਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੀ ਸਰਵਉੱਚ ਕੰਟਰੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਓਪਨਹਾਈਅਮ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਐਸੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਬਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਲੋਵੀਆਥਨ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਕਿਆਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਰੂਸੋ, ਵੁਡਰੋ ਵਿਲਸਨ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪੂਰਨ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਸਿੱਧ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਐਲਾਨਣ ਦੀ ਪੱਤਰ ਧਾਰਨਾ 14 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਣਗੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਰਥਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਜੋੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਦੇ ਸੂਤਰਪਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਬੰਧੀ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰਾਜ : ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿੱਤ ਅਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਚੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਕਸਰ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾਦਾਨਗੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਆਤਮ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਨੇਥ ਵਾਲਟਸ ਜਿਵੇਂ ਨਵ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੱਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਰਾਜਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਖੁਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤੰਤਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਧੀ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡ ਕੇ।

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਰਾਜ- ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਵਰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਸਵਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਦਾ ਫਰਕ ਬਹੁਧਾ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਉਪ-ਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਿਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬੱਲ ਪੂਰਵਕ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬੱਲ ਪੂਰਵਕ ਥੋਪਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਾਂਝੇ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਕਾਰ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਕੋਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਇਹ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕੀਰਣ ਨਸਲਵਾਦ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਾਤਮਕ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਹੈ।

ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਰਾਜ- ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਕ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸੱਤਾਰੂੜ ਸਰਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਯਤਨ ਇਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆ ਉੱਚਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੋਚਲ ਕਰਨ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਵਿਆਪਕ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਨਹੀਂ, ਉੱਥੇ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ਿੱਦ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਪਤਾਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਅਪਵਾਦ ਰੂਪ, ਜਨਤੰਤਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੀ ਸਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਿਸਮਾਰਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਿਲਸਨ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਾਜ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਏਲੇਕਸੀਸ ਤੋਕਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਆਲੋਚਕ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਮੈਨੂਅਲ ਕਾਂਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਾਂਟ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਰਾਜ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਾਜ- ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਾਜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਦੇ ਬਚੇ ਕਰਤਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਖਾਨਦਾਨ, ਪੇ-ਜਲ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਚਕਿਤਸਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਪਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇਵਲ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮੁਕਤ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਦਬਾਅ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

12.2 ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ (Globalisation and Modern State)

ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਗਤ ਦੇ ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਪਹਿਲੂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ-ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਫੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਚਾਲੂ ਰਹੇਗੀ। ਪ੍ਰਾਵਲੰਬਨ, ਅੰਤ-ਨਿਰਭਰਤਾ, ਖੇਤਰੀ ਏਕੀਕਰਨ ਆਦਿ ਮੁੱਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਹਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲਾ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣਨ ਨੂੰ ਹਰ ਰਾਜ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਡਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਹੁਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਕਟ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

12.3 ਚਰਮ ਭੂਮੰਡਲੀ ਸਿਧਾਂਤ (Hyper Globalist Thesis)

ਆਧੁਨਿਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵੀ ਅੱਜ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵੱਧ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਖੇਤਰੀ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ-ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜ ਅਜਿਹੇ ਆਰਥਿਕ ਉੱਦਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਇਸ ਹੱਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨੋਟ ਭੂਮਿਡਲੀਕਰਨ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤਾਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਤਰਕਰਤਾ (ਨਾਨ ਸਟੇਟ ਐਕਟਰ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ, ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਗਮ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਾਂ, ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸੰਗਠਨ ਗਿਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

12.4 ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Organizational Theory)

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਈਪਰ ਗਲੋਬਲਿਸਟ ਸਿਧਾਂਤ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਮੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਨੂੰ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਘੁਸਪੈਠੀਏ ਅਲਗਵਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਕਿ ਭੂਮਿਡਲੀਕਰਨ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਿਰੰਤਰ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮਿਡਲੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਮਲਾਵਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੂਮਿਡਲੀਕਰਨ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਖੰਨ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਅਤੇ ਅਲੱਗ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਸੰਕਟ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੂਰਤਤਾਪੂਰਨ ਹਥਿਆਰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ।

12.5 ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Rejuvenation Theory)

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਐਂਥਨੀ ਗਿਡੰਸ ਅਤੇ ਜੇਮਸ ਰਾਸਨੋ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮਿਡਲੀਕਰਨ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਰਮਿਆਨ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀਮਾ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਾ ਬਦਲਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਨਾ ਸਥਲ, ਸਮਰੱਥ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੀ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ।

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ, ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੂਚਨਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ) ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਤਵਾਦ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਖਾਰਿਜ ਜਾਂ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਵੀ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਗਮ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਚ 'ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਰਾਜ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਕਈ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ 'ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਯੂਰਪੀ ਇਕੱਠ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ 'ਸੁਪਰ ਨੈਸ਼ਨਲ' ਸੰਗਠਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਸਦ, ਆਪਣਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਦਾਲਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਗਠਨ ਲਈ ਸੰਪ੍ਰਭੂ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਾਰਗਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਖੇਤਰੀ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਯਤਨ ਆਸੀਆਨ ਅਤੇ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਆਫ ਅਫਰੀਕਨ ਯੂਨਿਟੀ ਅਤੇ ਸਾਰਕ ਇੰਨਾ ਸਫਲ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸੁਪਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਲਫਗਾਂਗ ਰੈਟੀਕੋ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮਿਡਲੀਕਰਨ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਨੇੜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੀ ਉਹ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੀਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਜੋ ਵੈਸਟ ਵਾਲੀਆ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਭਰੀ ਸੀ।

12.6 ਵਿਕਸਿਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ (Trends of Developed Industrial States)

ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਤਾਂ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭੂਮਿਡਲੀਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਨ ਕੈਨੇਥ ਗਾਲਬ੍ਰੀਥ ਨੇ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਇਕ

ਨੋਟ

ਵੱਡੀ ਵਿਚਾਰ ਉਤੇਜਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ ‘ਦ ਨਿਊਜ਼ ਇੰਸਟੀਟਿਊਟ ਆਫ ਸਟੇਟ’ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਵੱਧਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਾਰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਫਰਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਮ-ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਪ੍ਰਤੀਦੇਸੀ ਮੱਲ ਯੋਧਾ ਵਰਗੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ, ਗਾਲਬੀ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦਿਸਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਰਗੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਦ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਸੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮਾਓ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੀਨ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀਅਤਨਾਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੁਕਰਾਣੋ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਦਬਾਅ ਹਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਬਾਅ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਾਤੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਬ੍ਰਿਟੇਨ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਰਗ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਦੋ-ਭਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫ੍ਰੈਂਚ ਜਾਂ ਜਰਮਨ ਸਾਖਰਤਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗਤਾਸ਼ਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮਾਨ ਯੋਧਾ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚੀਨੀ-ਰੂਸੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਜਗਤ ’ਚ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਦੇ ਉਠਾਨ ਨੇ ਰਾਜਾਂ ’ਤੇ ਇਹ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਧਰਮ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਧਰਮ ਗੁਰੂਆਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਉਲੇਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵੰਡ, ਸਹੋਦਰ ਇਸਲਾਮੀ ਮਿੱਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ੁੱਧ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਘਟਿਆ ਨਹੀਂ, ਵਧਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਰਜਾਹ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਵੀ ਦਾ ਤਖਤਾ ਈਮਾਮ ਖੁਮੈਨੀ ਨੇ ਪਲਟਿਆ ਪਰ ਸੱਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਆਂਢੀ ਇਰਾਕ ਨਾਲ ਜੋ ਯੁੱਧ ਛੇੜਿਆ, ਉਹ ਤਕਰੀਬਨ 8 ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਰਾਕ ਸਬੰਧੀ ਉਦੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੱਦਾਮ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਸੈਨਿਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਪੱਖਪਾਤ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਦਿਖਾਵਾ ਸੱਦਾਮ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਮੂਲਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਰਾਕ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਗ੍ਰਹਿ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹੀ ਹੱਲ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇਣ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਕਲਪ ਖੁਦ-ਬ-ਖੁਦ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਪੱਛਮੀ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦਾ ਯਥਾਰਥ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ’ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਟਿੱਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਅੱਜ ਸਥਿਰ, ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸੰਘਰਸ਼ਹੀਣ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਜਾਂ ਨਸਲਵਾਦ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੁਟੇਰੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਕਈ ਨਾਮੀ-ਗਰਾਮੀ ਉਦਮੀਆਂ (ਰੇਕਫੇਲਰ, ਕਾਰਨੇਗੀ ਅਤੇ ਫੋਰਡਸਰੀਏ ਕੁਬੇਰਾਂ) ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਤਾਰ ਆਪਣੀ ਕਬਾਇਲੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਧੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਨਕੇਲ ਪਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਮਾਫੀਆ ਵਰਗੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਜਨਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁੰਜੀਪਤੀ-ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਭਇਆ-ਦੋਹਨ ਨਾਲ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਅਣਜਾਨ ਨਹੀਂ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕਥਿਤ ਮੱਧ ਯੁੱਗੀ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਅਜੇ ਵੀ ਇਕ ‘ਮਿਜ਼ਲ’ ਹੀ ਹੈ- ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੁਪਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਿਰਫ਼ ਪੱਛਮੀ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਨਕਲ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ।

12.7 ਲੋਕਤੰਤਰ (Democracy)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Democracy)

ਪਲੇਟੋ ਨਾਲ ਅੱਜ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ‘ਲੋਕਤੰਤਰ’ (‘ਜਨਤੰਤਰ’ ਜਾਂ ‘ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ’) ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਵ ‘ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਗ੍ਰੀਕ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਡੇਮੋਸ’ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਜਨ ਸਧਾਰਣ’। ਇਸ ਵਿੱਚ ‘ਕ੍ਰੇਸੀ’ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ‘ਸ਼ਾਸਨ’ ਜਾਂ ‘ਸਰਕਾਰ’। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਨੋਟ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੀ 'ਜਨ ਸਧਾਰਣ' ਜਾਂ 'ਜਨਤਾ' ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਬਰਾਹਿਮ ਲਿੰਕਨ (1809-65) ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ "ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ ਜੋ ਜਨਤਾ ਵੱਲੋਂ, ਜਨਤਾ ਲਈ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (Government of the People by the People, for the People)।

ਜੇਮਸ ਬ੍ਰਾਈਸ (1838-1922) ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਈਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਰਡੋਟਸ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਯਮਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਜਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਕੱਠੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸੂਤਰ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ-ਸਾਧਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨੋਟਸ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ 'ਇਬਰਾਹਿਮ ਲਿੰਕਨ' ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸਟੀਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ-“ਲੋਕਤੰਤਰ, ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ ਜੋ ਜਨਤਾ ਵੱਲੋਂ, ਜਨਤਾ ਲਈ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿਧਾਂਤ (Classical Theory of Democracy)

ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ-ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਥੇਨ ਵਿੱਚ-ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ : (ਕ) ਨਗਰ-ਰਾਜ ('ਪੁਲਿਸ') ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਠ (Freemen) ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ (Equal Participation), (ਖ) ਸਰਵਜਨਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸ਼ੁੱਠ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ (Free Discussion), ਅਤੇ (ਗ) ਇਕੱਠੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਆਪਕ ਆਦਰ-ਭਾਗ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਾਨੂੰਨ 'ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਰਬਰ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਿਰਕ੍ਰਮ ਸ਼ਾਸਨ' (Arbitrary Rule) ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੁੱਠ ਜਨ (Freemen)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ-ਰਾਜ (City-State) ਦੇ ਉਹ ਨਿਵਾਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ (Citizen) ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਸ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਾਸ (Slaves), ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ (Aliens) ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ-ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਇੰਨੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿ "ਉਹ ਸਰਵੋਤਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨੀਤੀਆਂ" ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਾਕਪਟੂ ਅਤੇ ਮਿਥੂਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਨੇਤਾ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੋਟ ਬਟੋਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਵਜਨਕ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ 'ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ' (Rule of the many) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣਿਆ। ਇਹ 'ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ' ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵਰਗੀਕਰਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸਧਾਰਣ' (Normal) ਅਤੇ 'ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ' (Perverted)- ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਿਆਪਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਜਾਂ 'ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ' ਨੂੰ ਇਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਰਸਤੂ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਮਾਣਯੋਗ ਹੋਣ। ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੇਣ, ਕੁਲੀਨ, ਸੰਪਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਭਾਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਲੋਕ ਜਾਂ 'ਜਨ ਸਧਾਰਣ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ੀਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਕੁਲੀਨ, ਸੰਪਨ ਅਤੇ ਗੁਣਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅਰਸਤੂ ਨੇ 'ਕੁਲੀਨ ਤੰਤਰ' ਜਾਂ 'ਅਭਿਜਾਤ ਤੰਤਰ' (Aris-

ocracy) ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹੀ ਲੋਕ ਜਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਵਾਰਥ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਗੁੱਟਤੰਤਰ (Oligarchy) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਾਂਗ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਗਰੀਬ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਗੁਣਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਅਰਸਤੂ ਇਸ ਹੱਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਉਹ 'ਅਭਿਜਾ ਤੰਤਰ' ਅਤੇ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ 'ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ (Mixed Constitution) ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਤਾਂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਰਾਬ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਨੇ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਜਲਦੀ ਗੰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਣੀ ਗੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਕੁਲੀਨ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ਾਸਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ- ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਸਹੀ ਰਾਏ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਚੰਗੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਖੁਦ ਰਸੋਈਆ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਚੰਗੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਖੁਦ ਬੁਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਚੰਗੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਖੁਦ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਚੰਗੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਖੁਦ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਖੁਦ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਰਾਹਿਆ ਪਰ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟ

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾ (Modern Concept of Democracy)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਲੱਗਭਗ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਾਮੰਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਾਸਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 'ਵਿਅਕਤੀ' ਜਾਂ 'ਮਨੁੱਖ' ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਮਿਲੀ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਚਾਰਕ ਜਾਨ ਲਾਕ (1632-1704) ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਗੌਰਵਮਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (1688) ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Natural Rights) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਜੀਵਨ', ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ (Right of Life, Liberty and Property) ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਕ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਬੇਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਬਲਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਵਾਮੀ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਗ ਕੇ ਇਹ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਸੌਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ 'ਸਹਿਮਤੀ' (Consent) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਸ਼ਟਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (1776) ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (1789) ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾਵਾਨ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ 'ਜਨ ਸਧਾਰਣ' ਨੂੰ 'ਵਿਵੇਕ ਜ਼ੀਰੋ' ਅਤੇ 'ਆਗਿਆਕਾਰੀ' 'ਪ੍ਰਜਾ' ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ 'ਨਾਗਰਿਕਾਂ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਜਨਤਾ' ਨੂੰ 'ਜਨਤਾ-ਜਨਾਰਦਨ' ਦੀ ਪੱਦਵੀ ਮਿਲ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਮਿਲੀ।

ਇੱਥਰ ਕੁਝ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਏ. ਵੀ. ਡਾਇਸੀ (1835-1922) ਅਤੇ ਜੇਮਸ ਬਰਾਈਸ (1838-1922) ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਡਾਇਸੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀ 'ਲਾਅ ਐਂਡ ਪਬਲਿਕ ਓਪੀਨੀਅਨ ਇਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਡਿਊਰਿੰਗ ਦ ਨਾਈਨਟੀਥ ਸੈਂਚਰੀ' (19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਲੋਕਮੱਤ 1905) ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਇਕ ਨਾਦਾਨਗੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਡਾਇਸੀ ਨੇ ਵਿਧੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਲੋਕਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ (Historical Setting) ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਮੱਤ ਇਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ।

ਜੇਮਸ ਬਰਾਈਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਮਹਾਨ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਦ ਅਮਰੀਕਨ ਕਾਮਨਵੈਲਥ' (ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ) (1893) ਅਤੇ 'ਮਾਡਰਨ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀਜ਼' (ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ 1921) ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ "ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪਨ ਇੱਛਾ (Sovereign will) ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।" ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ "ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ" ਹੈ। ਬਰਾਈਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ (Justification) ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਰਾਈਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ

ਨੋਟ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਜਨ-ਕਲਿਆਣ' ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪਰਖਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ, ਨਿਆ ਦਿਵਾਉਣ, ਸਰਵਜਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ? ਇਤ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੰਮ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਿੱਖਿਆ (Self-Education) ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ' ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ- (ਕ) ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ (ਖ) ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ (✓) ਅਤੇ ਗਲਤ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਇਮੈਨੂਅਲ ਕਾਂਟ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2. ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਨੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
3. ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ।
4. ਕੁਲੀਨ, ਸੰਪਨ, ਗੁਣਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ 'ਅਰਸਤੂ' ਨੇ 'ਕੁਲੀਨ ਤੰਤਰ' ਜਾਂ 'ਅਭਿਜਾਤ ਤੰਤਰ' ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੋਵੇਂ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਦੀ ਸਰਾਹਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਭੇਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੈ ਕਿ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਹਨ? ਨਵੇਂਦਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ 'ਨਿਰਦਰਸ਼ਿਤ ਲੋਕਤੰਤਰ' (Guided Democracy) ਜਾਂ 'ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ' (People's Democracy) ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਅਧਿਨਾਇਕ ਤੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿੱਤ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ 'ਜਨ ਸਮਰਥਨ' (Popular Support) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਮਾਂ (Legitimacy) ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਡੰਬਰ ਰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਖਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀਆਂ।

ਬਰਾਈਸ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਰਾਮ-ਬਾਣ ਜੜੀ-ਬੂਟੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਨਾ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸ਼ਾਸਨ (Representative Government) ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ (Election) ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ 'ਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1820 ਅਤੇ 1930 ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ, ਜਦ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਫ੍ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ 1848 'ਚ ਅਚਾਨਕ ਵਿਅਸਕ ਪੁਰਸ਼ ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ (Adult Male Suffrage) ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ 1871 ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ (Parliamentary Government) ਸਥਾਈ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉੱਧਰ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਤਾਂ 1688 ਤੋਂ ਹੀ ਸਥਾਈ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ 1867 ਤੱਕ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੁਰਸ਼ ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ (Male Franchise) ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਧੂਰਾ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ (Universal Adult Franchise) 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ 1919 ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ 1928 ਤੋਂ, ਫ੍ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ 1945 ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਤਾਂ 1971 ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਯੋਗ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮਿਲਿਆ।

ਟਾਸਕ

ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਫਲ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

12.8 ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ (Democracy in a Traditional Society)

ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਅੱਜ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਕੂਮਤ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ (Democratic and Secular) ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸਰੋਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਿਸ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਸਲਾਮਿਕ ਗਣਤੰਤਰ (Islamic Republic) ਐਲਾਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ 1956 ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਐਲਾਨਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮੁਸਲਿਮ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੀਆਂਮਾਰ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਮਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਐਲਾਨਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੋਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਏਗਾ ਅਤੇ ਤਦ ਇਸ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬੋਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਭ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਚੋਣਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਵੱਖ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹੀ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ-ਉਸ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੈ, ਤਦ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਮੋਹਿਜਦੌ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰ ਸਾਡੇ ਗੌਰਵ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਸਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਗਾਏ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੈਧਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਝਟਪਟ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਵੈਧਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਣਰਾਜ ਸਨ, ਯਾਨੀ ਗਣਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਰਗੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕਥਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਮੁਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਜਦ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਕੇਵਲ ਸਿਰਫ ਮਿਥਿਆ ਹਨ।

ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਲਿਖੀਏ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਦ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦੋ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਰਾਜੇਸ਼ ਕੋਚਰ (Rajesh Kochhar) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦ ਵੈਧਿਕ ਪੀਪਲ (The Vedic People, Orient Longman, 1997) ਵਿੱਚ ਵੈਧਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇੱਕ ਪੁਖਤਾ ਨਤੀਜਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨਤੀਜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਕੋਚਰ ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੈਧਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗਣਤੰਤਰ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਈਸਵੀ ਪੂਰਬ 1500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਹ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਦ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਏ ਨੂੰ ਕੋਈ 500 ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਗਣਤੰਤਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਬੜੇ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈ. ਪੂ. 1500 ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ 900 ਸਾਲ ਈ. ਪੂ. ਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸ਼ਕਤੀ (Divine Power) ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਆਈ, ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤਾਂ ਸੂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਸੀ। ਮੌਰ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵੀ ਵੰਸ਼ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੂਦਰ

ਨੋਟ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਫਿਕਸ਼ਨ (Fiction) ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਜੋ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਅਰਨਾਲਡ ਟੋਨਬੀ (Arnold Toynbee) ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਰਾਜਾ ਈਸ਼ਵਰੀ (Divine) ਸੀ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਈਸ਼ਵਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਕੰਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੇਖਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ (ਇਹ 18 ਸਨ)। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਜੋ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਨਣ ਨਾ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਅਸਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅ-ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪੱਦਤੀ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਦੇਸ਼ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਜਦ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਜਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਦ ਉੱਥੇ ਇਹ ਮੁਸਲਿਮ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਫ੍ਰਾਂਸ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਸਥਾਨਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ (Social Base) ਆਪਣੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਪੀਪਲ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (POI) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 400 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ, ਇੱਥੇ 18 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ 1500 ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਲੱਗ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੀਪਲ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ 91 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਈ ਉਪ-ਖੇਤਰ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੇ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਹਰੇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪਿਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਦੇ ਮਾਤ੍ਰਸਤਾਤਮਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਰਵਾੜ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਧਰਮ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਹ ਐਥਨਿਕ ਵਿਵਿਧਤਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਵਾਯਤਤਾ ਸੀ। ਹੇਨਰੀ ਮੇਨ ਅਤੇ ਮੇਟਕਾਫ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਇਕ ਗਣਤੰਤਰ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਰਾਜਸਵ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਿਊਨਤਮ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਸੀਂ ਸੰਨ 1950 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ, ਐਥਨਿਸਟੀ, ਜਾਤੀ ਸੰਪਾਨ ਹੈ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਖੇਤਰ ਆਦਿ ਸਥਾਨਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਰਾਮਾਇਣ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਾ ਤੋਂ 1500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਾ ਤੋਂ 1900 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ।

12.9 ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Indian Democracy)

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਜਾਂ ਸਭਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰੇ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਤੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਉਸੇ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਨਿਆ ਪਾਲਿਕਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਦੂਸਰਾ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਕੁਝ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਇਹ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ

ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Fundamental Rights) ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਬੋਲਣ ਦੀ, ਲਿਖਣ ਦੀ, ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੱਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਘ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸੰਘਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਇਕ ਸੰਘ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਉੱਪਰ ਜੋ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਂਗ ਦੋਹਰੀ (Dual) ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੋ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ (Secular) ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਿਛਲੇ 50 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨੀਤੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ ਜੋ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ-

1. ਭਾਰਤ ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੈ (India is a Democratic Nation)

ਅਸੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਲਿਖਣ, ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਿੰਗ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਅੱਗੇ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

2. ਇਹ ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੈ (It is a Secular Nation)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੇ. ਐੱਮ. ਪਨਿੱਕਰ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-“ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ।”

ਡੀ. ਈ. ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਇੰਡੀਆ ਐਂਜ਼ ਏ ਸੈਕੂਲਰ ਸਟੇਟ (India as a Secular State, 1963) ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਐਲਾਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਹੀ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੇ ਟਰੱਸਟ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੈ ਲਈਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਦ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਐਲਾਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਵਾਦ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਵਾਦ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਵਾਦ ਜੋ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਆਦਰ ਦਾ ਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦਰਮਿਆਨ ਵੰਡ ਕਰਨੀ, ਕੋਈ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਸਮਾਜ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ, ਮੇਲੇ, ਵਰਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

3. ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ (Socialistic Society)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਾਂਗੇ ਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਾ, ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਰਕ ਹਨ। ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ

ਨੋਟ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ 'ਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇਗਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਧੁੰਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

4. ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਆਚਾਰ (Humanism and Scientific Ethics)

ਜਦ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਚਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਆਚਾਰ ਯਾਨੀ **ਯੁਕਤਮੂਲਕ (Rational)** ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਕੁਝ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਵਾਂਗੇ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮਕਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਚਨਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Information) ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ (Transparency) ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਹੈ ਯੁਕਤਮੂਲਕ ਹੋਣਾ।

5. ਵਿਕਾਸ : ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ (Development : The National Idiom)

ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਨ ਲੈ ਆਵੇਗਾ। ਸਾਡੀ 5 ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਗੇ। ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਬਰਾਬਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਸੂਤਰਪਾਤ ਕਰਨਗੇ।

12.10 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ : ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ (Democracy : Traditional Society's Challenges)

ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਜਾਤੀਆਂ 4 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ 18 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਧਰਮਵਾਲੇ ਲੰਮੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕੇਵਲ ਸਾਡੀ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1971 ਵਿੱਚ ਨਾਥਨ ਗਲੇਜ਼ਰ ਅਤੇ ਡੇਨੀਅਲ ਮੋਨੀਹਾਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਬੀਯੋਡ ਦੀ ਮਿਲਟਿੰਗ ਪੋਟ (Beyond the Melting Pot, 1971) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਕਰਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਇਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀਤਾਵਾਂ (Nationalities) ਦੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਤਮੀਕਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਬਲਦੇ ਘੜੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਕੇ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਇਸ ਪੂਰਨ ਬੀਸਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰੀਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਜੋੜ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਧੜੇ ਬਣਾ ਕੇ ਵੋਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਤਵੀਕਰਣ ਅਧੂਰਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਏਕਾਧਿਕਾਰ (Plural) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੇ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਲੱਗ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲਾ ਕੱਟਣ ਵਾਲਾ ਸਤਰੀਕਰਣ ਹੈ, ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੀ ਲੜ-ਝਗੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਦੌਰ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਲੰਕਾ ਅਤੇ ਮੀਆਂਮਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗੇ-

1. ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ (Secularism)

ਡੀ. ਈ. ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ (1) ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ

ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ, (2) ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੈ—ਇਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ, ਅਤੇ (3) ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਵੀ ਸਬੰਧ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਹੋਣ, ਜ਼ੋਡਰ ਦੇ ਹੋਣ, ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੋਣ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਹੋਣ, ਧਰਮ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਜਦ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਇਕ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਾਭ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਵੈਵਧਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਅਤੇ ਰਾਮ ਜਨਮ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਮਸਲਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਵਿਵਾਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਇਸਾਈਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਅੜਿੱਕਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧਾ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਪਰ ਉੱਥੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅੱਜ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮੋੜ 'ਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਕਦਮ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਨ।

2. ਭਾਸ਼ਾ (Language)

ਸੇਲਿੰਗ ਹੇਰੀਸਨ ਨੇ ਸੰਨ 1960 ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਹੇਰੀਸਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਦੱਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦ੍ਰਵਿੜ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਹਿੰਦੀ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਵੀਸ਼ੀਅਲ ਐਕਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸ ਵਿਵਿਧਤਾ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਅੰਤਕਿਰਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

3. ਜਾਤੀ (Caste)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਦੂਸਰੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਵਚਿੱਤਰ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਆਮ ਆਦਮੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਖਾਣਾ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਤਿਓਹਾਰ, ਵਰਤ-ਉਤਸਵ, ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ ਸਾਰੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਜਦ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਪੱਦਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੋਰਟ ਵਾਂਗ ਘਰ ਦੀ ਕਿੱਲੀ 'ਤੇ ਲਟਕਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਹ ਇਸ ਲਬਾਦੇ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। **ਰੁਡੋਲਫ ਅਤੇ ਰੁਡੋਲਫ** (Lloyd Rudolph and Susanne Rudolph) ਨੇ 1660 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕੀਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਰਣ, ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਦਲ ਤਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਦਲ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸੇਲਿੰਗ ਹੇਰੀਸਨ ਨੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਹੈ, ਉਂਨਾ ਮਹੱਤਵ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਖੋ ਉੱਥੇ ਕੰਮਾ (Kamma) ਵੱਡੇ ਭੂ-ਪਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰੈੱਡੀ ਵੀ ਵੱਡੇ ਭੂ-ਪਤੀ ਹਨ, ਆਂਧਰਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਹਨ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਜੀਵਨਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਹੜੀ ਦਿਸ਼ਾ ਲਵੇਗਾ।

4. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Culture)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਇਕ ਗੌਰਵਪੂਰਨ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ। ਰਾਜ

ਨੋਟ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਬਹਿਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੈਰ ਹਿੰਦੂ ਤੱਤ ਆਏ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਗੈਰ-ਹਿੰਦੂ ਇਕੱਠ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਅਤੇ ਕੰਪੋਜ਼ਿਟ (Composite) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗੀ। ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦ ਡਿਸਕਵਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (The Discovery of India, 1946) ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਕੰਪੋਜ਼ਿਟ ਕਲਚਰ ਸਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿਣਾ ਵਹਿਮ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਕ ਬੋਧ ਨੂੰ ਲਓ ਜਾਂ ਇਕ ਜੈਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਬੋਧ ਅਤੇ ਨਾ ਜੈਨ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਜੀਵਨ ਪੱਦਤੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਏ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤਾਂ ਇਕ ਕੰਪੋਜ਼ਿਟ ਕਲਚਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਵਾਦ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਜ ਦੋਹਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੈ: ਪਹਿਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਯਾਨੀ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿਣਾ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਹੈ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਤੁਰੰਤ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅੱਜ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕਣ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਦਿੱਗਜ਼ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੰਤਰਾਲੇ ਕੁਝ ਅਕਾਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ, ਕਲਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਾਦਮੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਅਕਾਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਆਯੋਜਨਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਅਕਾਦਮੀ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਾਸਤੂ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣ ਕੇ ਰੱਖੋ-

5. ਗੌਰਵਾਚੇਵ ਕਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ?

(ਕ) ਅਮਰੀਕਾ	(ਖ) ਰੂਸ	(ਗ) ਚੀਨ
6. 'ਲੋਕਤੰਤਰ, ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਜੋ ਜਨਤਾ, ਵੱਲੋਂ ਜਨਤਾ ਲਈ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।' ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ-

(ਕ) ਜਾਰਜ ਡਬਲਿਊ ਬੁਸ਼	(ਖ) ਜਾਨ ਐੱਫ ਕੈਨੇਡੀ	(ਗ) ਇਬਰਾਹਿਮ ਲਿੰਕਨ
7. ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ-

(ਕ) ਸੰਨ 1789	(ਖ) ਸੰਨ 1776	(ਗ) ਸੰਨ 1866

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੰਤਰਾਲਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਮੰਤਰਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਨਾਟੀਅਮ, ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦੱਖਣ ਦੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟੀਅਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਧੰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਲਕਾਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਸ਼ਨ ਹਿੰਦੂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜੋ ਬੋਧ (Perception) ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਕੰਪੋਜ਼ਿਟ ਕਲਚਰ ਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਸੀਂ

ਜਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਦ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ, ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਾਤੀ, ਪਿੰਡ, ਪੰਚਾਇਤਾਂ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਉਪ-ਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦੀ-ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਦ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਮੂੰਹ ਅੱਡ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਜਾਤੀਵਾਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਚੰਗੇ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਹੱਲ : ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਸ ਲਈ ਹਨ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੈ। ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨਾਲ ਪੀੜ੍ਹਤ ਇਹ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਕੱਟਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ-ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ, ਜਾਤੀ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ, ਪਿੰਡ ਆਦਿ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

12.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੰਗਮੰਚ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਆਮ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਭੂ-ਭਾਗ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਜੋੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੀ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲਾਅ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ, ਉਹ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੱਗਭੱਗ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਪਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਸ਼ਾਸਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।
- ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਪੱਤਰ ਧਾਰਾ 14 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਣਗੇ।
- ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਇਹ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
- ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਗਤ ਦੇ ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਪਹਿਲੂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ-ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਖੇਤਰੀ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਦਲਿਆ ਹੈ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਅਜੇ ਵੀ ਇਕ 'ਮੰਜ਼ਿਲ' ਹੀ ਹੈ-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੁਪਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਿਰਫ ਪੱਛਮੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਨਕਲ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ।
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ, ਐਥਨੀਸਿਟੀ, ਜਾਤੀ ਸੋਪਾਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਖੇਤਰ ਆਦਿ ਸਥਾਨਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰ ਹਨ।

- ਨੋਟ
- ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹਨ।

12.12 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. Composit Culture- ਕਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ।

12.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
2. ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
4. ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (✓)	2. (X)	3. (X)	4. (✓).
5. (ਖ)	6. (ਗ)	7. (ਕ)	

12.14 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸੋਸ਼ੋਲਾਜੀ-ਗਿੰਡੇਸ, ਐਂਥਨੀ 2008, ਵਿਲੇ-ਇੰਡੀਆ।
2. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ : ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ ਐਂਡ ਟੇਂਜ-ਸ਼ਰਮਾ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਕੇ. 2004.
3. ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਸ ਆਫ ਸੋਸ਼ੋਲਾਜੀ-ਗਿਸਬਰਟ, ਪਾਸਕਲ 2006, ਓਰੀਐਂਟ ਲਾਗਮੈਨ।

ਇਕਾਈ-13: ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ : ਆਤਮਵਾਦ, ਮਾਨਾਵਾਦ, ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ, ਪੰਥ

ਨੋਟ

Types of Religious Practices : Animatism, Manatism, Pluralism, Sects, Cults

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 13.1 ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Religion)
- 13.2 ਧਰਮ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਲੱਛਣ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ) (Basic Characteristics of Religion)
- 13.3 ਪੂਰਵ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦਭਵ
(Origin of Religion in Pre-Modern Societies)
- 13.4 ਆਤਮਵਾਦ ਜਾਂ ਜੀਵਵਾਦ (Animism)
- 13.5 ਜਿਉਂਦੀ-ਸੱਤਾਵਾਦ ਜਾਂ ਮਾਨਾਵਾਦ (Animatism or Manatism)
- 13.6 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Naturalism)
- 13.7 ਤੱਤ ਦੀ ਪਰਖ ਅਤੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ (Metaphysical and Pluralism)
- 13.8 ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ, ਪੰਥ ਜਾਂ ਸੰਮੇਹਨ (Religion, Sect, Cult and Hypnotism)
- 13.9 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 13.10 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 13.11 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 13.12 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਮਗਰੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ, ਆਤਮਵਾਦ ਅਤੇ ਜੀਵਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਜਿਉਂਦੀ ਸੱਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਤੱਤ ਦੀ ਪਰਖ ਅਤੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦੀ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ, ਪੰਥ ਅਤੇ ਸੰਮੇਹਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਪਕ, ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਾਂਗੇ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਈ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਗਏ ਜਾਂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਧਰਮ ਅੱਜ ਵੀ ਇੱਕ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਤੱਥ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ,

ਨੋਟ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ 'ਅਫੀਮ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਸਾਡੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਜਦ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਚਾਰ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

13.1 ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Religion)

ਸਟੀਫਨ ਫੱਚਸ (Stephen Fuchs) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਰਿਲੀਜ਼ਨ (ਧਰਮ) ਸ਼ਬਦ ਰੇਲੀਗੇਅਰ (Religare) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਬੰਨ੍ਹਣਾ’ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ।” ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ‘ਧ੍ਰ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ’ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਨ ਦਇਆ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਮਸ ਅਤੇ ਰਾਜਸ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਤਾਤਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

ਐਡਵਰਡ ਟੇਲਰ (Edward Tylor) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਧਰਮ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।”

ਸਰ ਜੇਮਸ ਫਰੇਜ਼ਰ (Sir Jems Frazer) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਧਰਮ ਨਾਲ--ਮੈਂ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਅਰਾਧਨਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

ਮੈਲੀਨੋਵਸਕੀ ਨੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਧਰਮ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ। ਧਰਮ ਇਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੈ।”

ਪੀ. ਹਾਨਿਗਸ਼ੀਮ (P. Honigsheim) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਹਰੇਕ ਉਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਹਾਂਗੇ ਜੋ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ।”

ਹਾਬਲ (Hoebel) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਧਰਮ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾਵਾਦ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।”

ਕਿਊਬਰ (Cuber) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, “ਧਰਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਹਰੀ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ (Super Human) ਜਾਂ ਅਲੌਕਿਕ (Super Natural) ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉੱਪਰ (Supra-Social) ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਡਰ, ਸ਼ਰਧਾ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਅਰਾਧਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

13.2 ਧਰਮ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਲੱਛਣ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ) (Basic Characteristics of Religion)

ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Belief in Super-Natural Power)- ਜੋਨਸਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ “ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ।” ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਧਰਮ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਨਾਸਤਿਕ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਕਾਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਵੀ।
2. ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Sacredness)- ਜਿਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਭ ਕੁਝ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਰਖਿਮ ਨੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

3. ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਅਰਾਧਨਾ (Prayer, Worship or Conciliation)– ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕੋਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
4. ਸਵੈਘਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ (Emotional Feelings)– ਧਰਮ ਭਾਵਨਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ। ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਵੈਘਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਡਰ, ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ (Particular Religious Objects and Symbols)– ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੱਗਰੀਆਂ (Religious Objects), ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ (Religious Symbols), ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹਵਨ, ਪੂਜਾ-ਆਰਤੀ, ਕੋਲੇ, ਪਿੱਪਲ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਗੰਗਾਜਲ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬਾਈਬਲ, ਕ੍ਰਾਸ, ਮੋਮਬੱਤੀ ਆਦਿ ਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਨਿਸ਼ੇਧ (Taboos)– ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸ਼ੇਧ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ-ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਦੁਰਾਚਾਰ, ਵਿਭਚਾਰ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਕੁਝ ਨਿਸ਼ੇਧ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
7. ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਤਰਣ (Religious Hierarchy)– ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਤਰਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸ਼ੇਧ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਚ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਡੇ, ਪੁਜਾਰੀ, ਮਹੰਤ-ਸੰਤ, ਪਾਦਰੀ, ਮੋਲਵੀ, ਓਝਾ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੱਸੇ ਗਏ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਧਰਮ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੇ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਸਹੀ (✓) ਅਤੇ ਗਲਤ (X) ਲੱਭੋ-

1. ਮਾਰਕਸ ਧਰਮ ਨੂੰ 'ਅਫੀਮ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
2. ਜਾਨਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-‘ਧਰਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।’
3. ‘ਧਰਮ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ।’
4. ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬਾਈਬਲ, ਕ੍ਰਾਸ, ਮੋਮਬੱਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

13.3 ਪੂਰਵ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦਭਵ

(Origin of Religion in Pre-Modern Societies)

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਆਖਿਰ ਇਸ ਧਰਮ ਵਰਗੀ ਗੁੰਝਰਦਾਰ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਵਰਗੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਟੇਲਰ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰੂਪ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮੈਰਿਟ ਜੀਵਨ ਸੱਤਾਵਾਦ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਵਿੱਚ, ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਫਰੇਜ਼ਰ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੁਰਧਿਮ ਖੁਦ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇਥੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਾਂਗੇ।

13.4 ਆਤਮਵਾਦ ਜਾਂ ਜੀਵਵਾਦ (Animism)

ਆਦਿਮ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਟੇਲਰ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਦਗਮ ਨੂੰ ਖੋਜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਜਾਦੂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭੇਦ ਵੀ ਦੱਸਿਆ।

ਨੋਟ ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਟੇਲਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਪਰਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਹੀ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹਨ 'ਆਤਮਾ' ਜਾਂ 'ਜੀਵ' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੱਭਿਆ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਤਮਾਵਾਦ ਜਾਂ ਜੀਵਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ 'ਆਤਮਾਵਾਦ' ਦਿੱਤਾ।

ਟਾਸਕ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਤਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

ਆਤਮਾਵਾਦ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹੋ-ਪਹਿਲਾ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾਵਾਂ' ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ, ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਨ, ਉਹ ਦੈਵੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਪ੍ਰੇਤ-ਆਤਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੱਕ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਅਮਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਟੇਲਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਾਗਣ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜੋ ਜਿਉਂਦੇ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਏ। ਨੀਂਦ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਈ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਦੇਖਦਾ, ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਾਗਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਦੇਖਦਾ, ਤਲਾਬਾਂ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਦੇਖਦਾ, ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਧੁੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ, ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਜਿਉਂਦੇ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਦੇਖਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬੋਲਣਾ, ਚੱਲਣਾ, ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਸਭ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਹ ਅਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਦਿਖਾਈ ਤਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੋ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਆਤਮਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਟੇਲਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਆਤਮਾ ਇਕ ਪਤਲੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਮੂਰਤੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਹਰਾ, ਤਸਵੀਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਫਾਵੇ ਵਾਂਗ ਹੈ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੇਲਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰੇਤ-ਆਤਮਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਡਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਆਦਿਮ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲਾਭ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਅਰਾਧਨਾ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਜਾਂ ਕਬਰ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੰਦਿਰ ਸੀ।"

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਅਬੋਧ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਸਜੀਵ-ਨਿਰਜੀਵ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਅਨੇਕਾਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਇਕ ਦੇਵਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਹੀ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਤਮਾ (Anima Mundi or World Soul) ਵੱਲੋਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਲੋਚਨਾ (Criticism)

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਏਡਰਯੂਲੈਗ, ਮੈਰੇਟ, ਜੇਵੇਨਸ ਆਦਿ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ-

1. ਸਮਸਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੇਲਰ ਨੇ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ, ਅਜਿਹਾ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਤਾਂ ਕੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

2. ਟੇਲਰ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਅਤਿ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਅਤੇ ਧੁੰਨਾਂ, ਸੁਪਨਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੇ ਹੀ ਧਰਮ ਵਰਗੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
3. ਧਰਮ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਟੇਲਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

13.5 ਜਿਊਂਦੀ ਸੱਤਾਵਾਦ ਜਾਂ ਮਾਨਾਵਾਦ (Animatism or Manatism)

ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਤਮਵਾਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਊਂਦੀ ਸੱਤਾਵਾਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚੇਤਨ ਜਿਊਂਦੀ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮੈਕਸਮੂਲਰ (Maxmular) ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਊਸ (Preuss) ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਾਡਰਿੰਗਟਨ (Codrington) ਅਤੇ ਮੈਰੇਟ (Marett) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮਾਨਾਵਾਦ (Manatism) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਲੇਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲੋਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ 'ਮਾਨਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੈਰੇਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਨਾਵਾਦ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਲੇਨੇਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਮਾਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਫੜਨਾ ਵੀ 'ਮਾਨਾ' ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਤਲਵਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਿਸ਼ਤੀ ਹੋਰ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਫਤਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ, ਕੋਈ ਗੀਤ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਤਬੀਬ ਨਾਲ ਮੁਸੀਬਤ ਟਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤਲਵਾਰ, ਕਿਸ਼ਤੀ, ਗੀਤ ਅਤੇ ਤਬੀਬ ਵਿੱਚ ਮਾਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ ਨੇ 'ਮਾਨਾ' ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਹੋ' ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਂਗਾ (Bonga) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਓਰੇਡਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ 'ਈਰਾਨ' ਅਤੇ 'ਬਕੂਆ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਮੈਰੇਟ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਡਰਿੰਗਟਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਮਾਨਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਸਰੀਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਹੈ, ਇਹ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਚਲਾਉਣਾ ਜਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਮਾਨਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ... ਇਹ ਅਲੌਕਿਕ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।" ਲੈਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਨਾ ਵਿਧੁਤ ਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਆ-ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ 'ਮਾਨਾ' ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸਫਲਤਾ ਇਸ ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਰੇਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਇਹ ਹੱਲ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮਾਨਾ' ਇਕ ਗੈਰ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਗੈਰ-ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਡਰ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕਿਆ, ਨਤਮਸਤਕ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਆਲੋਚਨਾ (Criticism)

ਆਤਮਾ ਵਾਂਗ ਮਾਨਾਵਾਦ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਨਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ-

1. ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿਤੇ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ, ਕੀ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਇੰਨਾ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੀ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਧਾਰ ਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।
2. ਧਰਮ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕ ਵੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
3. ਆਦਿਮ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਾਵਾਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
4. ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
5. ਦੁਰਧਿਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਮਾਨਾਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਨੋਟ

13.6 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Naturalism)

ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਜਿਉਂਦੀ ਸੱਤਾਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਲੱਭਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਰ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਅਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਨਸਬੰਧਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਹੋਣ। ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਡਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬੱਲ ਮਿਲਿਆ। ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ 'ਰਾ' ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਹਵਾ, ਅੱਗ, ਮੀਂਹ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਡਰ, ਪ੍ਰੇਮ, ਹੈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਆਤਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੀਂਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਉਸ ਦੇ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੂਫਾਨ ਉਸ ਦੀ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਡੁਬਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਨੇਰੀ ਉਸ ਦੀ ਝੋਂਪੜੀ ਨੂੰ ਉਡਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੀ, ਕੰਟਰੋਲ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਸਮਝਿਆ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਸਮਝਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਰੂਗਣ, ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜੋ ਸਜੀਵ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਇਹ ਗਲਤੀ ਤਰੁਟੀ ਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਜਿਵੇਂ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦਰੱਖਤ ਫਲ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਹਨੇਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੰਨ ਲਓ ਸੂਰਜ, ਮੀਂਹ, ਹਨੇਰੀ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਅਸੀਮ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਨਤਮਸਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲੱਭਣ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਆਲੋਚਨਾ (Criticism)

1. ਐਂਡਰਿਊਲੈਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਰੁਟੀ ਭਰਪੂਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੱਸਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ।
2. ਦੋਸ਼ ਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
3. ਧਰਮ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

13.7 ਤੱਤਪਰਕ ਅਤੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ (Metaphysical and Pluralism)

ਇਕ ਤੱਤਪਰਕ ਅਤੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਤੱਤਪਰਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਇਕ ਤੱਤਪਰਕ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਕਮਾਤਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵੇਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਧਰਮ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਇਕ ਤੱਤਪਰਕ ਧਰਮ ਹੀ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼ ਆਦਿ ਪਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਵੀ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰੂਪ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਸਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ 24 ਤੀਰਥਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਖਰੀ ਤੀਰਥਕਾਰ ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਜਦ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੱਤਪਰਕ ਧਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣਾ ਧਰਮ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦੀ ਧਰਮ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਦ ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰਵਤੀ, ਨਵਦੁਰਗਾ, ਗਣਪਤੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ 'ਚ ਇਕ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੱਤਾਂ (ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਵੀ ਇਕ ਤੱਤਪਰਕ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਇਸਲਾਮ ਅਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ‘ਅਲ੍ਹਾ’ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

13.8 ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ, ਪੰਥ ਅਤੇ ਸੰਮੋਹਨ (Religion, Sect, Cult and Hypnotism)

ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਧਰਮ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ— ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼, ਸਾਧੂ-ਸੰਤ, ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ ਆਦਿ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਧਾਰ ‘ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਵੈਤਵਾਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਬਣ ਗਏ, ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਬਣ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਬਣ ਗਏ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਦਿਗੰਬਰ ਅਤੇ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਦੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪੰਥ— ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਪੰਥ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਰਸਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ‘ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਪਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪੰਥ ਦਾ ਭਾਵ ਬਿਨਾਂ ਦੀਕਸ਼ਾ ਦਿੱਤੇ ਕਿਸੇ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਪੰਥ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕਬੀਰ ਪੰਥ, ਦਾਈ ਪੰਥ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਆਦਿ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਮੋਹਨ— ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ‘ਤੇ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਾਂ ਆਵਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਆਵਰਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮੋਹਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਦੀਕਸ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਮੋਹਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ, ਸੰਤ-ਮਹੰਤ ਆਦਿ ਕੋਲ ਸੰਮੋਹਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ‘ਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

13.9 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਪਕ, ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਾਂਗੇ। ਕਈ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਤਾਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਧਰਮ ਅੱਜ ਵੀ ਇਕ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਤੱਥ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ’ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਨ ਵਿੱਚ ਦਇਆ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਮਸ ਅਤੇ ਰਾਜਸ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ‘ਤੇ ਸੱਚੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਨਸਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ।”
- ਆਦਿਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾ ਦਿਸਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਆਤਮਾ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਅਬੋਧ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਸਜੀਵ-ਨਿਰਜੀਵ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਏਕਦੇਵਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਹੀ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਤਮਾ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਡਰ-ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਉਹ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕਿਆ, ਨਤਮਸਤਕ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

- ਨੋਟ
- ਧਰਮ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਤੱਤਪਰਕ ਅਤੇ ਬਹੁਵਾਦੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਫਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਤੱਤਪਰਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਬਹੁਵਾਦੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਇਕ ਤੱਤਪਰਕ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਕਮਾਤਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
 - ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ 'ਚ ਇਕ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਆਪਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੱਤਾਂ (ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵੀ ਇਕ ਤੱਤਪਰਕ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

13.10 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਨਿਰਾਕਾਰ- ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਆਕਾਰ ਰਹਿਤ
2. ਸੰਮੋਹਨ- ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕਰਨਾ (ਜਿਵੇਂ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਮੋਹਨ)

13.11 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਧਰਮ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ, 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
3. 'ਮਾਨਵਵਾਦ' 'ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (✓) 2. (X) 3. (✓) 4. (✓)

13.12 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਫੰਡਾਮੈਂਟਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲਾਜੀ-ਗਿਸਬਰਟ, ਪਾਸਕਲ 2006, ਓਰੀਐਂਟ ਲਾਗਮੈਨ।
2. ਡਾਇਨਮਿਕਸ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਅਜ਼ਹਰ ਸ਼ੇਖ, ਸਬਲਾਈਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2008
3. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ- (2 ਵਾਲਿਊਮਸ ਸੈੱਟ) ਐੱਨ. ਜੈ ਪਾਲਨ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ।

ਇਕਾਈ-14: ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ Religion in Modern Society

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 14.1 ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ (Religion and Science)
- 14.2 ਧਰਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਣਉਪਯੋਗਤਾ (ਹਾਨੀਆਂ)
(Social Unusefulness (Demerits) of Religion)
- 14.3 ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ (Recent Trends in Religion)
- 14.4 ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨ
(Causes of Change in Religious Institutions)
- 14.5 ਧਾਰਮਿਕ ਰੂੜੀਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Religious Fundamentalism)
- 14.6 ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
(Role of Social Reform Movements in Religious Revivalism)
- 14.7 ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ (Religious and Secular Effect)
- 14.8 ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (Essential Elements of Secularism)
- 14.9 ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Major Characteristics of Secular Society)
- 14.10 ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ (Secularism)
- 14.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 14.12 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)
- 14.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 14.14 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਣ-ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਆਸਤਿਕ ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਕ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਜਾਣਕਾਰ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੀਮਾ ਰੇਖਾ ਬਣਦੀ ਅਤੇ ਵਿਗੜਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ,

ਨੋਟ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਆਸਥਾ ਹੁਣ ਅਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਰਕਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਧਰਮ ਹਾਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਜ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

14.1 ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ (Religion and Science)

ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਫਰਕ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਉਪਾਗਮ ਤੋਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਡੇਵਿਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ “ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ ਅਵਲੋਕਨ ਅਤੇ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ, ਪ੍ਰੀਖਣ, ਸੱਤਿਆਪਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਖਰੀ ਨਤੀਜਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟਿਆ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ। ਈਵਾਨਸ ਪ੍ਰਿਚਾਰਡ ਅਤੇ ਟੇਲਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੈਰ-ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਈ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਚੰਦ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਈ ਹੈ। ਭਿਆਨਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਹਨ।

ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਾਬਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਤੀਤ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਕ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ। ਇਕ ਵਿਗਿਆਨ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਕ ਚੰਗਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਤੀਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਮੰਦਿਰ, ਮਸਜਿਦ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਾਸਤਿਕ ਸਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰੜਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜਾਣਕਾਰ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੀਮਾ ਰੇਖ ਬਣਦੀ-ਵਿਗੜਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਜੋ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਧਰਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਲੌਕਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇਕਰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦਾ ਸਪਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਛਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡੇਵਿਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਜਦ ਤੱਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੀਮਾ ਰੇਖਾ ਬਣਦੀ ਅਤੇ ਵਿਗੜਦੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਤੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਦਲ ਨਹੀਂ ਹਾਰੇਗਾ।” ਜਦ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ

ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਕਦੇ ਵੀ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਹ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਹੋਣ 'ਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਿਗੂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਚਮਤਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਡੇਵਿਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇਜ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਧਰਮ ਦੀ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਦਿਰ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਅਰਾਧਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰਿਆਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕਤਾ-ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਿਕਤਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੇਕਰ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਵਤੀਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਖੇਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਗਿਆਨ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

(1) ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ। (2) ਧਰਮ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (3) ਧਰਮ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। (4) ਧਰਮ ਭਾਗਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। (5) ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਿਮ ਅਤੇ ਅਸਾਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ। (6) ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਾਲਪਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। (7) ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੱਲ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। (8) ਧਰਮ ਪਵਿੱਤਰਤਾ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ। (9) ਧਰਮ ਦੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ, ਯੁੱਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੰਨਣਯੋਗ ਅਤੇ ਸੱਚ ਹੋਣ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ, ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (10) ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਸਹੀ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

14.2 ਧਰਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਣ-ਉਪਯੋਗਤਾ (ਹਾਨੀਆਂ) (Social Unusefulness (Demerits) of Religion)

ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇੰਨੀ ਮਾੜੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਕੀ ਉਹ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਅਤੇ ਅਨੁਰੂਪਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਪਾਉਂਦਾ।

ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੁਝ ਸਵਾਰਥ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਡੇਵਿਸ (K. Davis) ਨੇ ਸਹੀ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜੜ੍ਹੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਉਸ ਰੋਗ ਨੂੰ ਵਧਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲਾਭ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਧਰਮ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਵੀ ਹੈ-

1. ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਫੀਮ ਹੈ- ਮਾਰਕਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਫੀਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਰਾਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਣ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਮਦਹੋਸ਼ ਅਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਿੱਠੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਸਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰ, ਪਾਪ-ਪੁਨ, ਸਵਰਗ-ਨਰਕ, ਭਾਗ, ਕਰਮ ਫਲ, ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਆਦਿ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਮਝ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

2. **ਧਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ**- ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੀ ਆਚਾਰ-ਸਹਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਨਵੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਧਕੇਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਈ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।
3. **ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ**- ਧਰਮ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਧਰਮ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੈ। ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਜਾਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ, ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ, ਦਰੱਖਤਾਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ੍ਹ ਹੇਠ ਕਈ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਐਲਾਨ ਕੇ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਦਰੋਹ ਪ੍ਰਥਾ, ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਨਿਸ਼ੇਧ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਪਰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ 'ਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।
4. **ਤਣਾਅ, ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ**- ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਗੀਣ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗਹਿਰੀ ਖਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਖਾਈ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ, ਛੂਆ-ਛੂਤ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
5. **ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਰੋਧੀ**- ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਨੇ ਚੰਦਰਮਾ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਿੱਟੀ, ਪਹਾੜ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸਾਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।
6. **ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਅਕਸ਼ਮ**- ਧਰਮ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਦਮ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਸਾਡੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੁਣ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।
7. **ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ**- ਧਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਅਤੇ ਪੰਡੇ, ਪੁਜਾਰੀ ਆਦਿ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀ 'ਜਿਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਵੇਗਾ', ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਝੰਜਟਾਂ ਤੋਂ ਧਰਮ ਰੂਪੀ ਮਹਾਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਧਰਾਸ਼ਾਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਨੁੱਖੀ ਡਰ, ਪ੍ਰੇਮ, ਨਫਰਤ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੁਲੰਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਅਸੰਗਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਠੋਸ ਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਧਰਮ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਮੂਹ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਉਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਣ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਯੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤੱਪਦੇ ਹੋਏ ਰੋਗਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਸੁੱਖ ਭਰਪੂਰ ਬੁਛਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ੀਤਲਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁਣ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੋਲੇ ਤਾਂ ਲਾਹ ਸੁੱਟਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਨਵਾਂ ਚੋਲਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ।

ਟਾਸਕ

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹੋ। ਧਰਮ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਣ-ਉਪਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

14.3 ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ (Recent Trends in Religion)

ਜਦ ਕਿ ਧਰਮ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੋਈਆਂ।

1. **ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਘੱਟ ਹੋਣਾ (Lessening of Religious Rigidity)**– ਬਦਲਦੇ ਪ੍ਰੀਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ 'ਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਨੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਹਰੀਜਨਾਂ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਵੀ ਦੇਖਣਾ ਮਾੜਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸਰਵਜਨਕ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਆ-ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵੀ ਖਾਤਮਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।
2. **ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨ ਬਣਾਉਣਾ (Simplification of Religious Rites)**– ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਗਰੀਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਅਭੰਬਰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹੁਣ ਧਰਮ ਸਰਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਹੁਣ 3-4 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ-** (Lessening of Narrowness)– ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸੰਕੀਰਣ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣਿਤ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨਫਰਤ ਦੀ ਨਿਗੂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦੋ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਹੁਣ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਉਪਲੱਬਧੀ ਹੈ।
4. **ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Humanitarian Religion)**– ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਆਕਸਟ ਕਾਸਟ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਧਰਮ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਾਸਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਸਰੀਰਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਹਿੰਸਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਇਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।
5. **ਧਰਮ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰੀਕਰਨ (Commercialization of Religion)**– ਅੱਜ ਧਰਮ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਧਰਮ ਦੇ ਠੋਕੇਦਾਰ ਪੰਡੇ-ਪੁਜਾਰੀ ਹੁਣ ਉੱਨਾ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ, ਜਿੰਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕਮਾਤਰ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖੂਬ ਪੈਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਧੀ-ਪੁੱਠੀ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਯੋਗ ਲੜਕਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਚਾਰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਔਲਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਧਨ ਦੁੱਗਣਾ ਕਮਾਉਣ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਲਾਭ ਦੇ ਕੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰੋਬਾਰੀਕਰਨ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ।
6. **ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਲੋਕੀਕੀਕਰਨ (Secularization in Religion)**– ਡਾ. ਸ਼੍ਰੀਨੀਵਾਸ ਨੇ ਲੋਕੀਕੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਿੱਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕੀਕੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਨਦੇ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰੇਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਨੋਟ

ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੱਗ, ਵਰਤਾਂ, ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਦਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ ਪਾਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਲੋਕੀਕੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਯੱਗ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

7. **ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ** (Transfer of many Religious Functions to Other Agencies)- ਡੇਵਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਰਾਜ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੀ ਹੁਣ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਹਾ ਸਭਾ, ਜਮਾਇਤ-ਏ-ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਇਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।
8. **ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟਣਾ** (Lessening of Importance of Religion and Religious Leaders)-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕੇਵਲ ਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣ, ਧੰਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਉੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਦਿ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਫੈਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ-ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਵੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਧਾਰਣ ਮੈਂਬਰ ਹੈ।
9. **ਧਰਮ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ** (Religion as a Means of Recreation)- ਅੱਜ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਹਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉਸ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਹਵਾ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ 'ਤੇ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ, ਭੋਜ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ, ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਨਣ ਆਦਿ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ (✓) ਅਤੇ ਗਲਤ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।
2. ਧਰਮ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।
3. ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ 'ਅਫੀਮ' ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
4. ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜ ਹੈ।

14.4 ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Change in Religious Institutions)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਲਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜੋ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਹਾਸੇਹੀਣਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਰਕ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. **ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ**- ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਿਚਾਰ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਲਪਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਖਤ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਲਪਨਿਕਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ- ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਧਰਮ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਅਧਾਰ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਇਸ ਕੋਹਰੇ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਠੋਸ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।
3. ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਗਰੀਕਰਨ- ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਿੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਵਿਅਕਤੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਵੱਲ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ, ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦੂਰੀ ਘੱਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੇ ਲੈ ਕੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।
4. ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਭਵ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਖੇਤਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ। ਰਾਜ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਜ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੇਵਦਾਸੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਸਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਹੱਤਿਆ ਜਿਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

14.5 ਧਾਰਮਿਕ ਰੂੜੀਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Religious Fundamentalism)

ਰੂੜੀਵਾਦ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਮੌਂਟਗੋਮੇਰੀ ਵਾਟ (Montgomery Wat) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਇਸਲਾਮਿਕ ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਮੌਡਰਨਿਟੀ (Islamic Fundamentalism and Modernity 1983) ਵਿੱਚ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵਹਿਮ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਕੱਟੜਵਾਦ ਜਾਂ ਮੰਤਾਧਤਾ (Fanaticism) ਅਰਥਾਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਤਾਵਲੰਬੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰੂੜੀਵਾਦ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰੂੜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੱਟੜਪਣ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰੂੜੀਵਾਦਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਸਲੇ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗੈਰ-ਧਾਰਮਿਕ ਹਨ। ਮੌਂਟਗੋਮੇਰੀ ਵਾਟ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂੜੀਵਾਦਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਧਰਮ ਜਾਗਰਣ (Revivalism) ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਧਰਮ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਦਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਰੂੜੀਵਾਦ ਦਾ ਜੋ ਅਰਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੱਟੜਪਣ, ਮੰਤਾਧਤਾ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਰੂੜੀਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਰੂੜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਹੈ।

ਜਦ ਭਾਰਤੀ ਰੂੜੀਵਾਦ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿੱਚ 6 ਦਸੰਬਰ 1992 ਦਾ ਵਰਨਣ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਹਿੰਦੂ ਰੂੜੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਸੁੱਟਿਆ, ਉਹ ਹਿੰਦੂਤਵ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਰੂੜੀਵਾਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਤਾਲਿਬਾਨ ਗਰੁੱਪ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਜੇਹਾਦ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮੱਚਾਂ ਦਾ ਇਸਾਈਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਮਲਾ, ਰੂੜੀਵਾਦ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹੈ। ਰੂੜੀਵਾਦ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਅੱਖ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਹਿੰਦੂ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਰੂੜੀਵਾਦ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਘਾਤਕ ਹਨ। ਰੂੜੀਵਾਦ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਤ ਹਨ, ਰੂੜੀਵਾਦ ਪੂਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੈ।

14.6 ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Social Reform Movements in Religious Revivalism)

ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਸਫਲਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਮਿਲ

ਨੋਟ

ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਜਰਜਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸਵਾਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਬਖ਼ੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਤੀਵਾਦ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਵੀ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰਦਾ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ, ਦਹੇਜ਼ ਲੈਣਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਿੱਛੇ ਖਿੱਚ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ-

1. ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਧਵਾ-ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਨਮਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ 2.32 ਕਰੋੜ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਘਰ ਵਸਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਣਗੀਆਂ।
2. ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨਾਲ ਰੋਕਣ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀੜਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਦਾ ਵੀ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।
3. ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਦਹੇਜ਼ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਹੀ ਦਹੇਜ਼ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ।
4. ਜਾਤੀਵਾਦ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਜਨਮਤ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।
5. ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਦਇਆ ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਸਬੰਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ। ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ 'ਚ ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇਗਾ।
6. ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ, ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

(1) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। (2) ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਕਰਣ ਅੰਦੋਲਨ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ, ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬੰਦ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਪੁਨਰ ਉਦਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਪਰਾ, ਵਿਚਾਰ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਨੇੜਲਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਲਿਆਣ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਸਤੀ, ਸ਼ਾਸਵਤ, ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਦੇਵਦਾਸੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਰਗੇ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਈ।

ਨੋਟ

ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ-ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦ, ਮੁਸਲਿਮ ਕੱਟੜਵਾਦ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ।

14.7 ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ (Religious and Secular Effect)

ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ, ਪੂਜਾ-ਪਾਠ, ਯੱਗ, ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ ਜਾਂ ਵਰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਜੀਵਨ ਪੱਥ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹੋਣ, ਚਾਹੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਵਪਾਰਕ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਕਾਰਖਾਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਹਰੇਕ ਦੇ ਪੂਰਵ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਆਦਿ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਵੀ ਇੱਥੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਦਗਮ ਸਥਾਨ, ਬਲਕਿ ਸੰਗਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਇਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਣ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਲਾਮ, ਈਸਾਈ, ਜੈਨ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਧਰਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ, ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਦੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਦਾ ਭਾਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਤਵ ਪਾਲਣ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਰੀਬ 2300 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਨੂੰ ਸਤਾਏਗਾ, ਰਾਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ, ਬਲਕਿ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਕ ਯੁਕਾਂਤਕਾਰੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀ, ਜਦ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੀਜ਼ਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਸੀਜ਼ਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿਓ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ। ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਚਰਚ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਨ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ 'ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ' (Tolerance) ਦਾ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ 'ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣ' ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋਇਆ।

ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ 15ਵੀਂ ਅਤੇ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ 'ਚ 'ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ' (Renaissance and Reformation) ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Industrial Revolution) ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਪਹਿਲੂ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Humanistic Outlook) 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ (Science and Technology) ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ

ਨੋਟ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਊਰਜਾ ਦੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਯੋਗਦਾਨ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ 'ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ' (Sacred Society) ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ' (Secular Society) ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦ ਇਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਤੋਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ 'ਚ ਵੀ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਧਾਰਮਿਕ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 'ਫੁੱਟ ਪਾਓ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਕ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ' (Secularism) ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ (Modernization) ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਲੋਕ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਤਟਸਥਾ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਰਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਤਟਸਥ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਪੱਖਪਾਤ ਪੂਰਨ ਰਵੱਈਆ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦਾ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੰਗੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਧਾਰਮਿਕ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 'ਫੁੱਟ ਪਾਓ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ।

ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਤੱਤ ਜੁੜਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੇ ਕੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੈਂਬਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਹਿ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੇ ਬਿਨਾਂ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਪੂਰ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਚਰਚ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਸੰਗਠਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁੜੀਆਂ ਜਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ

ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵਜਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪੁਲੋਕ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਲੋਕ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਆਰ. ਐੱਨ. ਸਕਸ਼ੇਨਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਉਹ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਾਤੀ, ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੇਦਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਹੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

14.8 ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (Essential Elements of Secularism)

1. ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ (Religious Tolerance)- ਇਹ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਹਿ ਹੋਂਦ (Co-Existence) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤਾਰਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ 'ਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
2. ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਲੋਕ (Worldiness)- ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਪੁਲੋਕ ਜਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੰਸਾਰਿਕ ਫਰਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਉੱਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਪਵਿੱਤਰ ਤੋਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ, ਪੋਪ, ਪਾਦਰੀਆਂ, ਪੰਡਿਤਾਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ, ਪੰਡਾਂ ਅਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਬੰਧੁਤਵ (Equality and Fraternity)- ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਲਚਕੀਲਾਪਣ (Flexibility)- ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਗੱਲ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਕੱਟੜਤਾ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਬਦਲਣਾ ਦਾ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

14.9 ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Major Characteristics of Secular Society)

ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ (Sacred Society) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਆਦਰਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਆਦਿ ਸਮੂਹ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਆਦਰਸ਼-ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ

ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਸਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ, ਦਾਸ-ਪ੍ਰਥਾ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (Family Planning Programme) ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉਲਟ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ-

1. **ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-** ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਘਟਨਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਘਟਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. **ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਿਵਹਾਰ-** ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ-** ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਧਾਰਮਿਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਅੱਜ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਸੱਚ, ਹਿੰਸਾ, ਤਿਆਗ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਬੰਧੁਤਵ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਧਰਮੀ ਜਾਂ ਘੱਟ ਧਾਰਮਿਕਤਾ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ।
4. **ਧਾਰਮਿਕ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ-** ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਮਲਾ ਸਮਝ ਕੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜਨ-ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੈ।
5. **ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ-** ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੰਮ-ਕਾਰਨ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ, ਕੰਮ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਗੁਣ-ਅੰਗੁਣ 'ਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧਦਾ ਹੈ।
6. **ਜਨ-ਕਲਿਆਣ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ-** ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਪਾਰਲੋਕਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਲੌਕਿਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੌਕਿਕ ਪੱਖ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ 'ਤੇ ਉੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਸਰਵਜਨਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਵਾਧੇ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜਨ-ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕੇ।
7. **ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-** ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵੰਸ਼, ਜਾਤੀ, ਰੰਗ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਰਕ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਜਾਂ ਗੌਣ

ਭੇਦਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾਪੂਰਵਕ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

8. ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ- ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕੀਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਖਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ, ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

14.10 ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ (Secularism)

ਯੂਰਪ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਦ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਧਰਮ ਅਤੇ ਚਰਚ ਇਕਦਮ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਤੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਤਦਾਦ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਬਹੁਲ ਏਥਨੀਸਿਟੀ ਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਯਥਾਰਥਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਧੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ (Individual) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ (Group) ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਵੇਂਦਿਤ ਭਾਰਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਨੁੱਖਵਾਦ (Humanism) ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ (Modernity) ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਹੈ। ਦੁਰਖਿਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਉਹ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਤਰੀਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ-ਵਧੇਰੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਧੇਰੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਯਾਨੀ ਵਧੇਰੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਪੰਨੀਕਰਣ (Commodification) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਧਰਮ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਵਿਕਾਊ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਨੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁਕਤੀ ਮੂਲਕਤਾ (Rationality) ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਤੰਭ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੁਕਤੀ ਮੂਲਕਤਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਵੇਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਧੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੁਕਤੀ ਮੂਲਕਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ : ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਰਥ (Secularism : Definition and Meaning)

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਜਾਂ ਤਟਸਥਤਾ (Neutrality)। ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਯੂਰਪ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਹੈ। ਪੀਟਰ ਬਰਗਰ (Peter Berger) ਦਾ ਵਰਨਣ ਇੱਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਹੈ। ਬਰਗਰ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਯੁਕਤੀ ਮੂਲਕਤਾ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਾਰਕਿਕ ਬਣਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਯੁਕਤੀ ਮੂਲਕਤਾ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਇਹ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੇਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ (Historical Background of Secularism)

ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਜੋ ਅਰਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ-ਰਾਜ ਅਲੱਗ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਲੱਗ। ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਦ ਤੱਕ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੋਰ ਐਥਨਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ? ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚਰਚ ਦਾ ਰਾਜ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹੇਨਰੀ ਸਪਤਮ ਦਾ ਪੁੱਤ ਏਨਾਬੋਲਿਨ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਮਹਿਲਾ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚਰਚ ਨੇ ਦੋ ਵਿਕਲਪ ਰੱਖੇ : ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਏਨਾਬੋਲਿਨ ਦੇ ਗਲੇ ਲੱਗਣਾ। ਹੇਨਰੀ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਕਲਪ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਚਰਚ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਰਾਜ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚਰਚ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਏ।

ਟਾਸਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਹਿਮਤ ਹੋ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਉਦਗਮ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਸਨ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੌਧ ਧਰਮ ਅਪਣਾਇਆ, ਤਦ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬੌਧ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਵੱਧ ਗਈ। ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਸਤੂਪ ਬਣਨ ਲੱਗੇ, ਵਿਹਾਰ ਬਣਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪੱਥਰਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਇਆ। ਰਾਜ ਧਰਮ ਪ੍ਰਭੂਤਾਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਸਬਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ, ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੋਣ, ਲਿੰਗ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਹੋਣ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤ ਲਈ ਜੋ ਇਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅ-ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੇ-ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਆਂਚਲਿਕ ਠਾਕੁਰਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਰਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣ ਕੇ ਰੱਖੋ-

5. 'ਵਧੇਰੇ ਸੱਤਰੀਕਰਣ ਮਤਲਬ ਵਧੇਰੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਯਾਨੀ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਪੱਖ' ਇਹ ਕਥਨ ਹੈ-

(ਕ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ	(ਖ) ਦੁਰਖਿਮ ਦਾ	(ਗ) ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦਾ
6. ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਚਰਚ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ-

(ਕ) ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ	(ਖ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ	(ਗ) ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ
7. ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ-

(ਕ) ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ	(ਖ) ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ	(ਗ) ਰਾਜਤੰਤਰ

ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣ (Characteristics of Secularism)

ਡੀ. ਈ. ਸਿੰਥ ਨੇ ਇੰਡੀਆ ਐਜ਼ ਏ ਸੈਕੂਲਰ ਸਟੇਟ (India as a Secular State, 1963, Princeton) ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਹਨ-(1) ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, (2) ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਅਤੇ (3) ਰਾਜ ਦੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖਤਾ।

ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਾਂਗੇ-

ਨੋਟ

1. ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Religion)

ਇਸ ਤੱਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੰਗਠਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਹੁਦਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰਾ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਜ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਵਜਨਕ ਸਿਹਤ, ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ-ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਅਮੁਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਇਸ ਬਲੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਹਨ।

2. ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Citizenship)

ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਿਰਫ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ, ਜਦ ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਜੋ ਵੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਹਨ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

3. ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ (Separation of State and Religion)

ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲੇ ਕਿਰਿਆ ਖੇਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਹਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰੇ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇਕਦਮ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਧਰਮ (A free Church in a Free State) ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਧਰਮ ਨਾਗਰਿਕਤਾ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੇਬਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ (Ideal Type) ਹੈ। ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਲੰਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

14.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਤਾਤਕਾਲਿਕ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਨੋਟ

- (1) ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ। (2) ਧਰਮ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (3) ਧਰਮ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।
- ਮਾਰਕਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਫੀਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਰਾਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੇ, ਧਰਮ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਦਮ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ।
- ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਿਚਾਰ, ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਲਪਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ, ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਖਤ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਲਪਨਿਕ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਅਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਹਿ-ਹੋਂਦ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਏ ਬਿਨਾਂ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

14.12 ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ- ਇੱਥੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤ ਨਾ ਹੋਵੇ (ਜਿਵੇਂ-ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਦੇਸ਼)
2. ਯੁਕਤੀ ਮੂਲਕਤਾ- ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਯੁਕਤ।
3. ਝੰਜੋੜਨਾ- ਤੇਜ਼ ਹਵਾ, ਹਨ੍ਹੇਰੀ, ਤੂਫਾਨ

14.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
3. ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਗਿਆਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਘਿਅ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।
4. ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
5. 'ਭਾਰਤ ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਹੈ।' ਇਸ 'ਤੇ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (X)	2. (✓)	3. (✓)	4. (X)
5. (ਖ)	6. (ਗ)	7. (ਕ)	

14.14 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ : ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ ਐਂਡ ਚੇਂਜ, ਸ਼ਰਮਾ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਕੇ. 2014.
2. ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਸ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲਾਜੀ-ਗਿਸਬਰਟ, ਪਾਸਕਲ 2006, ਓਰੀਐਂਟ ਲਾਗਮੈਨ।
3. ਡਾਇਨਮਿਕਸ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨਸ-ਅਜ਼ਹਰ ਸ਼ੇਖ, ਸਵਲਾਈਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2008.

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY

Jalandhar-Delhi G.T. Road (NH-1)

Phagwara, Punjab (India)-144411

For Enquiry: +91-1824-300360

Fax.: +91-1824-506111

Email: odl@lpu.co.in